

Papp Tibor—Prágai Tamás

A pálya mentén

BESZÉLGETŐK

KÖNYVEI

Papp Tibor–Prágai Tamás
A PÁLYA MENTÉN

BESZÉLGETŐK KÖNYVEI 1.

1. Papp Tibor–Prágai Tamás

Beszélgetés a pálya mentén

2. Gyurkovics Tibor–Szemadám György

Az alkotás vegetatív bája

Papp Tibor–Prágai Tamás

A pálya mentén

Napkút Kiadó
Budapest, 2007

A kötet megjelenését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alap.

nka

Nemzeti Kulturális Alap

© Papp Tibor & Prágai Tamás, 2007

© Napkút Kiadó, 2007

Prágai Tamás: *A debreceni irodalmi napokon a „fikatív önéletírásról” értekezett.* Bevallom, kapóra jön nekem ez a kifejezés. Hiszen a művészet kérdései beszélgetésünkben egybefonódnak életutaddal. Magam sem értem pontosan, mi módon létezik ez a kapcsolat, de ötvenhat, emigráció, alkotás és avantgárd áttételes és a legkevésbé sem determinisztikus módon összekapcsolódik. Önéletrajzíró vagy szépíró lettél?*

Papp Tibor: Soha nem készültem önéletrajzot írni. *Egy kisfiú háborús mozaikja* című, az Európa Kiadónál 2000-ben megjelent, szociográfiai jelleggel megírt művem, amit önéletrajzi megnyilatkozásnak nevezhetek, a kecskeméti Forrás című folyóirat alkalmi felkérése indította el, ugyanis a *Szerelmes földrajz* című tematikus számba kértek tőlem szöveget, azzal az indítékkal, hogy vallomásszerűen írjak egy helyről, amely nekem nagyon kedves. Mivel tudtam, nem én vagyok az egyetlen meghívott, elgondolkoztam, vajon a többiek hogyan közelítik meg a témát. Feltételeztem, aki teheti, mert volt szerencséje hosszabb-rövidebb ideig valamilyen mitikus helyen lakni, a nagy történelemből fog egy darabkát kiszakítani, mintha egy katonaruhából a gallér csillagokkal ékesített elülső sarkát vágná le olólóval, amit ékszerként lehet mutogatni, s ami mögé sok szín, sziporka, jellem, jelleg, kitartás becsúsztható a hajdúruhás ősköztől a hadfinak bort öntő jólelkű menyecskeig, a bajtársi odaadástól a lovak szeretetét magyarosan kimutató nyalka huszárig, a mogorva, nagy bajuszos, mereven pöffeszkedő ezredparancsnoktól a civilbe öltöző békés családapaig, az egri várkapitánytól a kenyeret sütő parasztasszonykáig.

* Az írás az *Alföld folyóirat* 2006/3-as számában jelent meg.

Behuny szemeim előtt a lehetőségek filmjét bámulva oda lyukadtam ki, hogy nekem nem fűlik a fogam ilyesmihez. Hát akkor milyenmihez? Az alkotás születését megelőző szorongás egyre nőtt bennem, amiből – mint egy túlfeszített kuktából – az pattant ki: mi lenne, ha szagokról, illatokról, bűzökről, parfümökről s a hozzájuk illeszkedő, alájuk bújó, velük szépítkező falusi világról írnék, arról, amit a Szatmár megyei, a térképen gombostűnyi Vállajon gyerekkoromban, még az igazi tudatosodás előtt átéltem, megszenvedtem, élveztem, megtapasztaltam. Hosszabb, tizenöt oldalas dolgozat született az ötletből, ami nagyjából egy könyvfejezetnek felel meg. Olyan jól sikerült a szagokkal kockázó játék, hogy kérték, írnék másról is... Következő témám a régi öregek lettek. A vállaji világban, ha valami rendkívüli történt, valaki például elvágta az ujját, nagyanyámék dió-falevelet tettek rá, mert „a régi öregek” így csinálták. A pitymallat előtti kenyérdagasztás idejét és módját is az szabta meg, hogy a régi öregek mikor és hogyan csinálták. Azt is a régi öregekre kenték, hogy a rántásra mikor kell paprikát szórni, meg azt is, hogy a görögdinnyét búzakupac alá kell elrejtetni, úgy tovább eláll. Mindig mindenre jutott példa, a régi öregek úgy voltak jelen mindennapjainkban, hogy bár nem láttuk őket, tudtuk, velünk vannak, ott ülnek a másik széken vagy kimentek az udvarra, onnan véltük hallani a hangjukat, fagyott földön lépéseik kopogását, máskor pusmogva

Esküvői kép a Láng családban Vállajon, 1930 táján. Bal szélen anyai nagyapám, mögötte áll nagyanyám. Anyám Jenő bátyjával középen fűnt

foltoztak, kukoricát morzsoltak, lefekvés előtt kimentek pisilni, ittak, bal kézben fogták a szalonnát és a hozzá való kenyeret, jobb kézben a bicskát, s az ő nyomukban mi is imigyen igyekeztünk cselekedni, élni. Ez lett a második, szociográfiai szándékú írásom.

Miután ezzel a darabbal elkészültem, megpróbáltam felmérni, érdemes-e még egy-két ilyen fejezetet megkomponálni, ugyanis ezeket csokorba lehetne fogni, s úgy kihozni belőlük valamit. Megírtam hát néhány ilyen jellegű beszélt gyerekkorom játékaikról – nyáron *csürköztünk*, télen *sikangóztunk* –, szüretelésről, betegségről, lábtörésről stb., amikor is kirajzolódott előttem egy igazi nagy egység: egy könyv lehetősége. Úgy véltem, az a legegyszerűbb, ha a könyvet az oroszok bejövetele előtti időkkal kezdem, három-négy éves korommal, amikortól az emlékezetemben már rögzítődtek események, képek, hangok, szagok, félelmek, örömök, templomi csendek és bombarobbanások.

– *Van ebben némi nosztalgia?*

– Nincs. Arra az elhatározásra jutottam, hogy ezeket a foszlányokat kell írásomban visszaadni nagyon egyszerűen, belemagyarázás nélkül, nyersen, úgy, ahogyan a gyermek látta az akkori világot. A szagok meg a régi öregek fejezet tökéletesen beleillett ebbe a keretbe. Végül oda lyukadtam ki, hogy emlékezetem kezdetétől az oroszok vállalji bejövetelét követő egy-másfél évet felölelő időszakot fedhetné a könyvbéli események legyezője. Így állt rá írásom az önéletrajzi vágányra.

Az adatok nem könyvtári kutatás eredményeként, hanem emlékezetemből jöttek elő. Például az: mikor vonultak be az oroszok Vállajra. A vidéki élet pulzusának lüktetését a rügyek megjelenése szabályozza, a gólyák tavaszi érkezése, a fecskék őszi távozása, a búzakalászosok sárgulása, a gyümölcsök érése, almáé, dinnyéé, aratási körtéé, és a nagy falusi ünnepek, amikor felgereblyézik az udvarokat meg az utcát, és megszépítik a tornácot, ami, ha piros téglás, akkor újrafestik, és amikor, akár messze földről is, vendégek jönnek, úgyszintén nyomot hagyó ünnep a falusi búcsú és sok másik jeles nap, melyhez a falusi emberek utólag az eseményeket kötik, például a búcsú, Vállajon a pünkösdi és a Vendel-napi, október 20-án. Ez utóbbi anyai nagyapám, a zömök termetű patriarcha, az elvitathatatlan családfő és nagybátyám neve napja volt, amit a család mindig nagy pompával ünnepelt meg, tizenkettőtől délután négyig-ötig tartó ebéddel, húsléssel, sült hússal, töltött káposztával, házilag készített hatalmas tortákkal

és három-négy tagú cigánybandával, melynek muzsikája összeolvasztotta a családot, ugyanis alkonyatra már mindenki énekelt, az öregebb férfiak pusmogva és basszus hangon, az asszonyok élesen és magasan, a gyerekek cérnavékonyan. A tehetősebb családoknál ezek az összejövetelek hasonlóak lehettek országszerte a 20. század elejétől a negyvenes évekig. Gyarmathy Mihály, a párizsi *Folies Bergères* nevet viselő revüszínház magyar származású művészeti igazgatója (és részben tulajdonosa) is hasonló jelenetet ír le (poétikailag nehezen értékelhető) kis verseskötvében a purím ünnepről, ahol a Balassagyarmat környékén élő jómódú zsidó rokonok összejövetele is nagy ebédrel indul és zenével, szentimentális énekléssel fejeződik be.

– *Megrendítő és archaikus. A világvégi, somogyi Zselichen, ahol néhány évig éltem, szintén a pásztorok búcsúnapja volt Szent Vendel. Persze ezt csak könyvekből tudom. Archaikusabb módon tagolták az időt, ez lenyűgözőtt. „A hóvirág. A kankalin. A szamóca ideje. Az árpával érő körte ideje. A szilvaszedés. Dió. A szüret. A kökény, a csipke, a naspolya ideje... Embernek és állatnak ilyen – konkrét és valóságos – ideje nincsen” – írja a jelképes Inka dzsungelétől megrészegült antropológus-szépiró hősöm, Arnold Sobriewicz, Inka utazás című regényemben. Szent és pogány világ volt.*

– Az oroszok 1944-ben, egy jeles családi napot követően (ebből adódik a pontos dátumra való emlékezésem), Vendel napja utáni vasárnapon jöttek be a faluba, október huszonkettedikén.

Akkor már olyan nyomorúságos időket éltünk, hogy nem jutott se idő, se kedv a nagy üneplésre. Ezen a bizonyos napon tompított fényű vasárnapi ebéd várt bennünket, a nagy ház lakóit: Vendel nagybátyámékát a három gyerekkel, anyámat a húgommal meg velem, valamint nagymamát és nagytatát. Az első orosz katona ebéd közben nyitotta ránk az ajtót, fasisztát keresett, többnyire a szekrények kisebb fiókaiban, de mivel, úgy gondolom, semmi neki tetszőt nem talált, elég gyorsan és meglehetősen elégedetlen arccal, az ajtót keményen becsapva távozott.

A könyvem írása közben kérdezősködtem szakemberektől, szerintük mikor jöttek be Vállajra az oroszok. Nem tudtak pontos feleletet adni rá. Aztán találtam egyszer egy, a Szatmárnémeti környéki második világháborús hadi állapotokat taglaló fejezetet egy könyvben, amely szerint 1944. október 20-a táján nagy harcok voltak Szatmárnémeti és Nagyvárad között, amiből azt szűrtem le, hogy e csaták végén indultak el az oroszok Vállaj és Nyírbátor felé. Hozzá kell tegyem, nem sokkal a bevonulás

után szemtanúja voltam annak is, hogyan deportálták Vállaj felnőtt népét az oroszok. Kisfiú voltam, igazából nem fogtam fel, mi történt. Csak azt tudtam, hogy rémes, amit a falu embereivel, asszonyaival csinálnak. Ezt is megírtam a könyvben, de nem az oroszok bejövetelével szakítottam véget a történetnek, hanem azzal, hogy néhány évvel később hogyan érkeznek haza a Szovjetunióból a deportáltak. Hajdanában a falvakban a vonat érkezése vagy indulása ünnepi pillanatnak számított. Vállajon nem volt vonat, busz is csak negyvenhétől. A busz este nyolckor érkezett a faluba, ez, különösen télen, már sötét estét jelentett. A falusiak korán fekszenek, kilenc felé már ágyban vannak, mégis, este kijártak a falu közepére, megvárták a buszt. Háromnegyed nyolc tájt kimentek a buszmegállóba, lesték, hátha hazatér valaki közeli hozzátartozóik vagy ismerőseik közül. Ezt még megírtam tehát, itt fejeztem be a könyvet. Így született első önéletrajzi munkám, az *Egy kisfiú háborús mozaikja*. Nem volt fiktív, mert legjobb tudásom szerint úgy írtam meg, ahogy gyerekként átéltem.

– *Az irodalmi igényű önéletrírás, a dokumentum, a valós pilléren álló »fiktív« számomra érthetetlen módon ritkább vendég nálunk, mint a nyugati könyvesboltok polcain. Pedig lenne mit feldolgozni. A múlt század traumái, a háborúk, veszteségek, tömeggyilkosságok, haláltáborok, a kitelepítés, bebörtönzések... A mi nemzedékünk viszonylagos békeidőben, egy megszélidült és önmagát átfesteni készülő diktatúra díszletei közt nőtt fel, s úgy érzem, az előttünk járó generáció – apáink, nagyapáink generációja – előlünk is kendőzte ezt a feledésre ítélt múltat. Ezért tetszett a vallomásod, egy föllebbent a sok kendő közül. Nem tervezted, hogy ugyanezt megírod ötvenhatról?*

– Részben. Második prózai kirándulásomnak, az *Olivér* könyvének egészen más a fogantatása. Összefüggő novellákat kezdtem írni. Összefüggők annyiban, hogy egy Olivér nevű, huszoneves magyar egyetemista mindegyiknek a főszereplője, aki a belgiumi Liège-ben, nagyjából ugyanott és ugyanakkor diákoskodott, ahol én is, menekült ösztöndíjasként. Amit Olivérről írtam, megtörténhetett volna velem is. Megtörténhetett volna, de nem úgy, ahogy leírtam. Kétségtelen, a könyvben bizonyos bekezdések, oldalak valós eseményeket ábrázolnak, de ugyanakkor bőven találhatóak olyanok is, amelyek a képzelet szüleményei. A kettőnek a keveréke adja meg a *fiktív* igazi értelmét. Azt semmiképpen nem akartam, és ma sem akarom tisztázni, mi történt meg valóban és mi nem, ez maradjon homályban.

Egyszer, tiszta véletlenségből, beugrott képzelődéseimbe Olivér dédnagyapjának az alakja. Azt, hogy az ember igazán körbejárja, érzéketlenül leírja, hogyan élt egy menekült diák Nyugaton, nehéz összehozni, ha nincs egy mögöttes hazai, a távoli háttér drapériáját életre keltő kapcsolat. Nem erőltettem a hazai szituációt, de ez az alak nagyon kapóra jött. *A vendégszöveg* kifejezés mintájára, amit a hatvanas évek végén röpttettem föl, *vendégszereplőnek* nevezném. Más írótól kölcsönöztem. Nem elloptam, kölcsönöztem.

– *A múltat idézi. Hasznosak e legendás dédapák: én is őrök ősről egy családi képet...*

– Dédnagyapja kalandjaira Olivér sokszor visszaemlékezik, amikor azt a koordinátarendszert igyekszik magának megteremtteni, honnan jön, hová megy egy világgá menekülő, de magyarságával terhelt fiatalember.

A dédnagypa-történetek fiktívek, természetesen, de alávetik magukat az eredeti szerkezetnek, szóhasználattípusnak. Megtörténhetek volna, de nem a valóságban, hanem csak abban a könyvi környezetben, ahonnan a dédnagypa származik. Már a könyvi valóság is fiktív, ezek a részek tehát duplán fiktívek.

– *Klasszikus fogalmakkal élve: valószínű és valószínű, de valószínűsége egy letűnt világ valószínűsége. Nemcsak távoli, hanem letűnt.*

– Egy adott pillanatban el kellett gondolkodnom azon, hogy önéletrajzot vagy fikciót írok. Az én gondolatvilágomban az önéletírás a romantikus tartományba tartozik, aminek a vetületében az a személy, aki önéletrajzot ír, annyira fontosnak tartja magát, hogy kitárulkozik a világ előtt. Én ezt a kitárulkozást alkatilag nem kedvelem, ez nekem romantikus attitűd. Ha fiktíven tárulkozom ki, az egészen más dolog. A kitárulkozó lehetek én is, de lehet egy általam elképzelt alak is.

– *A romantika nem feltétlenül romantikus: ez a köznyelvi jelentése. Művészetelmélete kifejezetten érkésszító. A zsenikultusz, az a felvetés, hogy a műalkotást helyezik a megismeréelmélet középpontjába... Engem lenyűgöz. És úgy érzem, hatásától máig sem vagyunk mentek, nagymértékben meghatározza irodalomértésünket, de legalábbis a rosszallóan középiskolainak nevezett irodalomértést.*

– A romantika mindig zavart.

– Talán éppen ezért...

– A romantika mindig zavart. Lehet, hogy az írásaimban előfordul egy-egy romantikus felhang, de tudatosan soha nem akartam romantikus lenni. A szentimentalizmust igyekeztem mindig elkerülni. Ez a fajta alapállás lett számomra a mérvadó: kerüljük az önéletírást, a személyiség megnagyítását. A kivételes önéletrajzban, Kassákéban például, a világ működését látjuk. Az *Egy ember életében* az egész világ lüktet. Jó, Kassáknak is elég nagy volt az egója, hogy ezt vállalja. De ehhez is bizonyos adottságok kellene, amikor bizonyos lehetőségek és szituációk összejátszanak. Úgy érzem, az én korosztályomnak ezek nem adódtak meg. A kitárulkozástól inkább óvakodni kellett. Többek közt azért, mert 1956 olyan esemény volt Európa és a mi életünkben is, amelyet nagyon higgadtan kell a helyére tennünk. Csínján kell bánnunk a formával is. '56-ról írni, leginkább azoknak, akik megélték, és én is ezek közé tartozom, csak nagyon óvatosan lehet és nagyon hidegen: mert különben szentimentális ömlengés, hőzöngés. Ki ne találkozott volna valamelyik ausztriai menekültlágerben Mindszenty két-három sofőrjével? Burjánzás lesz az egészből.

– Nyugaton is hamar megértették az ötvenhatos forradalom jelentőségét. Hannah Arendt például a magyar forradalmat példaértékűnek, a szabadság iránt elkötelezett nép diadalának tartja. Véleménye ismert, mégis érdemes hosszán idézni: „A magyar forradalomban az a meglepő, hogy nem került sor polgárháborúra. A magyar hadsereg ugyanis órák alatt felbomlott, és a diktatúrát néhány nap alatt megfosztották minden hatalmától. Nem volt a nemzetnek egyetlen csoportja vagy osztálya sem, amely szembeszállt volna a nép akaratával, mihelyt az ismertté vált és az utcákon nyilvánosan megfogalmazódott. (...) A felkelés igazi jelentősége, kiemelkedően fontos jellegzetessége az volt, hogy a vezetés és előzetesen megfogalmazott program nélkül cselekvő emberek tetteiből nem káosz származott. Először is nem került sor fosztogatásra, tulajdonháborításra, pedig a sokaság életszínvonala nyomorúságos, áruéhsége közismert volt. Elet elleni bűntettek nem fordultak elő, s abban a néhány esetben, amikor nyilvánosan akasztottak fel AVH-s tiszteket, a tömeg figyelemre méltó mérsékléssel járt el. A csőcselékuralom helyett, amelyet várni lehetett volna, szinte a felkeléssel egy időben megjelentek a forradalmi és munkástanácsok... (...) A tanácsrendszer megértéséhez figyelembe kell vennünk, hogy az éppoly régi, mint maga a pártrendszer; valójában egyetlen alternatívája a választáson alapuló demokratikus képviselőletnek, amelyet az európai többpártrendszer jelent az osztályérdekek, illetve az ideológiai vagy világnézet hangsúlyozásával.” (*A totalitarizmus gyökerei*, Európa, Bp., 1992., 621–623.) Öt-

venhatban néhány napra egy nép önszerveződése történt meg. Ez a világtörténelem egészét tekintve is rendkívül ritka esemény. Amikor fiatalon Nyugatra kerültem, mit érzékeltek ennek kisugárzásából? Egyáltalán hogy tudták felvenni a kapcsolatot a nyugati értelmiséggel?

– Ahogy kérkeztünk, '56 augusztusa, kisugárzása nagyon foglalkoztatott bennünket. Amint gügyögni tudtam franciául, előadást tartottam a forradalomról Liège-ben a Szocialista Egyetemi Diákszövetség székházában; őket nagyon foglalkoztatták az események. Rosszul beszéltem, de elmondtam, amit akartam, és ennek lett is visszhangja. Számomra az a felismerés is fontos volt, hogy íme, a Liège-i Egyetem holdudvarában a diákok összeülnek és érdeklődnek a téma iránt. A magas szférába nem nagyon láttunk bele... Megjelent például Jean-Paul Sartre híres folyóiratának, a *Temps Modernes*-nek egy száma az ötvenhatos forradalomról, azt sokunk megvette. Volt benne, emlékszem, néhány dolog, ami nem nagyon tetszett, másokat viszont fontosnak tartottunk. Rájöttünk, hogy a vörös diktatúrát kikezdő igazi rombolás az, amikor egy baloldali francia értékelő világrengetőnek, ideológiai mérőföldkőnek a magyar forradalmat. Amit Arendt mondott, hogy gyökereiben mintaforradalom volt, és tiszta volt, egyszerű helyzetemből kifolyólag én is mindig hangoztattam. Hiszen abban az időben munkás, azaz egy hétköznapi melós voltam. Olvastam az *Irodalmi Újságot*, de gyárban dolgoztam. Nekem az volt az érzésem, így rakódott le bennem, s mindmáig nem cáfolta meg semmi, hogy a diákok lobbantották föl a forradalom lángját, és a munkás-ság mögéjük állt. A forradalom számomra nagyon egyszerű, tiszta képlet. Azok szegültek a forradalommal szembe, akik féltették elért pozíciójukat, félték a múltbeli tetteikért járó felelősségre vonástól.

A liège-i szocialista diákszövetségbe azért hívtak meg, mert érdekelte őket, hogy egy szocialista beütésű melós hogyan vélekedik a magyarországi eseményekről. A kérdések nagyon naivak voltak. Igaz-e, hogy oroszok harcoltak a forradalmárok ellen? Nem Kádárék csapatai? Igaz-e, hogy

A Liège-i Magyar Házban saját versemet szavalom 1958 októberében

a forradalmárok kegyetlenkedtek? Amire azt feleltem, ez csak akkor lehetne kérdés, ha a magyar forradalmárok támadták volna meg a Szovjetuniót, de tudtommal a pesti srácok nem vonultak be tankokkal Moszkvába.

– *Ez ennyire nem derült ki Nyugaton?*

– Szerintem bőven kiderült. De a nyugati baloldali értelmiségnek van egy szervi hibája. Hitből gondolkozik. Nem előbb gondolkozik

Lige-i diáktársakkal 1958-ban.

A jobb szélen állok

és utána foglalkozik a hittel, hanem először a hitbe kapaszkodik bele, csak aztán következik a gondolkozás. Az akkori kommunistaszimpatizánsoknak szent meggyőződése volt, hogy a Szovjetunió tökéletes. Olyan nincs, hogy az megtámad egy kis országot. Sokat boncolgatva ezt a kérdést mára oda jutottam, és vannak ismerőseim, akik ma is kommunistának vallják magukat, fiataluknak a kommunizmus volt a nagy reménysége... Mit akarsz, kérdezte egyik barátom, hogyan változtassam át ezt a reménységet öregkoromra?

– *Mint a Barbárok a kapuk előtt című film hőse... A hatvannyolcas, baloldali egyetemi tanár megöregszik, kiderül, rákos... A fia drága magánintézményben szeretné kezeltetni, de ő berzenkedik ez ellen... Ragaszkodik a rosszul működő állami egészségügyhöz. Következetes, mert nem tud elszakadni a régi szerepeitől... Persze a „baloldal” is mást jelent „ott”, mint „itt”.*

De, vissza az önéletírásához, nyilván többféleképpen meg lehet közelíteni az önéletrajzot mint formát, a kérdésnek szép irodalma van, s az Egy kisfiú... és az Olivér könyve is más-másképpen teszi ezt. Az Egy kisfiú... inkább a szociográfiai háttér, valamint a személyes emlékezet, személyes tudás, a történelemről való „oral history”-ként emlegetett tudás felől rajzolja meg az önéletírás határait, az Olivér könyve azonban nem. Ezt az Alföld említett számában magad is értelmezted: „...nem a büség, hanem a logikus igazság, melyben az események időbeli szerkezetében, vagy a történetek helyét illetően nincs ellentmondás, olyan logikus igazság, melynek van materiális alapja, és nincs valótlán következménye.” Miért érezted, hogy ezen a módon kell az önéletírásához közelítened?

– Rájöttem, hogy engem a próza is csak akkor érdekel, ha kreatívan tudok hozzányúlni. A *Kisfiú* írása közben, nevezzük ezentúl csak így az *Egy kisfiú háborús mozaikját*, csak a mondatok szintjén tudtam kreatívan megnyilvánulni. Mikor elkezdtem írni az első *Olívér*-oldalakat, nem úgy fogtam hozzá, hogy most *Olívér könyvét* írom; valami előjött, fölsejlett, bontakozott, tárulkozott, nyitotta szirmait, mint egy virág, aztán rájöttem, ebből az anyagból egy novellát kellene csinálnom. Adva van például a liège-i magyar diákkolónia, amelyiknek én is tagja voltam, de én nem az én liège-i diákságomat akartam megírni! Az eseményeket, amelyekről írtam, bármelyik magyar diák ugyanúgy átélhette volna, mint én. Átélhette volna, de nem élte át. Ez nekem a valóság helyett a logikus igazság. Semmilyen történelmi adottságot nem borít föl. A történelem, a földrajz a maga helyén jelenik meg. De a történetek nem feltétlenül igazak.

– *Klasszikus fogalmakat, az egyedi és általános problémáját érinted...*

– Igen. Tulajdonképpen amikor a „logikus igazság” beugrott, éreztem, helyben vagyok. A fiktív önéletrajz... nem, még nem. De a logikus igazság meggyőző.

– *Történetesen megosztottad velem egy nem közlésre szánt, „valós önéletrajzodat” is, ám ez is ezzel a mondattal kezdődik: „Tokaj a Tiszával alliterál, a vasút velem.” Itt sem tudad a kreativitást egészen kizárni: a vallomást szellemes retorikai figura indítja el.*

– Igen, mert engem főleg a költői csúsztatás érdekelt ebben a mondatban, az a szerencsés csúsztatás, hogy *a vasút velem*. Bohár András, a nagyon tehetséges avantgárd költő, filozófus, irodalmár, akit nagyon szerettem, akivel még nem is olyan régen agyat-lelket gazdagítón söröztünk, beszélgettünk, kocsmáztunk egy Margit híd közeli vendéglátóipari egységben, áztunk a Lukács fürdő meleg vizében, könyvekről, karierről álmodoztunk, miközben filozófiából a Pécsi Egyetemen megvédte doktori tézisét, aki fölöttébb értékes irodalmi, esztétikai, filozófiai munkák szerzője, s aki nagyon fiatalon, nemrég távozott el közülünk az örök vadászmezőkre, rólam szóló monográfiát készített a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének *Kortársaink* című könyvsorozatába. 2002-ben jelent meg a Balassi Kiadó gondozásában, s ehhez volt tervbe véve egy, a szerző, azaz általam írt, fényképekkel spékelt önéletrajz, aminek nekiláttam, fényképeket szedtem össze, írtam-írtam, de nem fejeztem be,

mert a kiadói szempontok másként alakultak, és egyébként is ráébredtem, hogy ez nem az én műfajom, az életképtelen önéletrajz, ami soha sehol nem jelent meg, nem is fog, azt adtam oda neked betekintésre. Az általam említett retorikai figurát t betűs alliteráció indítja: *Tokaj a Tiszával alliterál*, ez a betűrím felerősíti, összeköti velem a két nagybetűs főnevet, de ehhez a Tibor is passzol, annál is inkább, mert Tokajban születtem, a vasútállomáson, a Tisza mellett. Innen a T-T-v-v magja.

Tokaj akkoriban kopottas ruhájú hegyaljai kisközség volt. Földszintes, többnyire két ablakszemes házacskaí nappal is, mintha félig aludnának, szusszanás nélkül hagyták peregni az időt. Élősködőként, a Kopaszhegy nyakszirtjén kapaszkodva kora tavasztól egymást figyelve várták az őszt, a mustillatú tokaji őszt, amikor némi szellőcske jöttén a nap ecetsugarai bearanyozzák a békésen integető leveleket, a fél kézzel kapaszkodó

érett fürtöket, a borra váró hordók abroncsait. Debreceni gimnazista osztálytársam apja, Veres Géza, Munkácsy-díjas festő fektetett vászonra egyebek mellett ilyen, sárgából, zöldből, párás villogásból kisejlő hegyaljai falurészlet-foltokat. Amikor először kinyílt a szemem, ezeket az elmosódó, álmodozó, puha szőrű házbáránykákat pillantottam meg s tettem el emlékeim legelső rekeszébe. Tokaj napközben mindig csendes volt, csak a pincék felől rebrent fel egy-egy hangos szó, a népek a hegyoldalon görnyedtek, a szőlőtőkét babusgatták vagy kapálták a földet körülöttük. A nagy hegyre vízmosások fedetlen csöveiben vezetett az út, melynek két oldalán olyan magas párkány emelkedett, hogy aki benne járt, csak az utat látta, no meg a párkány felső szélén kapaszkodó bokrokat, és fönt-fönt-fönt az eget. A szőlők fölé érve kinyílt a nagyvilág ablaka: alul a Tisza folyékony ezüstcsíkja, mely nagylelkűen befogadja a hegy lábát kerülgető Bodrogot, odébb az Alföld laposa, mely valahol nagyon messze összefűződik az éggel, s a Tisza higanyszálától balra a zempléni hegyek kicsit kócos gyerekes buksijai. A tokaji hegy, a Kopasz

Tokaj, 1938

nagyon magas volt, szinte az égig ért. Azóta mintha kisebbedett volna, mintha összement volna, mint némely öregemberek. Én is voltam fönt a hegyen anyámékkal hecsedlit szedni. A vadrózsató harcias tüskékkel védte ellenünk apró piros bogyóit, és akárhogy vigyáztunk, értésünkre adta rosszallását egy-egy haragos szűrással, amit én, gyerek, sziszegve-kapkodva, meglehetősen nehezen viseltem el, s ráadásul lekvárjától, amit anyám készített, a „hecsepecs”-től sem voltam elragadtatva. Nagyon szerettem viszont a kecskececsű szőlőt, amit a Perlakiék háza fölött húzódó szőlőskertet záró kerítés kisajtaja mögött levő tőkéről szedtem, amikor ennek éppen ideje volt, és Perlaki Dezső bácsi felügyelete mellett jogom volt e bűvös cselekedetre. Dezső bácsi valamelyik borpincészetnek volt az egyik főembere, s a Perlaki család családunk legjobb barátja. Télen-nyáron sokat jártunk össze. A házuk, a magányos, kerekas kutas, diószagú kúria valahol a hegyoldalban vagy inkább a hegy lábánál állt, egy enyhén domborodó földpárna egyik sarkában. Füves udvaruk nagy összejövetelek, éneklések, melyeket anyám kísért hegedűn, szalonnasütések színhelye. Télen, hóban is el-eljártunk hozzájuk, apám ródlin húzott engem, amire főleg azért emlékszem, mert a girbegurba hegy lábánál egyszer-egyszer felborult velem a szánkó.

A Kopasz-hegy lábánál, a kicsit kopottas állomásépület szomszédságában, a raktársorhoz ragasztott emeletes ház szolgálati lakásában valamelyik menetrendszerű vonat sínen pengetett ritmusára jöttem a világra, még a hangszórók előtti kiabálós („Szerencs felé beszállás!”) érában, 1936. április 2-án, csütörtökön. A környezet hangulatát a sínek és a

*A Tokaji Írótáborban Pomogáts Bélával,
Fekete Gyulával és Tóbiás Aronnal (2006)*

vonatok mellett az állomás főépületével szemben, a hegy legaljában egy óriás bárdal lenyesett függőleges falfelület adta, a piros és fehér kövekből kirakott Nagy- és Csonka-Magyarországgal, mely úgy nézett ki a meredekre leszabott hegyfalon, mintha képként akasztották volna oda. Amikor az ötvenes évek elején újfent arra vetődtem, már nem volt ott.

Az állomás épülete s a ház, amelyben laktunk, egy földpárkányon állt, ahová letről, a vasút Tisza felé igyekvő töltése árnyékában vezetett fel egy út, ezen lehetett a faluba eljutni, itt jött fel vagy ment le az utazóközönség, egyébként a párkány szakadékszerűen omlott le a mélybe, ahol gyümölcsöskertek, odébb kisebb házak húzódtak meg és a kuglipályás Feuerstein söröző, apámék kedvenc szórakozóhelye, ahová egy meredek ösvény vezetett a állomási plató magasából. A Feuerstein családot deportálták, elpusztult valahol Németországban, a sörözőjükre rajtam kívül már, nem tudom, ki emlékszik, esetleg a helytörténészek tudnak róla. A kuglizás zaja, amikor a golyó telibe találja a bábokat, amikor lekaszálja mind a kilencet vagy csak éppen egyet terít le a lábáról, világra való ébredésem zenei háttereként maradt meg emlékezetemben, meg az a nagy dörömbölés is, amikor anélkül, hogy egyetlen bábort eltalált volna, a golyó berohan a dobba.

1939-ben, Tokajban született Márta húgom, aki hat hónapos korában agyhártyagyulladásban halt meg.

Apám vasúti tiszt volt, forgalmazta a tokaji állomáson. Nagy büszkeségemre volt, hogy ő indította a vonatokat. Hengeres piros vasutassapkában, vasalt fekete egyenruhában, hóna alatt a palacsintasütőnek becézett nyeles koronggal, melynek magasba emelése jelezte a mozdonyvezetőnek az indulást, elegáns cövekként állt a vonat mellett, az állomás előtt.

Már eszemnél lévő gyerek voltam, amikor ledoktorált. A Debreceni Tudományegyetem aulájában ünnepélyes keretek között, tógába öltözve vette át a diplomáját.

Tokajban hatalmasodott el rajtam az első igazi nyelvi izgalom a *sóház* hallatán: sose láttam, csak elképzelttem. Annyira bennem volt, mint a krampácsolás csontomba szívódott üteme, mint a tolatómozdonyok choriambikus szuszogása. Nagyon tetszett. Többször hallottam a nagyoktól, de fogalmilag nem tudtam hova tenni, mi az, hogy *sóház*, értettem is, meg nem is. Azaz, amit értettem, az a szó szerinti értelme volt: egy ház sóból. Kristályokból. A többit a képzeletem tette hozzá: ha rásüt a nap, szik-

Apám 1940 táján

rázva ragyog, talán ablaka sincs, mert a só olyan, mint az üveg, nem is ház, hanem nagy fehér palota. Áttetszőnek, csillogónak, tejködösnek, tornyosnak, szemérmetlenül tisztának, csengő-bongónak és ezerféle egyéb ragyogásának képzeltem el. Később tudtam meg, hogy melyik híd mellett állt, s hogy hajdanában a *sóvám* háza volt. Ma is szívesen eljátszom a sóból építkező gondolattal, a sófényű csillagokkal, a sókristály papírral meg a sötétővel.

Tokaj nekem nem a világhírű borvidék gyémántcsillogású központja volt, hanem egy meghitt melegséget árasztó falu, a Kopasz lábánál, a Tisza mellett. A nagy folyó szőke vize nyáron selymes volt, nagyon finom volt fürödni benne. Fürdőfelszerelésünkkel, törülközőkkel és némi elemózsiával fölfegyverkezve átkeltünk a hídon, és elindultunk a túlsó parton a folyásiránnyal szemben fölfelé a „tehenstrand” elnevezésű partszakaszig, ahol lapos homokos partja volt a

folyónak. Nekem apám a víz szélén egy kis gödröt ásott, s abban fürödtem. Itt találkoztam először az életveszéllyel. Kis gödrömből kimászva, amikor szüleim rám éppen nem figyeltek, elindultam befelé a folyóba, melynek lapos partja egy darabig biztonságos volt lábaim alatt, a baj ott kezdődött, amikor már nyakig voltam a vízben, s a víz felhajtóereje erősebb volt, mint én. Az áramlás lassan sodort, anélkül hogy ellen tudtam volna állni, a mélyebb víz felé. Akkor már segítségért kiabáltam, mert éreztem, hogy itt a végzetem. A szemeimmel, melyek néhány centire voltak a víz fölött, a vízi pusztaság végtelenségét láttam, minden nagyon messze volt, s az áramlás a messzeség felé sodort, képtelen voltam megfordulni. Apámékat se láttam, mert ők a hátam mögött, a parton voltak. A nagy szőke vízi síkság olyan simának tűnt, mint egy üveglap. Már a szájam szélét nyaldosta a víz, amikor apám elkapott, mint egy kis kutyát, s kivitt a partra.

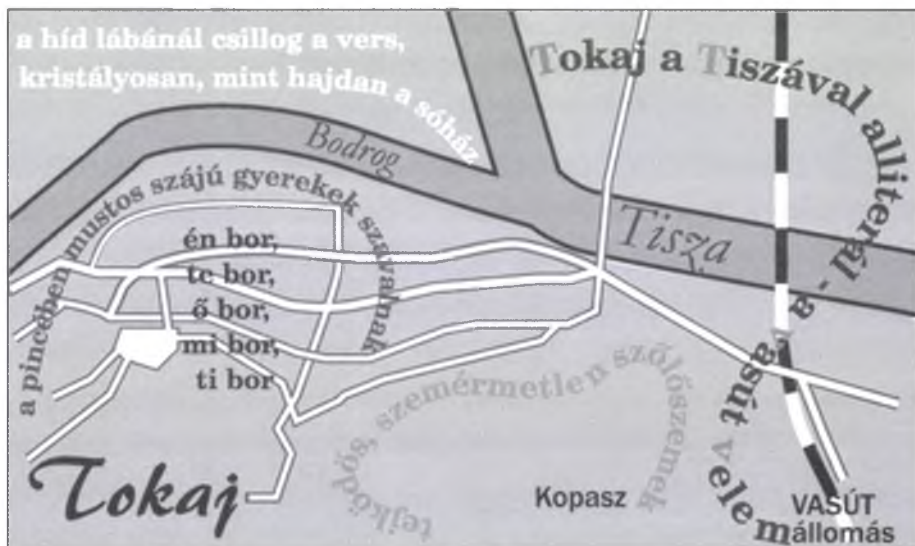
A családi legendáriumok közül Tokajhoz kötődik apám nővére, Annuci nagynéném és nagytiszteletű református pap férje, Imre bácsi felőlőtlen csónakázása a Bodrog torkolatában, ahol igen veszélyesek az örvények. Két pipogya városi ember, akik még evezni sem tudtak, sodródtak

a vízáramlás kénye és kedve szerint. Szerencsére észrevette őket az egyik helyi halász, és segített rajtuk.

Apai nagyszüleim látogatása is sokszor elmesélt emléket hagyott a családban. Szép szál nagyapám, a debreceni vasútigazgatóság egyik osztályfőnöke és az alacsony termetű, kicsit orrhangon beszélő Komoróczy-származék nagymamám mindig kínos eleganciával, tetőtől talpig lekefelve, portalanítva (ami Tokajban igen sok gondot okozhatott) jelentek meg házon kívül, de legtöbbször házon belül is. Nálunk vendégeskedve nagymama a házi teendők körül sürgött-forgott vagy velem foglalkozott, nagyapa pedig nagyokat sétált a faluban, belátogatott a pincékbe, és hosszan üldögélt a Feuerstein sörözőben, ahol kivárta, míg apám szabadul, s onnan vidáman jött haza, néha még apámnál is vidámabban – ezért válláig sem érő, Katalin névre hallgató, szoknyás kapitánya alaposan lehordta, és egy újságot adva a kezébe bezavarta az ebédlőbe.

Visszatérve az alliterációhoz, azt hiszem, nekem a *vasút velem* tett igazán, mert dinamikát, váratlant, nyelvileg szokatlan fordulatot, összeillesztett össze nem illőt hozott a képbe, onnan induló életem dinamikáját.

– Meghatároz ez a betűjel: a vasút Vállaljal is alliterál, vagy akár azgal a várossal, amelyikben most írod, szintén fiktív szövegében az Olivér könyve elé nyúlsz. Ez a város valódi település?

Képvrs egy patyasi kiállításra, 2006

– Nem. Abból született, hogy szeretek térképet rajzolni, látni a buborék-felületeket a házak között, utcákat kitalálni, ajtókat a csillagok alatt, útkereszteződéseket tervezni, mígnem egyszer csak összeáll egy nagyobb területi egység, melyre ráfoghatom, hogy ez egy város. Ezt a várost valahol a hegyek lábánál képzeltem el, ahol a völgyek kitátják szájukat a síkság felé. Régen úgy tanultuk, hogy a síkság és a hegyek találkozásánál épült városok igen fontos szerepet játszottak a kereskedelemben, az iparosodásban, és fontos iskolák székhelyei lettek. Azonban előfordul, hogy a térkép, amit rajzolok, köszönő viszonyban van a valósággal is. 2006. május elején a görögországi Patrasba kaptam meghívást egy vizuális költészeti kiállításra, mely az istenek kedves nedűjét, a bort hivatott költői fodrokkal feldíszíteni. Az erre az alkalomra készített művem Tokaj helyel-közzel arányos, mondjuk úgy, pontatlan, de felismerhető térképére építettem.

– Két irányba léphetnénk tovább. Tér/kép/verseid szövegszervező elve a térkép, amely nem illusztrálja, hanem szervezi, inspirálja a szöveget. A kreáció, az alkotás a vizualitás révén mutatkozik meg. Mintha ez lenne egyik alapanyaga, alaprétege. A másik mégis a személyes történet. Az '56 előtti idők anyagát, történeteit használod fel, a szövegben sok valós anyag, valós élmény lappang. Hogyan inspirálja ez a „valós hordalék” a fikciós önéletírást, és miért éppen ezeket a történeteket használod fel? Miért emelsz ki egy motívumot?

– Az egész időszak a fejemben motoszkál mindig óta. Egy fiatalember nyomorát, örömét ragadom meg: azt, hogy akkor is élni kellett. Nem lehetett mindennap halálszomorúnak lenni, nem lehetett úgy élni, hogy közben az ember nyakát szorítja a kötél. Adódtak szép, kellemes napok: sikerek, lányok, vizsgaeredmények, majálisok, izgalmas kártyapartik,

Barátokkal Vállajon 1953–54-ben. Meszlényi Róbert, Csűrös István, Krasznai Aladár és a szerző

játékos fürdőzések a lusta Kraszna langyosra melegedett vizében, izzasztó kirándulások kerékpárral Debrecentől Sárospatakig, olimpiai aranyak fölött érzett örömek. Még olyan is volt, hogy néha oda jutottam, hátha ezeknek, elnyomóinknak, mégis igazuk van, hiszen nagyon szegény létemre, az más kérdés, miért voltam olyan szegény, kollégiumban lakhatok, középiskolában tanulhatok, sportolhatok, csillagászkodhatok, gimnazistaként egy csillagász szakkör tagja voltam, találkozni akartam a megfoghatatlan mindenséggel, megismerkedni a földön kívülvel: a Debreceni Egyetem csillagdájába jártam ki a szénfekete éjféle égen kapaszkodó égő parázsdarabkákat kémlelni, s tanultam nevén nevezni családi formációba rögzült alakzataikat. Ám, amikor hidegen végiggondoltam mindent, pontosan tudtam, milyen kilátástalan, milyen dramatikus a helyzetem, amit csak súlyosbított az, hogy érettségi után robotoló gyári munkás lettem.

Ilyen körülmények között természetesen felmerül a menekülés problémája is: miért menekül valaki. Nem világrengető eseményről van szó, mégis a világ, a kis, bejárt, kitapogatott, ismert világod megrendüléséről. Egyszer csak nappalodból a nap eltántorog, életed szélső házai mellett hernyóruhában oszon a menyasszony. Szólnak a gyárban, hogy az ávosok kerestek, legjobb lenne, ha eltűnnél. Nem nagy dolog: majd újra visszajönnek, eszel-iszol, a zsebedben kotorászol valamilyen levélke után, amit talán oda sem tettél, dolgozol, hideg vízben borotválkozol, mert lusta vagy vizet melegíteni, lehet, hogy letartóztatnak, bíróság elé visznek, s ott kiderül, nem követtél el semmit, aztán elengednek. De, ismerve az akkori helyzetet, már csak azért, hogy legyen valakin ütni, rád foghatnak ezt-azt. Ilyenkor nincs más kiút, mint a menekülés. Holott egészen '57 elejéig élt bennem a remény, hogy még kialakulhat egyfajta kiegyezés, ami nem igazán lesz jó nekünk, magyaroknak, de valahogy majd élni lehet vele. Elég komolyan foglalkoztatott ez a probléma. Mert nekivágni úgy a világnak, még akkor is, ha most úgy néz ki, hogy, mint sokan mások, te is át tudsz menni a határon, nekimenni úgy, hogy nem tudsz nyelveket, nem tudod, mi lesz, miből élsz meg, nem tudod, odaát mi van, olyan vállalkozás, amihez egy pillanatnyi felbuzdulásból született elhatározás nem elegendő.

Az világos volt előttem, hogy az odaát nem egy kerítéssel elválasztott ugyanezt a világot jelenti. Nyilván ott is állnak fák, ott is másznak hernyók a leveleken, ott is járnak WC-re az emberek, persze semmiképpen nem úgy, mint te két évvel előtte a miskolci gyári latrinára, ahol egy hosszú vízszintes rúdon letolt pufajkanadrággal, egyensúlyuk megtartására

térdükre hajolva egymás mellett ülve-billegve beszélgetnek a kérés kezű, komor szakik, akik nemcsak könnyítenek magukon, hanem pihennek is a kesernyés bűzt árasztó, hosszú, nyitott pócegödör fölött, melyet a jól látható ürülék folyékony kásája tesz félelmetessé alattuk. Az odaát egy üveg mögötti világ, de a te oldaladról nem látsz át az üvegen. Nem elég feltételezni, hogy valaki megengedi neked, hogy egy csűrben meghálj a szalmán, az ébredést kell tudnod elképzelni, mindazt, ami a felkelés után következik. Mit fogsz reggelizni, hol fogsz mosdani? Örökké ugyanazt nem veheted magadra, inget-gatyát kell váltani, de honnan, miből? Elszakadsz a könyvektől, mert azon a nyelven nem tudsz olvasni. A megélhetésért valamit tenned is kell. Dolgozni. De ez a munka hova vezet? Mire? Miben fog különbözni az itthonitól, nem az elvégzés tekintetében, hanem abban, hogy mit hoz neked? Megfizetnek. Na és? Attól még nem tudsz tanulni, előrelépni. Attól még gyötörhet a kilátástalanság. Olyan egyedül leszel, mint az a varjú, amelyik enyhén ködös téli reggeleken hátul a kertben sétál a friss havon. A nagy fehér lepedőn egy fekete szorongás. Tudván tudod, hogy a nyugati világ csillogása (amit filmekben, híradókban láttál) úgy húz magához, mint a délibáb. Ha elmész, örökre itt hagyod anyádat, apádat, testvéredet, rokonaidat, barátaidat, jelentéktelen kis szerelmeidet, melyek ebben a megvilágításban váratlanul megnagyobbodnak szemed előtt.

Ma nagyon sok ember számára érthetetlen, mért ment ki valaki. Aki akart, az a kétszázezer, kiment, aki akart, maradt... de az elhatározás drámai volt.

– Az egész korban van valami abszurditás, az egész '56 előtti időben; ahogy ezt, mondjuk, a Tanú című film idézi. Neked ugyanakkor egy másik valóság is adódott, vasutascsaládod, édesapád miatt. Átlagosan két-három évente máshová telepedtetek, más városba, vasútállomásra, ahol a vasutashierarchiában előmenetel vagy egyszerűen munkalehetőség adódott. Ez a sajátos „hánytatott sors” számomra is ismerős, szintén vasutas felmenőim miatt: apai nagyapám Bácska és Bánát vasútvonalai mentén nőtt fel. Jelent ez számodra valami sajátos, kelet-magyarországi kötődést?

– Valószínű. A vasutasok nagy családnak képzeltek és valószínű ma is képzelik magukat. Rengeteg szociális létesítmény működött, például gimnázium, internátus, ha a gyerek egy bizonyos tanulmányi szintet elért, és voltak vasutasüdülők, orvosi ellátás és egyéb ehhez hasonló intézmények. Anyám nagy vágya az volt, hogy én is vasutasgimnáziumba járjak, már második elemista koromban szinte úgy nézte az ingemet,

fehérműmet, mintha rögtön indulnom kéne, mert az internátusban hat váltás alsóneművel kell rendelkeznie minden bentlakónak.

A vasúti épületek hasonlítottak egymásra, olyannyira, hogy egy vasutasgyereknek nem jelentett gondot egyik állomásról áttelepedni a másira. Az új helyen esetleg enyhén másként helyezkedtek el az épületek, de a rendszer ugyanaz volt. Az első emeleten lakó gyerek a lakás ablakából kimászhatott a peron tetejére, persze csak akkor, ha a szülők nem látták, óvatosan besurranhatott a rakodóvágányon álló üres teherkocsiba, abban reménykedve, hogy a világot járt vagonban némi elhullajtott egzotikus tárgyat talál, tengeri kagyló héját, narancsot vagy valamilyen fényes fém alkatrészt, mely egy városi kerékpárról vagy motorbicikliről esett le. A vasút-épületek környékén mindig akadt egy kis kert is, ahol a vasutasok kapáltak, csirkét tartottak, kertészkedtek, s jutott hely a gyerekek labdajátékának is.

Tokajból Csapra helyezték apámat. Maradtunk a Tisza mellett. Országhatárnak akkor ott nyoma sem volt, csak 1945 után kebelezték be a testvériséget hirdető szovjetek. Az állomás főépületében laktunk. Az érkező vonatok minden rezgése-mozdulata talpunk alatt bizsergett, minden hangja levegőnkben vibrált, s be-belátogatott hozzánk a mozdonygőz fémes illata és a hatalmas masina karcolós durva füstje is, de akkor még vasutaséknál ez volt a természet rendje, amit úgy kellett elfogadni, amint melljük rendelte a címerében szárnyas kerékkel büszkélkedő MÁV. A váróterem ajtaját nyitó kapus rekedtesen ropogó kiáltása tudósította az utasokat az induló vonatokról: „Satarataújhely–Ungvár–Munkács, beszállás”, meg értesített minket is, az állomásépület lakóit, s ennek köszönhetően együtt éltünk a menetrenddel. Miután az ablakban állva a cselédlányunktól tanult versikét ki tudja, hányadszor belekiabáltam a kék égbe: *Gólya, gólya vaslapát, hozzád nekem kisbabát*, kérelmem meghallgattatott: megszületett a húgom, Marika. Később, érettségije táján, amikor születési anyakönyvi kivonatra volt szüksége, születése helyének annyiban jutott különleges szerep, hogy egy darabig úgy nézett ki, a hivatalos papírt nem lehet beszerezni, ugyanis '45 után Csapot a Szovjetunióhoz csatolták, ahol, országaink közötti barátság ide, barátság oda, vélhetően örömmel és minden módon fékeztek az efféle hivatalos iratok kiadását.

Csapon vittek el szüleim először moziba, a *Hófehérke és a hét törpét* láttuk, évekig énekelgettük anyámmal a film egyik fülbemászó dallamát, különös örömmel forgatva fogaink között néhány érthetetlen angol szót. Ott kezdtem el óvodába járni. A kies gyermeknevelő intézmény hozadéka

az volt számomra, hogy beleszerettem óvodástársamba, Fekete Macába, akinek a léckerítés árnyékában arca vékonyka fénycsíkjait nem szüntem csodálni. A szerelemre való ráhangolást bizonyára az indította meg bennem, hogy eladósorban lévő csinos cseléd lányunk, Marcsa, akkortájt élte Béla iránt érzett bimbózó szerelmének virágba borulását. Béla, későbbi férje, aki az állomás egyik váltókezelője volt, igyekezett mindenben a kedvemben járni, ugyanis sokszor én voltam az alibijük, kölcsönadta varázseszközét, a tolatáskor fő szerepet játszó, rövid nyelvű, piros zászlót, ami az egy-két kocsi előre-hátra mozgató, kecskének becézett mozdony irányítójaként vasutasgyerek szemében a hatalom jelképe volt. Maig bánt, hogy néha háládatlan voltam velük szemben, egyszer délutáni kötelező alvásomból a szokottnál korábban felébredve bementem a nappaliba, ahol a fiatal pár meglehetősen összegabalyodva csókolózott. A lelkemre kötötték, hogy erről egy szót se mondjak senkinek, de ahogy a szüleim hazaértek, én azonnal, nagy hangon, szinte kiabálva árulkodtam: „Béla-Marcsa csókolóztak.”

Csapnak a Tisza közelsége adta sava-borsát, a falu maga, pékjével, akinek fiát apám készítette fel latinból érettségire; üzleteivel – még nem volt kisváros, de már falu is alig. Ennek egyik jelképe volt a szépen karbantartott korcsolyapálya, melynek melegedőjében kötöttük fel, azaz csavaroztuk cipőnkre a korcsolyát, ugyanis apai és anyai felügyelet mellett ott tanultam meg korcsolyázni, kezdetben egy vastag lábú széket tolva magam előtt. Anyám lendületesen csúszkált a jégen, apámmal párban szépen bógnizott, apám viszont a műkorcsolyázás néhány könnyebb elemével is sikerrel próbálkozott.

Csapról 1942-ben Gyöngyösre helyezték apámat, aki a hierarchikus létrán elérte azt a szintet, hogy ha áthelyeztek bennünket valahová, mindig lakást is kaptunk, s az többnyire az állomásépületben volt, kivéve Gyöngyösön, ahol a Kálvária-hegyen egy villaszerű, kétlakásos épületben helyeztek el bennünket, melynek hatalmas, a ház alatti, boltíves pincéjében sampinyongombát

*Első elemista
Gyöngyösön (1942)*

tenyésztett egy közelben lakó férfi, aki elég sűrűn látogatta a bőven termő gombatelepet. A pókhálós, gyéren megvilágított pincében a közepén sikló keskeny ösvény két oldalán, mint fővő víz tetején a buborékok, táncoltak a fehér gomba gombocskák-labdácskák, burjánzottak, habzottak, nőttek, helyet követelve dagadó kis testüknek. Olyan volt a pince padlata, mint a réten havazás után a fűkupacokra terített dimbes-dombos hókabát. A levegő telítve volt friss gombaillattal, mely rám serkentően hatott. Úgy emlékszem vissza rá, mint egy pezsgőfürdőre, mely megmozgatja az izmokat, felpeszdtí a vért.

Poros, de Csap után fényesen elegáns városka volt akkor Gyöngyös, a Mátra felől tavasszal friss fűillatú szellőkkel, ősszel a szőlőskertek nehéz illatával locsolt akácfás járdáival, álmodozó, városiasan öltözött földszintes házacskáival, a mi vidékünkön a város szíve felé ereszkedő meredek utcáival, ahol eszeveszett szánkózás folyt a szikrázó téli havon, és a hegy, valójában csak domb lábánál kotlósként ülő elemi iskolájával, ahol első elemiben Macskásy igazgató úr osztályában a betűvetéssel ismerkedtem meg Kabdebó Lóránt, akkor még rövidnadrágos kisfiú, ma tekintélyes egyetemi tanár társaságában. Gyöngyösön, a vasúttól távol, hirtelen világibb lett az életünk. A villa parkosított udvarán, amit a másik lakóval, egy rajztanárral osztottunk meg, játszhattam a szomszéd fiúval, barátkozhattam az elmeógyógyintézetből időnként fél napi munkára kijáró, lassú gondolkodású, szelíd két férfiúval, Imricskóval és Gyulucskóval, együtt bámulhattam velük az elkerített kertsarokban elegánskodó kedves őzikét, mely mindazonáltal, ha egy szoknyás lény merészkedett be felségterületére, addig jött-ment körülötte, mígnem mögéje kerülve döfött egyet rajta.

Gyöngyösről egy-egy városi séta emlékképei bizseregnek a fejemben. Nagy mélézásaim, álmodozásaim, figyelmetlenségeim, ami egyszer oda vezetett, hogy egy idegen néni kezét fogtam meg anyámé helyett, s anélkül hogy észrevettem volna, vele sétáltam egy darabig a park virágágyásai és bokrai között, mígnem fölnéztem s rájöttem – rettenetesen megijedve – tévedésemre. Egyszer, cukrászdába menet, debreceni nagymamámról kapott fillérekkel a kezemben, a Kálvária-domb aljában elütött egy lejtmenetben megvadult bicikli, amelyen egy megszeppent diakonissza ült, aki egy jól megtermett, rövidnadrágos cserkésziszt társaságában igyekezett a városba, s aki, gondolom, éppen olyan révedező, álmodozó lehetett, mint én. Különbösebb bajom nem történt, de elég nagy lehetett az ütközés, mert, miután hazavittek, orvos jött ki, s három napra ágyba parancsolt. A megszeppent

diakonissza mindennap egy tábla csokoládéval jött beteget látogatni.

Apám a rajztanárral időnként vadászni járt, s gyakran illuminált állapotban került haza, amit anyám rettenetesen szégyellt. A kijózanodást általában hosszú veszekedés követte, amit én, anélkül hogy bele tudtam volna szólni, nagyon nehezen viseltem el. Nem sokkal azelőtt, hogy Annuci nagynéném és házibarátja, Miklós bácsi, Debrecenből motorkerékpáron vendégségbe jött hozzánk, apám is vett egy használt pótkocsis 500-as BMW-t. Dög nagy, nehéz masina volt, néha az volt az érzésem, hogy apám is alig bírja kitolni az utcára. Nekem a földi élet csodája volt. Amikor apám berúgta, királyi göggel, szépen, lassan pufogott, szusszanásnyi csendek közé ékelt mély hangú puff-puffokkal, s amikor indulásra készen gázt adott rá, akkor erejét fitogtatva orkánszerű ropogással száguldott végig utcánkcon. Ha családi kötelékben mentünk a Kékes-tetőre, vagy máshová kirándulni, anyám ült apám mögött a motoron, nekem az oldalkocsiban volt a helyem.

*1942-ben Mátrafüreden.
Mellettem anyám, mögöttem
apám, jobbra Annuci nagynéném
és barátja, Miklós*

A vasutassors Gyöngyösről Bánrévére penderítette családjunkat. Az állomás főépületében laktunk, ahonnan egyedül, nagyfiúsan, a falusi iskola második osztályába jártam. Egy fiatal, bő hajú tanító néni okosító szavai vezéreltek a tudás birodalmába. Néha apám elvitt a futballpályára, ahol a falusi csapat bajnokit játszott egy másik faluból jött együttesel, kerékpárjára támaszkodva gyakran ott volt a nézők között egyik vasutaskollégájának igen csinos felesége, a kék-fehéren csikolt selyemruhában virító Rózsa néni is, akire, úgy tűnt nekem, anyám féltékeny volt. Vele kapcsolatban emlékszem, hogy apámmal Putnokról beszélgettek, a városról, ami hallomásból jól megtornáztatta képzeletemet, de ahová soha nem jutottam el.

A szárnyaskerék-emblémás magyar vasút Bánrévéről Erdély legkeletibb csücskébe röpítette apámat: Kosnára nevezték ki a határállomás főnökének. A Déstől kelet felé igyekvő vasútvonal utolsó magyar állomásának helyét az ifjonti hévvel csobogó Aranyos-Beszterce völgyében tűzték ki annak idején az építők, két-három kilométerre a románok lakta falutól, a nekem akkor igen magasnak tűnő hegy lábánál. A hegyoldal fe-

lénk eső füves felét primitív kerítések összevissza kockázták, úgy nézett ki, mint egy hevenyészen foltozott öreg szűr. Az állomástól háromszáz méternyire, egy faházban laktunk, öt percre a román–magyar határt jelentő folyótól, ahová egyedül is lejárhattam, s ahol pucér román gyerekekkel, a mi oldalunkról és a románról odasereglett fiúkkal-lányokkal fürödtem reggeltől estig. A környéken csak a vasutasok voltak magyarok és a jegyző. Szép, kényelmes faházunk a hegy lábánál egyedül állt a vasúti sínpálya és a hegy között, mintha véletlenül pötytyintették volna oda. Nyári reggel fel sem kellett öltöznöm, fekete klottgatyában szaladhattam a szénaillatú hegyre, ahol mindenféle vadvirág nőtt, harangkelyhes kékek és fehér szirmú margarétaszerűségek, de szabadon termett a köménymag is. Borvízért egyedül is el tudtam menni a közeli forráshoz, mely egy derékba vágott fa törzsének kivájt bendőjében tört föl gyöngyözve, pezsegve és nagyon hidegen. Apám vagy valamelyik vasúti segédtsízt felügyelete alatt néha lovagoltam, a hegy túloldalán egy irtás szélén számócát szedtem, itt még, tisztas távolságból, medvét is láttam, élveztem a szénaillatú nyári szünetet. Nyár végére a háború karmai egyre láthatóbban, egyre érezhetőbben fenyegettek bennünket. A visszavonuló magyar és német csapatokkal megtömött vasúti szerelvények éjjel-nappal dübörögtek, ha egyik-másik megállt Kosnán, megtépázott emberek rajzottak körülötte hangyabolyt utánzó szomorúságként. Elakadt teherautó szomszédságában tétlenkedő német katonák vízbe dobott gránáttal halásztak az Aranyos-Besztercében. A folyásirányban tőlünk föntebb, egy duzzasztott vízű, akasztott emberekre emlékeztető, vízből kiálló facsonkokkal tűzdelt tóban az úszó rönkök, mint mondatképzésre váró szótagok rakománya, valamint a már összefogott tutajok, amelyeket mi, gyerekek egyszer-egyszer elszaladtunk megcsodálni, lomhán rostokoltak a vízben.

Egyre romlott a helyzet, közeledett a front, a románok a folyó túl-só oldalán és a faluban is mindinkább ellenségesen viselkedtek. Szüleim úgy határoztak, hogy anyám visszahúzódik a gyerekekkel anyai nagyapáméhoz Vállajra. Negyvennégy augusztus huszonvalahányadikán a románok hivatalosan átálltak. Aznap reggel még Kosnán voltunk. Amikor apám megtudta, bepakolt bennünket anyámmal egy vasúti kocsiba, s egy óra múlva már zakatolt velünk a vonat Dés felé. Később mesélte el apám, hogy amint a helyi románok megtudták az átállást, mindjárt lövöldözni kezdtek. De nemcsak lövöldöztek, kézigránátot is dobtak a vasúti kocsikra. A vasutasokat akkor, nem sokan tudják, asszimilálták a honvédséghez. Minden vasúti

rangnak volt valamilyen honvédségi megfelelője. Apám, akkor már intézőként, az őrnagyi rang magasságában helyezkedhetett el a hierarchiában. Neki az utolsó szerelvénnel kellett visszavonulnia a pályán Désig és onnan tovább nyugat felé, mígnem elért Ausztriába. Onnan Németországba került, amerikai fogságba esett, néhány hónap után szabadult, és 1945 végén hazajött Vállajra. Mátészalkán jelentkezett vasúti munkára, ám hamarosan B-listázták. Ezzel meg is lett húzva az életvonala: a vasúthoz többé nem mehetett. Egyáltalán, akit B-listáztak, nagyon nehezen vették fel bárhova. Apám mindenféle apró munkát elvállalt, még benzinkutas is volt. Közben megromlott a szüleim viszonya, elváltak. Aztán elkapta apámat egy rövid életű cifra örvény. 1948-ban meghívták a DNYBV-hez, a belga érdekeltségű Debrecen–Nyírbátori Vasúthoz igazgatónak, amit nem államosítottak, bizonyára a tulajdonjogok nemzetközi viszonylata miatt. A társaságnak akkor éppen szüksége volt egy főnökre – s mivel ők nem törődtek a B-listával, apámra, dr. Papp Endrére esett a választásuk! A melóssá degradálódott vasutas felvette egyenruháját, és igazgatóként folytatta tevékenységét. Ez is jellemző azokra az időkre. Egy évig tartott a kellemes örvény. A DNYBV központi telephelye Debrecen Salétrom nevű negyedében helyezkedett el. A gondozatlannak kinéző, elhagyott, dudvás-füves térség közepén állt egy fűtőházszerűség, néhány vasúti épület és három-négy tolató vágány, ott aludtak a vonatok, a DNYBV-nek saját kocsijai, mozdonyai voltak, és híres volt gúnyneve is: *Döcögve-Nyögve Bátorba Visz*. Apám jól keresett, a belga érdekeltség révén 1948 karácsonyán még narancshoz is jutott, egyetlenegy szemhez, amit nagyon óvatosan hámoztunk meg, nehogy egy morzsa is kárba vesszen belőle. Valójában már elfelejtettük a narancs ízét, de ettől függetlenül nagyon finom volt. Persze amikor a DNYBV-t államosították, apámat azonnal kirúgták. Utána Debrecenben egy írógépjavító vállalatnál helyezkedett el az irodában, majd elvégzett egy könyvelőtanfolyamot, s később Egerben lett könyvelő egy gyárban, míg innen is ki nem rúgták 1957-ben. Ezt követően Pesten az Ikarusnál előbb segédmunkás, majd alvászserelő lett. Egy évtizeddel később, már jól benne a Kádár-érában, a Könyvüipari Minisztérium munkáskádert keresett egy előadói posztra, ráakadtak az Ikarusnál szerelőként dolgozó apámra, a munkáskáderra.

– *Kacifántos történet...*

– Igen. Ott dolgozott azután néhány évig a minisztériumban, onnan vonult nyugalomba, így kicsit több nyugdíjat kapott.

– *A B-lista neked is meghatározta az életutadat. Munkáséveid annak folyományai, hogy nem vettek föl egyetemre...*

– Nemcsak apám, az egész család „hibás” volt a rendszer szemében! „Hibás” volt, de, énszerintem, nem elég „hibás”; ha az lett volna, mondjuk arisztokrata, akkor másképpen történik minden. A családjunk apai oldalon félig-meddig dzsentrimaradék volt, kispolgárok, értelmiségiek, anyám oldalán földművesek, kereskedők s itt-ott egy tisztviselő, egy pap, egy középiskolai tanár. A billogot ránk sütötték, azt szenvedtük. Az igazi arisztokraták le voltak nyomva a víz alá, de még akkor is élveztek némi tekintélyt.

Anyai nagyapám, aki befogadott bennünket a háború alatt, igazi kereskedő volt, életszemlélete: kereskedni, pénzt csinálni, odafigyelni minden fillérre, és gyarapodni, gyarapodni, gyarapodni. Ment is neki jól, a faluban, ahol lakott. Gazdag ember lett. Persze, mai szemmel nézve mi volt ez a gazdagság! Az ember, amikor már világot látott, másként látja mindezt. Azt hiszem, a faluban tetemesnek tűnő teljes vagyonából sem tudott volna megvenni egy Mercedes sportkocsit. Volt vendéglője, kocsmája, szatócsüzlete, ezenfelül felvásárolta a tojást, a leölt marhák bőrét stb. Nagy mozgatóerő volt a faluban az öreg, de mai szemmel nézve nem volt gazdag. Ám annak tekintették. Ez volt az egyik bűnöm, azaz a fő bűnöm, mert minden egyetemi vagy más felvételi kérelmemhez a falusi pártbizottságtól kértek az intézmények véleményezést. Persze az sem szolgált előnyömre, hogy apámat B-listázták.

Apámék családjában volt orvos, tanár, magas rangú katonatiszt, olimpikon díjugrató, református pap. A családban a szellemi élet nem volt kimondottan magas, ha jellemezni kellene, azt mondanám, polgári volt, de inkább kispolgári. Irodalmi szempontból sem volt a háttér szerencsés. Sokat olvastam, annak köszönhetően, hogy gyerekkorában anyám nagyon szeretett olvasni, de a szülei visszatartották: ne olvasson annyit, drága a petró, ne rontsa a szemét. Ő biztatott engem, ő adta a könyveket a kezembe, tízéves koromban már úgy olvastam, mint a nagyok, egyik könyvet a másik után. Mindent összevissza. A *Mackó Muki*, Zebulonnal és Dorkával, kedvenc olvasmányom volt; a Felfedezők sorozatból Amundsen, a sarkkutató útja vagy az olasz hidroplánparancsnok viszontagságai, aki 1927-ben elsőként átrepült Brazíliába, ha nem tévedek, de Pinedo volt a neve, szintén kedvenceim közé tartozott, olvastam Jókaitól a *Kőszívű ember fiait*, Mik-

száthot, mindent. Senki nem volt, aki olvasmányaimban tudatosan vezetett volna. Otthon a saját könyvtárunk nagyon eklektikus volt: Nyíró halinakötésben, a Pallas Lexikon, Herczeg Ferenc nagyon sok kemény kötésű kötetben, Arany János-összes, Jókai, Gárdonyi stb. Herczeg Ferencről elég sokat olvastam, Nyírótól is, még arra is emlékszem, hogy az *Úz Bence* nagyon tetszett. Annuci nagynénéméknél, Debrecenben ott volt a centenáriumi százkötetes Jókai. Vállajon falusi környezetbe kerültünk, mi voltunk az entellektüel... Mármint anyám. Négy polgárit végzett, szeretett olvasni, megtanult hegedülni, voltak kulturális igényei. Apám jogi doktor volt, az olvasásra nem nagyon fordított időt, ha igen, akkor könnyebb regényeket vett a kezébe. Apámnak a művészet a festészet volt, vett is egy-két jelentéktelen, de látványos olajképet. Neki a csúcs Munkácsy volt, mert „olyan élethűen tudta az embereket lefesteni”.

– Lehet, hogy kitérő, de eszembe jut, hogy a vasút is egyfajta „szerkezet” és egyfajta „vizualitás”. Nem oda akarok ezzel kilyukadni, hogy a világ e sajátos leképzése (a menetrend, a vasúti térkép, a szabályzat, a tárgyi környezet) bizonyára meghatározta vizualitás iránti érdeklődésedet... De említetted, hogy már a középiskolában kitűntél ábrázoló geometriából, majd gimnázium után, munkabélyeden, az egri üzemben lemezkirajzoló lettél: elszívócsövek rajzát kellett fémlemezre vinned. Ez is nyersanyaggá vált?

– A vizualitás iránti érzékenység bizonyára tudat alatti adottság. Képi érzékenységet nyilván fokozta a gyári kirajzoló munka is, de főleg a komplikált műszaki rajzok olvasása, azaz gyakorlati alkalmazása. Kiküldött szereplőként megérkeztünk valahová egy üzembe, és ott a műszaki rajz útmutatásai szerint kellett a hurka-kolbász ábrából kiolvasni, hogyan kell

A Csongrádra kiküldött egri szerelőcsoport jobb szélén állok

összeilleszteni az elemeket, a kisebb-nagyobb csöveket, az elszívófejeket, melyek érrendszerként hálózta be a munkatermet. Ez a tevékenység a képi érzékenységet és bizonyára az erre irányuló gondolkodás mechanizmusát is elősegítette. Persze a képverseket sem úgy kezdtem el, hogy na, mostantól kezdve képverselek. Amikor Párizsban, a hatvanas évek első felében a *Magyar Műhelyt* szerkeszteni kezdtük, bejártunk a nyomdába, hogy a tördelőmestert ellenőrizzük, mivel a szöveg magyar, a tördelőmester viszont francia volt. A mester munkáját figyelve felismertünk bizonyos szabályokat, azt, többek között, hogy a lap tördelését meghatározott rendező elvek alapján végzi. Később jöttünk rá, hogy semmi mást nem csinált, mint alkalmazta a tipográfia klasszikus törvényeit. Az egyik ilyen elv például az volt, hogy amikor verset tördelt, a vers leghosszabb sorát az oldal közepére tette, és az összes többi sort balra kiszorítva ehhez igazította. Ez minket nem elégtett ki. Sárközi Györgynek van például olyan verse, melyben itt-ott van egy hosszabb sor, és sok-sok rövid. A tördelőmester szabályai szerint minden sort balra húzva kellene tördelni, ami tönkreteszi az oldal vizuális egyensúlyát.

A tipográfia révén a szöveg maga is alakítódik, változik azzal, hogyan van letéve a papírra. A párizsi Beresniak-nyomdában, ahol az első *Ma-*

Nagy Pállal ketten a labdát a levegőben, a Magyar Műhelyt pedig életben kellett tartanunk

gyar Műhely-számok készültek, monotype géppel szedték a sorokat, ami azt jelenti, hogy minden betűt külön legyártottak, nos, ennek köszönhetően minden egyes betűt ki lehetett cserélni egy másikkal, azaz külön-külön lehetett javítani. Megfigyeltük például, hogy az egyik sorban a szavak között nagyobb lett a szóköz, mint a másikban, de nem tudtuk, miért. Ilyen problémák foglalkoztattak bennünket. Ez volt az egyik oka annak, hogy Nagy Pállal beiratkoztunk egy nyomdászszakiskolába, és kitanultuk a mesterséget. A szakma megszerzésének másik oka a *Magyar Műhely* életben tartása volt. Amikor már pedzeni kezdtük a tördelés tudományát, tudatosan kezdtünk alkalmazni bizonyos, a klasszikus szabályoktól eltérő fogásokat, elcsúszásokat. A mából visszatekintve azt mondhatom, hogy a

látható nyelvet hoztuk működésbe. A vizuális költészet a látható nyelv költészete. A látható nyelv akkor lép működésbe, klasszikus verssorokban is, amikor például bizonyos helyeken nagyobb szóközök maradnak, ami megtöri a verset, döccent egyet a ritmuson. Második kötetemben (*Elégia két személyhez vagy többhöz*, Magyar Műhely Kk. 1968) elég tudatosan alkalmaztam. A *Vendégszövegek 1*-ben (Magyar Műhely Kk. 1971) a szavak elhelyezése már teljesen ilyen elvek alapján működik. A *Szeriális zuhanás* ciklusban (mely tulajdonképpen egy René Char-vers sokszoros fordítása) meghatároztam, hogy az eredetit figyelembe véve melyik verssornak hol a helye az oldalon. Az elsőnek mindig legfelül, a másodiknak alatta stb. Harmincszor-negyvenszer lefordítottam, mindig más szövegű eredménnyel. Minden lefordított sor az eredeti helyén jelent meg, az első az első sorban, a második a másodikban stb. Azokat a sorokat, amelyek nem tetszettek, töröltem, ami viszont megmaradt, az megtartotta a helyét akkor is, ha a felette vagy az alatta lévő sor eltűnt. Azaz megtartottam térbeli helyüket. Hamar rájöttem, hogy ilyen elhelyezésben a versnek más az olvasata. Ez volt az első igazi nagy lépésem a költői vizualitás felé.

– *Az önéletírás felfogható úgy, mint egy emlékezési folyamat, amelynek során az én megpróbál „értelmet adni” saját történetének. Fölépíti azt az imázst, ahogy önmagát és történetét látni akarja. Hiszen az életút nyitott a lehetőségek, a váratlan felé. Tízennyolc-húsz éves korodban valószínűleg nem sejtetted, hogy az életed milyen irányba fordul, ki kell lépned a megszokott közegeből, végül az országot is elhagyni kényszerülsz.*

– Élni kellett. Belecseppentem egy helyzetbe. Érettségi után, mivel hely hiányában többszörösen nem vettek fel egyetemre, először Pesten próbáltam munkahelyet keresni, de szállást sem találtam, bár kerestem; akkor tudtam meg, mi az, hogy ágyra járás, milyen az, amikor az idegenségtől szálanként csúszik az izzadság a testeden, milyen elmerülni mások elhagyott szagában, milyen az örökös otthontalanság. Végző mentségként kerültem Egerbe, a Lakatosárugyárba segédmunkásnak. Apám, aki közben másodszorra is megnősült, ott volt könyvelő, átmenetileg náluk lakhattam. Nagydarab gyerek voltam, sportoló, az elején gyakran a nyakamba sóztak valamiféle, az izmokat és a kitartást próbára tevő munkát. Első este például majdnem képtelen voltam vacsorázni, mert alig bírtam kezembe venni a kenyeret, annyira kifáradtam. Nehéz volt, míg beleszoktam. A létra legalján álltam. A gyárakban akkor is voltak brigádvezetők, művezetők, normások,

Érettségi után búcsú a debreceni Móra Ferenc diákotthontól. Méhesi János, Máté Ferenc, Berta Tibor, Freinvilig György, Papp Tibor, Rácz József (1954)

pártkorifeusok, mindenki parancsolt nekem. Ott tapasztaltam meg, milyen ellenszenvvel tekintenek a munkások a vasalt nadrágosokra. Kik voltak ezek? A függetlenített szakszervezeti titkár, akit főleg akkor láttunk, amikor jött a tagdíjat beszedni, a függetlenített párttitkár, akinek sem emberi, sem szakmai hitele nem volt, a sunyinak, népnyúzóknak titulált normások, a vállalati vezető réteg, a mérnökök, a műszaki rajzolók, az irodisták. Jó: nálamnál lejjebb voltak az anyagmozgatók, az volt a legalja munka. De igazából nem ez marta a lelkemet, nem a munkássors (amikor az országban állítólag a munkások gyakorolták a hatalmat), nem a társadalmilag mélybe taszítottság, hanem a kilátástalanság, az intellektus aszályosodása, az értelmes barátok, lányok hiánya, a takaréklángon sínylődő szellemi tevékenység, a semmiben lógás. A velem egyidős ifjúmunkások mind ott lébecoltak a műhely árnyékos sarkában, várták, valaki rájuk szóljon, irányítsa őket valamerre, csinálják ezt vagy azt. Eleinte a szegecslésnél elengedhetetlen *rátartás* volt a fő munkám. Bebújtam egy kisebb-nagyobb fémlemezéből összeépítendő dobozba, s a megfelelő helyen egy nagy fejű puha fémszegecset dugtam bele a két összefogandó lemezen átfúrt lyukba, s a szegecs gombafejének nekitámasztottam egy súlyos kalapápcot, ami arra volt jó, hogy a lyuk külső oldalán ütögetve a szegecset, a mester legyűrje a lyuk köré a kiálló szár anyagát. Önálló munkám először egy magas vastalapzaton álló fűrőgép kezelése volt, a gyári termékek bizonyos fém alkatrészeit kellett átfúrni a karcolt keresztrel kijelölt helyen. Aztán egy öreg mesternek segédkezve megtanultam falcolni, azaz egy vaslemezből készült cső végén

egy egycentis párkányt belülről úgy kihajtani, hogy a párkány tökéletesen merőleges legyen a henger palástjára.

Nagyon lassan kezdett összerakódni körém az új világ. A proletárellet mindennapjai keserűek, izzadságszagúak voltak. Még gondolatban is nehéz volt elszabadulni a gyári ebédlő ételmocsaras asztalától, melyen a szárnyalásra váró képzeletnek egyetlen helyzetazonosító lehetősége: a horizont felé emelkedő, de nem világító-, hanem sőtartótorony volt. Először itt láttam, hogy munkásemberek ebédre nyers uborkát esznek, kenyérrel. Meghámozzák, harapdálnak belőle, és orrukon át szívják az illatát, mint ha abból a kevésből, ami adatott nekik, nemcsak erőt, éhségstünetet, de némi élvezetet is igyekeznének kicsikarni. Nem kovászos uborkát esznek vagy valamilyen más módon savanyított uborkasalátát, hanem egyszerű nyers uborkát, ami erőt kell adjon nekik a napi robothoz. Eladdig nem tudtam elképzelni, hogy a kalóriaszegény, ízben sem gazdag nyers uborkát bárminemű előkészítés nélkül meg lehet enni, sőt némi élvezetet is ki lehet belőle csikarni. Az a tény, hogy komoly szakik ezt eszik ebédre, megrendített.

A hatalmas gyáracsarnokban, mely hosszú volt és egyik végén derékszögben megtört, mindenféle gépek álltak, hideg, morcos személyiségek, mint egy városi kiállítóteremben a szobrok. A munkások körüludvarolták őket, és kicsalták belőlük azt a mozdulatot, aminek révén a nyers vasdarabból megmunkált alkatrész született. A teremben főleg férfiak dolgoztak, borostás idősebbek, pehelyző bajszerű fiatalok, akik hajlamosak voltak minden adódó alkalmat kihasználni a lustálkodásra, amiből a váratlanul előkerülő művezető pattogó káromkodással kevert fenyegetése terelte vissza őket a munkapad mellé, és voltak kemény arcú középkorúak, a párttagok nagy része közülük verbuválódott, akik szakmunkás-képesítésükre és hosszú tapasztalatukra apellálva úgy viselkedtek, mintha rajtuk múlna a gyár jelene és jövője; a nagyteremben a gyengéd nem gyéren volt képviselve: a villanyhegesztő Rózsit kivéve, aki nemét megtagadva igen férfiasan tudott káromkodni, mindössze egy-két segédmunkásnő igyekezett a szakik kezébe adni az éppen szükséges szerszámokat. A pántoló elnevezésű másik, sokkal kisebb csarnokban viszont, automata sajtológépeken, főleg nők dolgoztak, csak a művezető és a szerszámlakatosok voltak férfiak.

Ismerkedésre, beszélgetésre, viccelődésre az öltözőben, ahol én is kaptam egy rozsdás vasszekrényt, volt a legtöbb esély. A gyáron kívül, egy szomszédos épületben – amit hajdan fedett gyógyfürdő épületéből

alakítottak át gyári tisztálkodóhellyé – zuhanyozók és egy jókora medence várt bennünket munka után.

Itt ismertem meg egy nálamnál két évvel fiatalabb fiút, aki két évig járt gimnáziumba, apja gépállomás-igazgató volt. Hamar kisült, hogy vele lehetett erről-arról, egy icipicit irodalomról is beszélgetni. Olvasta Móricz egy-két regényét, Miszáthot, Jókait és a Winnetou-t. Tőle tudtam meg, hogy szombatonként a fiatalok a Legényegyletbe járnak táncolni, amelynek most Kultúrház a neve, de mindenki csak Legényegyletként ismeri. Galambász volt, a galambokról órákon át áradozott. Melós módra szeretett inni: azért ivott, hogy berúgjon. Gyakran és alaposan. Mint a faterja. Mai napig keresem a nyitját, mi hajtotta az alkoholba. Menekülés az életből? Bár nem érezte soha egy szóval sem, hogy számára az adott helyzet kibíráhatatlan, hogy ne érezné jól magát a világban.

A művezető valahogy rájött, hogy a műszaki rajz alapelemei nem ismeretlenek számomra (hála a debreceni Fazekas Gimnáziumban Nagy Géza tanár úrtól tanult ábrázoló geometriának). Kirajzoló lettem. Óriási fémlemezre, melyekből csövek, könyökcsovek készültek, kellett kirajzolni a vágásvonalat. A háromszor kétméteres, egy vagy másfél milliméter vastag lemezt, amit anyaghordók hoztak a közelünkbe, egy asztalra kellett föltenni, amihez két emberre volt szükség, ezért a kirajzoló mellett, mellettem is, volt egy segéderő. Az első, akivel dolgozni kezdtem, egy terhes, előrehaladott állapotban lévő, pirospozsgás arcú, szelíd, törékeny asszonyka volt. Nem tudtam, hogyan könnyítsek rajta, amikor, legörnyedve, a földről kellett fölemelni a súlyos lemezt. Zokszó nélkül viselte a számára egyre súlyosbodó terhet, mindent megtett, hogy minél későbbben menjen el szülni. Csak az utolsó napokban hagyta abba a munkát. Utána dr. Kerekes Károly került a helyére mellém. Ötvenvalahány éves, jó kedélyű férfi volt, aki azért hagyta ott a megyei számviteli ellenőrzési osztályt, mert egy párttag ismerősétől megtudta, hogy 1954 végére minden régi szocdemet kirúgnak a megyeházáról. Gyárunk igazgatója, akivel rendszeres munkakapcsolatban volt, kérte ki szabályosan, munkakönyvvel együtt, a megyétől, segéd munkásnak a Lakatosárugyárba. Nagyon hamar baráti viszony alakult ki közöttünk. Később mindketten beiratkoztunk a gyárban meghirdetett szakmunkástanfolyamra, amelyre mindenki jelentkezhetett, aki legalább öt éve dolgozott a gyárban vagy pedig egy vagy több érettségije volt.

– *Egy vagy több érettségi?*

– Igen, így, ahogy mondod. Elvégeztük Kerekes bácsival a szakmunkástanfolyamot. Ami pénzt jelentett, azért, mert magasabb, úgynevezett szakmunkás-kategóriába osztottak be bennünket. Mindenki valamilyen kategóriába tartozott. Akinek nem volt semmi szakképzettsége, az harmadik kategóriás volt, és nagyon kevés, talán három forint volt az órábére. Ha szerzett valamilyen képesítést, akkor bekerült a negyedik kategóriába, és húsz-harminc fillérrel több lett az órábére. A tanfolyam természetesen pluszmunkát jelentett. Egyszer-egyszer este is bent kellett maradni a gyárban, ott tartották a tanórákat, egyébként valamelyik gyári mester mellé voltunk beosztva. Kerekes bácsival azonnal kitüntünk, többek között azért, mert jól tudunk írni-olvasni, sőt osztani is.

– *Az egri gyár – első munkahelyed – révén kerültél 1956 őszén Budapestre.*

– Igen, a gyári munka pötytyentett le az '56-os események színhelyének kellős közepébe, a forradalom leendő fővárosának a szívébe, ugyanis miután megszereztem a lemezlakatosi szakmunkás-képesítést, gyárunk egri központjából kiküldetéses szerelőként jártam az országot, először Miskolcra kerültem, akkoriban a magyar ipar egyik fellegvárába, ahol mindenféle nemzetiség zsoldosa, markotányosnője, közharcosa, görög, cigány, keletnémet, magyar hadakozott a legyőzendő temérdek munkával. Mi, az egri Lakatosárugyár szerelői, majdnem egy évig, a városon kívül, Zsolca felé, az épülő új fonoda légtechnikai berendezésével voltunk elfoglalva, innen Csongrádra küldtek bennünket, majd '56 augusztusától éppen Budapestre, a Budai Pamutfonóba irányították csoportunkat. Az egri anyavállalattól különféle üzemekbe, telephelyekre, az ország számos városába küldték a szerelőket, ahol a Lakatosárugyárban készített légtechnikai berendezések összerakása, felszerelése és bejáratása várt rájuk, azaz a sikertelenséget kötelezően kerülő, ha kell, álcázó utolsó felvonása. Bútorgyárban forgácselszívó, fonodában por- és szálelszívó, szövödében úgyszintén poreszívó, valamint légnedvesítő berendezések gondosan összerakott izmait, légszűrőket keltettük életre, melyek a géptermegek felső régióiból hatalmas ürteret foglaltak el. A rendszer szíve, a központi ventilátor többnyire a gyárpépület tetejére került, a belőle elvezető, ötven-nyolcvan centiméteres átmérőt elérő csövek (amelyeken belül négykézláb akár egy ember is el tudott közlekedni vagy mások elől elbújva szunyálni egy félóráskat ebéd után, különösen télen, a langyos magaslati melegben) a géptermegek plafonja alatt, mint egy fejre állított fa vastag gyökerei, a plafonba kapaszkodva fonódtak

egymásba. Az egysíkú műszaki rajzról ezt a térbeli, nagy kiterjedésű építményt kellett megfogható valósággá varázsolnunk. Annak a szerelőcsoportnak a pesti formációja, amelyiknek tagja lettem, kimondottan fiatalokból állt. A csoportvezető nem volt több huszonhét-huszonnyolc évesnél, a hat-nyolc tag pedig tizennyolc és huszonnégy év közötti fiatal melós volt. Vezetőnk, M., akit nem holmi politikai megbízhatóság vagy elgondolás juttatott a csoport élére, kitűnően értett a szakmához, biztos keze volt, jó szeme, ezenfelül igazi világfi volt, szerette az életet, a szórakozást, a nőket, különösen a nőket. Ez ügyben igen fontos szentenciája volt irántunk, fiatalok iránt, ami úgy szólt: bármi történéjk is, mindennekfelett tisztelni kell a nőt, különösen azt, aki lefekszik veled. Én – mondta nagyon komolyra fordítva a hangját – akkor sem szégyellem őt, akkor is karon fogva megyek vele végig Egerben a Széchenyi utcán, ha mindenki kurvának tartja. Ami pedig a munkát és a csoport életét illeti: nagy súlyt helyezett az egyenletes teljesítményre, a minőségre és a mennyiségre egyaránt, de nem vette zokon, ha uzsonnaidőben valaki kiszaladt egy pohár sörre a szomszédos kantinba, és megkövetelte, hogy mindenki elegánsan járjon, még a munkaruhánk is legyen elegáns! Akkori divat szerint a nadrágok szára alul igencsak keskeny volt, a zakók vállban feltűnően szélesek, ezt az öltözködési sablont követte M. ízlése, erre apellált, amikor azt mondta, minden városban van szabó, tessék elmenni hozzá, a nadrág szarát alul kapja össze, és a zakót is igazítsa ki. Nagy feltűnést keltett, amikor valamelyik üzemben megjelentünk átalakított nadrágjainkkal. Amikor például '56 tavasz utolján a csongrádi bútorgyárba beállítottunk elegáns utcai ruhánkban (ráadásul egyik szaktársunknak gitár lógott a vállán, a másiken tangóharmonika), a portás nem értette meg, kik vagyunk, mit akarunk. Zavarában bemondta a hangszóróba, hogy megérkeztek a mű-

Divatosan 1955-ben

vész urak. A gyár dolgozói, főleg a fiatal nők, máris kezdtek a porta felé kacsingatni. Később kiderült, hahnizó zenekart vártak Pestről, azonban a zenészek csak utánunk érkeztek meg, velük tévesztettek össze bennünket. Mindenesetre bárhol, szövődében, fonodában jó néven vették, nemcsak a munkáslányok, de a velünk foglalkozó helyi műszakiak is, hogy elegánsak voltunk.

A párt által kiemelt kádereket és a sztahanovistákat leszámítva a kiküldetési szerelőkre ráfoghathjuk, hogy ők voltak a kétkezi munkásságon belül a pénzarisztokraták. Bár nem voltak sem gőgösek, sem hivalkodók, de megközelítőleg kétszer annyit kerestek, mint a többiek; igaz, ezért le kellett mondaniuk a családi életről, a mindennapi otthonról, az asszony és a gyerek közelségéről, a rendszeres sportolásról, a ház körüli munkáról, a családi örökség részét képező darabka föld, egri bennszülötteknél esetleg két-három sor szőlő megműveléséről és még sok minden másról. Hétvégén ugyan Pestről hazautazhattak csoportunk tagjai Egerbe, ezt kifizette a vállalat, de messzebbről, például Csongrádról már nem, mert szombat délutántól hétfő reggelig nem volt megjárható az út. Az otthont jelentő lakástól való távol élés nekem nem okozott gondot, mert Egerben nem volt lakásom, a hónapos szobámat feladtam. Amikor havonta egyszer elszámolásra mégis Egerbe mentem, apáméknál húztam meg magam, egy szétnyitható vaságyon, a konyhában. Az én otthonom Vállajon volt, ott lakott anyám a húgommal. Oda viszont csak akkor jutottam el, ha szabadságot vettem ki, vagy amikor a kalendárium jóvoltából két munkaszüneti nap egymás mellé esett, mint például 1956-ban az augusztus 19-i vasárnap és a 20-ára eső alkotmányünnepi hétfő.

Kiküldetési munkásnak csak állami tulajdonú szállodában volt szabad megszállnia. Ha ezt tette, mi mást tehetett volna, szállásköltségeit elszámolta a kiküldő üzem, egy magánháznál bérelt szoba tízszer olcsóbb árát viszont nem. Az egri Lakatosárugyár pesti szállodája a Rákóczi úti Palace volt, a század eleji fényűzés népi demokráciánkban is aránylag ép-ségben megőrzött elegáns maradványa. Bennünket, vidéki munkásokat lenyűgözött az egyenruhába öltözött portások modora és látványa, a lépcsőkön futó süppedős piros szőnyeg, a félemeleti klubfotelek, ahová egy idő után mi is felmerészkedtünk újsággal vagy moziműsorral a kezünkben, az étterem szeparéasztalain a szoknyaburás asztali lámpák hangulata, a lift halkan szuszogó ajtaja, a bizonyára szép termetüket és arányos vonalikat honoráló válogatás folytán itt dolgozó szobaasszonyok frissen vasalt

ruháinak suhogása, érthető, hogy először olyan félelemmel léptünk be a hatalmas palotába, mint isten házába a bűnösök. A Csokonai utcában, a szálloda mellett, időnként egy-egy nyugati autóköltemény állt, amit körülvéve nemcsak a gyerekek, de felnőtt férfiak is, velünk együtt, ámulattal csodáltak. A szálloda vendégei között külföldi, főleg osztrák üzletemberek, újságírók és nyugati divat szerint öltözött hölgyek ténferegtek a hallban vagy szorongtak velünk a liftben. Éneklő hanghordozású olasz terefere, keményen ropogtatott német szavak töltötték be köröttünk a teret, a szellemi és egyéb mozgásában tétlenségig korlátozott országban a szálloda burája alatt szabadon lélegzett, csevegett, beszélt az idegen nyelvű közönség. Mi viszont magyarul hallgattunk. Ha jól beszéltünk volna valamilyen idegen nyelven, akkor sem mertünk volna megszólalni, félvén attól, hogy valaki meghall, hogy valaki lehallgat bennünket. Kevéske némettudásommal néha két-három mondat erejéig követni tudtam egy-egy beszélgetést, melyeknek zöme turisztikai rácsodálkozás volt a Szépművészeti Múzeum valamelyik képére, a Lánchídra vagy a százezer nézőt befogadó Népstadionra. Az egri, a miskolci, a csongrádi munkásvilág savanyúsága, latrinán kapaszkodása, a kopott bakancsok ásítozása és a nyers uborka illata innen nézve mintha csak a föld másik felén létezett volna, valamelyik kényelmes fotelben ülve esetleg még az is felmerült bennünk, hogy a föld másik fele, a mi előző életünk, nem is létezik. Csoportvezetőnk által megkövetelt eleganciánk volt eleinte legfőbb védőpajzsunk, a szálloda személyzete bennünket nem nézett ki, nem idegenkedett tőlünk. A hatodik emeleten laktunk három-négy ágyas szobákban. Bizonyos apróságokra kellett csupán odafigyelnünk, hogy tartani tudjuk a minket illető jó benyomást, például arra, hogy ha az éjjel-nappali közértből, mely fényes kirakatával, vadonatúj belső, nekünk nyugatinak tűnő berendezésével, néhány lépésre volt tőlünk a Nagykörút és a Rákóczi út sarkán, vacsorára föl vittünk valami elemózsiát, két szelet kenyeret tizenöt deka lengyel kolbásszal vagy egy darab májas hurkát, akkor a maradék szemetet, a földre hullott morzsával együtt, papírba csomagolva másnap reggel levittük az éjjel-nappali közértbe, és ott dobtuk szemétkosárba. Ha vállalati ügyben vezetőink Budapestre jöttek, azok is ott szálltak meg a Palace-ban; persze nem a hatodik emeleten és nem négyágyas szobában. A munkás és a hajdani munkásból lett vállalatigazgató között tátongó szakadék a Palace-ban is jelen volt, a főnök még a luxusból is többet hasított ki magának, mint munkásai, nem is beszélve az egri gyártelep Pestről nézve rabszolgának tűnő szakijairól, a zárt terű mű-

helyben mérgező festéket permetező festőkről, a sajtológépen dolgozó, fekete porral fátyolozott munkásnőkről.

1956 kora őszen, amikor Csongrádról a fővárosba irányítottak bennünket, úgy tűnt, hosszabb ideig leszünk Pesten, akár évekig is, hiszen a fővárosban számtalan helyen, számtalan gyárban volt szerelnivaló. Ha nem is végleg, gondoltam akkor, de egy ideig budapesti leszek. Ez volt a vágyam. Szellemileg annyira sárba taposva éreztem magam, hogy minden szalmaszálba belekapaszkodtam.

Ekkor már legalább másfél éve az *Irodalmi Újság* rendszeres olvasója voltam. Megjegyzem, annak a beszerzése is egyre drágább lett '56 ősze felé. Nem ténylegesen drágább, hiszen, ha jól emlékszem, két forintba került, de nem lehetett másként beszerezni, csak „felárral”. Meg kellett lobogtatni, mondjuk egy tízest, akkor az újságárus előhúzott egyet a pult alól; megkaptad, de ha csak két forintot mutogattál, akkor szemrebbenés nélkül kijelentette, hogy elfogyott.

– *Irodalmi feketepiac?*

– Igen. A népi demokráciában hozzászoktatták a népet, hogy az újságban megjelent szavaknak majdhogynem törvényi ereje van. A kínálat és a kereslet függvényeként lebegett az újság ára, és különösen attól függött, hogy az éppen esedékes számban volt-e csiklandós anyag, volt-e bárminek, elégedetlenségre utaló cikk. No, nem forradalmi felhívás, csak jogos sopánkodás vagy javító szándékú kritika, amit, persze, a hatalom holdudvarában leledző írók, újságírók írtak. Például nagyon izgalmasak voltak '56 tavaszától a Petőfi Kör vitái, az ezekről szóló tudósítást mindenki a maga szemével akarta elolvasni. Némelyik kommunista író megszólalása is felborzolta a kedélyeket, például Déry Tibor vagy Háy Gyula egy-egy cikke. Irományuk többnyire nem abszolút értelemben jelentett fenyegetést a hatalomra nézve, csak az adott körülmények között, mert rávilágított valamilyen közéleti fonákyságra, demokráciánk „diadalmas” útjának valamilyen kátyújára. Például a híres Kucsera-cikk (*Miért nem szeretem Kucserát...*). Felrázó cikk volt, nem akarta megváltoztatni a rendszert – de a megengedettől eltérő gondolkodásra készítetett. Szeptember közepétől (talán már korábban is) valami vihar előtti elektromosság vibrált a levegőben, amit, legalábbis az én munkakörnyezetemben (beleértve a szerelőcsoportot is) senki nem vett igazán komolyan, mert senki nem tudta hozzárendelni a valóságot, senki nem merte elképzelni, hogy a párt vasmarkának szorításá-

ban bármilyen szabadságot igénylő mozgás eredményes lehet, senki nem látta azt sem, milyen következménnyel járhat számunkra, és, természetesen, senki nem adott nevet neki. Volt, aki jobban ráhangolódott, volt, aki észre sem vette. Ebben az időben egyszer egy nálamnál hat-nyolc évvel idősebb és egy fiatalabb egyetemista barátommal ücsörögtünk, beszélgettünk a Sörszanatóriumban, mely a Nagykörúton a New York-palota és az éjjel-nappali közért között kínálta frissen csapolt habos portékáját a hideg lére áhítózó honpolgárnak. Idősebb barátom halk szavaival holmi vihar előtti előérzetet permetezett ránk, melynek valóságát nem lehetett pontosan körülírni, de elegendő volt ahhoz, hogy levonjon belőle némi, óvatosságra intő tanulságot. Úgy vélte, hogy bár a felszínen ellapulnak a Petőfi Kör, az *Irodalmi Újság* meg egyébek által felvert hullámok, valójában feszült a helyzet, s azt tanácsolta nekünk, fiataloknak, legyünk óvatosak, nagyon vigyázzunk, ha netalán olyan helyzet adódna elő, ne keveredjünk bele semmilyen szervezkedésbe, demonstrációba.

Közben katonai behívót kaptam a Gábor Áron Tüzérszti Főiskolára. Nem értettem, hogyan és miért. Ugyanis, bár mindenféle egyetemre és főiskolára jelentkeztem, de ide nem, már csak azért sem, mert semmiképpen nem akartam katona lenni. Nem sokkal eme behívó előtt átestem a leghétköznapibb sorozáson, Mátészalkán, mert vállalji létemre oda tartoztam, Egerbe csak ideiglenesen voltam bejelentve. Ott azt mondták, hogy november táján fognak behívni rendes katonai szolgálatra; ha novemberben nem, akkor a jövő év elején. Szeptemberben, nagy meglepetésemre, a Gábor Áron Tüzérszti Főiskoláról jött a behívó.

– *Rendes egyetemre B-lista miatt nem vettek fel, de behívtak a tüzérszti...*

– Igen, behívtak a tüzérszti főiskolára. Gyülekező ezen és ezen a napon, ekkor és ekkor a Nyugati pályaudvaron. El is mentem, velem egyidős ifjak már várakoztak a megadott helyen, és egy-két kiképző őrmester is. Sorba állítottak bennünket, négyes sorokba, lépés, indulj! Elmasírozunk jó messze a belvárostól, az Üllői úton végig hallgattuk a járókelők gúnyos megjegyzéseit: „Két nap múlva vége a sörényeteknek, kopaszok lesztek”; „Gozjervarrásos csuka helyett jön a kincstári bakancs, gyerekek”; „Ti is hamar meg fogtok tanulni törülközővel fésülködni.” Alaposan elfáradva érkezünk meg a főiskolának nevezett laktanyába. Az udvaron már játszottak előttünk érkezett fiatalemberek, volt labda, fociztak, dekáztak, röplabdáztak. Egyszer csak hallom: „Itt a Papp, majd súg nekünk!” Gim-

náziumom nem kimondottan eminens, többnyire bukdácsoló tanulóiból egy csokorra való ugrándozott együtt, ők üdvözöltek hangot adva abbéli reményüknek, hogy dolgozatíráskor vagy máskor számíthatnak rám. Mint később megtudtam, ők egyenesen ide jelentkeztek, a tűzértishti főiskolára, ugyanis származásuk és a párttal való jó viszonyuk ellenére úgy érezték, tanulmányi eredményeik alapján semmi esélyük nincs arra, hogy valamilyen egyetemre felvétessenek. Ők valóban felvételizni jöttek, és nagyon reménykedtek, hogy sikerülni fog nekik.

– *Erre én is emlékszem. A József Attila (ma: Szent Imre) Gimnáziumban érettségiztem, de én is hallgattam pályaorientáló előadást. A katonai főiskola verbuváló tisztjének legfőbb érve az volt, hogy „oda” azt is fölveszik, akit máshova nem... Nem igazán győzött meg.*

– Nem csoda. Beosztottak egy negyven-negyvenöt ágyas körletbe, és elkezdődött a felvételi, ami két részből állt: elméletiből és orvosiból. Az orvosival kezdtük... számos specialitás volt képviselve: szív, tüdő, láb, izmok, minden. Aztán elvittek ebédelni, suvadt, megtaposott aratási szalonnát kaptunk, amit, kollégista múltamnak hála, gond nélkül megettem. Én semmiképpen nem akartam katona lenni. Gondoltam, majd rosszul csinálom meg a feladatokat, és mindenféle kifogással az orvossal elhítem, hogy nem vagyok egészséges, hogy a szervezetem nem alkalmas katonai feladatokra. Amikor azt kérdezték, van-e valami baja a szemének, gondolkodás nélkül rávágtam: van, távolra nem látok jól. A másik orvos kérdésére: van-e szívpanasza?, azt válaszoltam, hogy időnként aritmias. Minden kérdésre mondtam valamit, hogy mi a bajom. A lábam gyorsan fárad, gyakran görcsbe rándul, fáj a bokám, és így tovább. Valójában egyedül a fogaimmal volt problémám. Olyannyira, hogy a szívorvos, aki megvizsgált, azzal fejezte be kutakodását: ugyan, menjen már, a maga szívével egy tankot el lehet hajtani!

Késő délután hallom a hangosbemondón, hogy az igazgató őrnagy elvtárs várja az irodájában Papp Tibor honvédet. Bemegyek, leültet, papírok a kezében, azt mondja: ahogy elnézem, maga minden orvosnál panasszal állt elő, holott a vizsgálatok azt jelzik, egészséges. Mondja, maga nem akar idejönni a főiskolára?

Gondoltam, legjobb az egyenes út; hát, megmondom, nem akarok.

Szóval nem akar? Mi nem erőltetjük, legyen. Mintha őket is megcsapta volna az új idők új szele, egy nagyon pici emberséget is beengedtek

már a laktanyába. Adom is a leszerelő levelét, tette hozzá. Azon nyomban kiállította, amiben ráadásul hazatérő egri vonatjegyem is benne volt.

– *Szinte mesébe illő ez az empátia...*

– Voltam olyan szemtelen, hogy ezen bekereteztem az „első osztályt”, mivel az őrnagy elvtárs azt elfelejtette. Utólag hálálkodtam az égnek meg a szerencsémnek: milyen jó, hogy nem kerültem oda! A forradalmat nem biztos, hogy élve megúsztam volna. Tüzértishti iskolásként, ki tudja, mi várt volna rám, lehet, hogy egy puskát sem tudtam volna még elsütni, de odavezényeltek volna a tűzvonalba, még hozzá a rossz oldalon!

Rajk László temetésekor már mindenki számára érezhető volt a közéletben elhatalmasodó zavarodottság. A *Művelt Nép* című hetilap, amit szintén rendszeresen olvastam, oldalas fényképekkel számolt be a farkasréti temetőbe tömegeket vonzó eseményről. Nem mondhatom azt, hogy robbanásszerűen világosodott ki az ég fölöttünk, hogy a munkás számára is egyszerre láthatóvá, érthetővé vált a rendszer rugózatának elmerevedése, az állam fogaskerekeinek végzetes repedezettsége. Bizonyos időre volt szükség ahhoz, hogy az emberek átrendezzék fejükben az uralkodó ideológia háromszögelési pontjait, azt például, hogy a nemrégén még hazaáru-ló Rajkból mártír lett, azt, hogy a pártvezetők haláláért a kikezdhetetlen, a szinte isteni jogokkal felruházott Rákossira kenik a felelősséget.

A szerelőcsoport tagjai igazából csak Rajk temetése után adták némi jelét annak, hogy éreznek valami bizonytalanságra utaló vibrálást a közéletben, nem szerették a rendszert, a kommunistákat népnyúzóknak tartották, ha nagy ritkán a politikai légkör változása szóba került, gyorsan megnyugtatták magukat, őket ez nem érinti, ők túl kicsik ehhez, a társadalom legsalsóbb rétegeire, azaz rájuk ennek nincs kihatása.

A Lakatosárugyár munkásai (a kiküldetéses szerelőkkel együtt), egy nagyon kis párt- és szakszervezeti réteget kivéve, nem voltak hívei a rendszernek. Szidták nap nap után, de elviselték. Az idősebb, volt szocdemes szakik néha megengedtek maguknak egy-két mondatnyi éles kritikát a párttitkár ellen vagy általánosabban a rendszer ellen. Aztán elhallgattak, nem feszítették túl a húrt. Igyekeztek önmagukkal kibékülve minden alkalmat kihasználni, az adott körülmények között a legkellemesebben élni, vidámkodni, boldogulni. Keményen dolgoztak, zokszó nélkül elszenvedték a művezetők, a párttitkárok és egyéb szakszervezeti korifeusok zaklatásait, apák napján, azaz a hó végén, felvették a fizetésüket, bevonultak a

kocsmába és berúgtak, még mielőtt az asszony értük jött volna, közben a pálinkától feltüzelve szidták a normásokat meg azt a hülye rendszert, amely a nyakukra küldi őket.

Emlékeimben úgy él, hogy 1956-ban szép volt az ősz Budapesten, a kora reggeli fehérkedő pára, mint egy hálóing lógott a városon, de alig takarta. A fák délelőtti napfényben égő levelei aranytalléreként hullottak a földre, és a kisebb-nagyobb második világháborús sebhelyeket viselő bérházak is meleget locsoltak az esti sétálók nyakába. És jött október 23-a. Aznap a budai Pamutfonóban szereltünk. Itt is, mint minden fonodában, szinte csak nők dolgoztak, itt is kaptunk egy öltözőt, amire nemcsak azért volt szükségünk, hogy elegáns utcai öltözékünket jól szabott munkaruhára cseréljük fel, hanem azért is, mert itt tartottuk értékesebb szerszámainkat. Ez a helyiség volt az otthonunk. Ideiglenes ugyan, de a külvilágtól elválasztott, mondhatni, megvédett bennünket.

Amikor délben ebédidőre leállt a munka a fonodában, mi már falatoztunk, a mi munkaidőnket a csoportvezetőnk határozta meg, a gyár vezetése ténylegesen nem szólt bele, visszavonulva kis szobánkba eszegettünk, benyitott egy asszony hozzánk, és azt kérdezte tőlünk: hallottuk-e, mi van Pesten? „Igen, hallottuk, hogy valami nincsen rendben.” „Kezd komolyra fordulni a dolog, mondta, a betiltás ellenére tüntetések vannak, a diákok nagyon akarják az igazukat.” Semmi megrovó nem volt a hangjában, tényként tette elénk. Ez mindenkit fölrázott a békés kérődzésből, engem különösen, de nem mertem messzebbre gondolni. Na végre! Ilyen „kis mozgással” egyszer már találkoztam. Az *Olivér könyvében* meg is írtam, mit élt át Olivér az '54-es futball-világbajnokság után. Kivételesen akkor, amikor a döntőt játszották, én is éppen Pesten voltam. Az elegáns Savoy kávéházban, az Oktogon egyik sarkán hallgattam a közvetítést. Amikor megszólalt a meccs végét jelentő sípszó, és megváltoztathatatlan tényné vált az, hogy kikaptunk, kisebbfajta zendülés tört ki a téren a sportág vezetése és egyáltalán a vezetők ellen. Mért tették be azt a jobbszélsőt a csapatba? Azért, mert párthű ember volt, mondták. Puskást miért erőszakolták be sérülten? Azért, mert a párt a biztosnak vett győzelemből a rokonszenvet magára akarta terelni, bizonyítva ezzel is felsőbbrendűségét. A nép felháborodása elsősorban Sebes Gusztáv ellen irányult. Összeverődtek kupacba, és elindultak... felvonultak. Ilyen spontán kollektív véleménynyilvánítás, tudtommal, „népi demokráciánkban” azelőtt soha nem fordult elő... Hihetetlen volt és felemelő érzés, hogy az emberek őszinte

véleménye hangos szavakban röpköd a Nagykörút század eleji gondtalan-ságban született bérháza között. Persze nem lett belőle semmi, Sebes vil-láját egy kicsit megtépázták, de másról nem tudok. Lehet, hogy embereket lefogtak, de erről nem írtak a lapok. Ezen a bizonyos 23-i ebédidőben ez jutott eszembe, és az, hogy milyen jó hallani, hogy tüntetnek.

Elég korán befejeztük a munkát, fél négy, háromnegyed négy felé leálltunk, átöltöztünk, villamossal és busszal mentünk szálláshelyünkre, a Palace szállodába. Arra emlékszem, hogy az utolsó szakaszt busszal tettem meg, buszról szálltam le a Nagykörút és a Rákóczi út sarkán.

Mintha egy folyó partján ért volna földet a lábom, egy nagy, széles, jóindulatú, bővizű folyó selymes-füves kínálkozó partján. Ott hömpölygött a tömeg előttem, és én beléptem a hömpölygő vízbe! A jelmondatok, amik elhangzottak, azonnal feltűzeltek: „Rákosinak kötelet, magyar népnek kenye-ret!” Balzsam volt a szívemre. És még ennél is cifrábbnak és hihetetlenebb-nek éreztem azt a szent tabut tépázó mondatot, amelyik röviden leszögezte: „Ruszkik, haza!” Főlemelő érzés volt, hogy az emberek ezt kiabálják, együtt, ezt akarják, és, mondanom sem kell, az is szédítő volt, hogy nem félnek, nem gondolnak a következményekre. Hát persze, ilyen az euforikus hangu-lat, nem engedi a gondolatok rosszra fordulását. Lehet, hogy az idősebbek mérlegelni tudnak, de egy húszéves srácnak nem erős oldala az óvatoskodás. Beleléptem a folyamba, és hagytam magam lebegni a hullámokon. Örültem, mint amikor az első szerelmes randevúnak örül a rövidnadrágos kisdíák, és örömöm egyre fokozódott, kinyílt a végtelen felé. Teljesen beleolvadtam a tömegbe, annyira egynek, közösnek éreztem mindent, mintha mindannyian, bárminemű hátsó gondolat nélkül, szégyentelenül meztelenek lettünk volna egy mennyei gőzfürdőben. Átadtam magam az euforikus hangulatnak, ame-lyet nem kábítószer és nem méreg idézett elő bennem, hanem az, hogy érez-tem, itt van a kezdete vagy a vége valaminek, feltámadással vagy feltámadás nélkül. Aminek lényegére az aranyszavú francia költő, René Char tapint rá *Ég a könyvtár* című poémájában: *hűvös nap, melynek nádszála vagyok*. Október huszonharmadika napjának nádszála lettem.

Végigfolyt a tömeg a Thököly úton a Dózsa György útig, ott bal-ra kanyarodott az ár a Felvonulási tér felé. Itt egy idősebb házaspár kiho-zott egy zászlót az egyik elegáns bérház második emeletének erkélyére, és ollóval kivágta a zászló közepéből a kommunisták hatalmára utaló címet. Üdvrivalgás tört ki! A bácsi és a néni sírni kezdett, és a felvonuló nép is. Ezeket a pillanatokot racionálisan alig lehet megmagyarázni.

21 óra 37 – *ledült a Sztálin-szobor.*” Az én órámon annyi volt. Akkor esett hasra Sztálin. Nagy volt az örömujjongás. De már jöttek a hírek, hogy a Rádió körül lőnek. Gerő aljas beszédet mondott a rádióban, csőcseléknek nevezte a népet, a felvonulókat fasisztának. Az az igazság, hogy zömében diákok, egyszerű emberek gyerekei és munkások voltak az utcán. Fiatalok. Nem arisztokraták és nem jól öltözött pártos értelmiségiek.

Elindultam a Rádió felé, gyalog, mivel a városi közlekedés leállt, kis gyalogló kupacok álltak össze, szétváltak, majd újabb csoportocskák alakultak. Két-három melóssal, akik magukon kívül voltak, hogy az ávósok a népre lőnek, igyekeztem a belváros felé. Kijutottunk a Rákóczi útra, onnan próbáltunk a Bródy Sándor utcához közeledni. Egyik emlékem: valamelyik kis utcán egy földszinti ablak nyitva volt, az ablakban egy rádiókészülékből bömbölt a Szabad Európa Rádió. Mostanában gyakran mondják, hogy a Szabad Európa hazudott. Ez így nem igaz. Néha félrevezette a hallgatókat, de sok valós hírt egyedül innen lehetett megtudni, olyasmit, amit a Kossuth nem mondott be. Itt már valódi lövések hangja pattogott a házfalak között. Elterjedt a hír, hogy az ávósok mentőkocsikban viszik be a Rádióhoz a fegyvert és a lőszert, és mentik ki a pártos szájú rádiósokat. Ettől fogva a nép ellenőrizte a mentőkocsikat, a gyanús elemeket kirángatták és jól elpüfölték.

Másnap egyik unokatestvérem vőlegénye, aki Nyíregyházán volt az MTI tudósítója, felkeresett azzal, hogy itt ragadt Pesten, tartsunk együtt, fényképezni akar, segítsék neki. Két fényképezőgép is volt nála. Nekem ez jó feladatnak tűnt, kiváltképp, mert kiderült, elég félénk volt. Orosz tankot nem mert lefényképezni. Elbújtattam a hátam mögé, derekamra tettem a kezem, ő pedig fényképezgetett a hónom alól...

– *Harci eseményekben, fegyveresen tehát nem vettél részt.*

– Nem.

– *Később, az üzemben, mégis kerestek.*

– Igen. Munkatársaim ugyanis, akikkel együtt dolgoztam, akikkel együtt laktam a Palace-ban, az első napokban a tömegbe elegyedve jöttek-mentek, örültek, azt hangoztatták, hogy le kell tenni a munkások kezébe az ipari hatalmat, aztán a harmadik vagy a negyedik napon hazaszivárogtak Egerbe. Miután mindenféle közlekedés leállt, esetleg egy teherautóra lehetett felkérezkedni, hamar felfogtam, hogy nem tudok hazajutni Vállajra.

Maradtam. Nekem ez volt izgalmas. Szaktársaim látván első napokbeli jövő-menésemet, és abból, hogy Pesten maradtam, azt szűrték le, aktív forradalmár voltam. Például második este vacsoránál, a szálloda pincéjében, az éttermet ugyanis az utcára néző üvegfalak miatt nem merték kivilágítani, találkoztam velük a hotelban. Beszélgettünk, én a fényképezés közben látottakról hírt adva igyekeztem összefoglalni a helyzetet, ebből ők arra következtettek, hogy mindenütt jelen voltam, ahol valami történt. Ahogy a legenda születni szokott, amit elképzelték, azt terjesztették el a gyárban, szélében-hosszában úgy beszéltek rólam, mint nagy forradalmárról. Az volt a baj, hogy rövid idővel a forradalom bukása után keresni kezdtek civil ruhások, a rendőrségtől. Annyira már gyakorlott voltam a rendszer gépezetét illetően, hogy tudtam, ha keresnek valakit, okot is keresnek, ha nem találnak okot, akkor kitalálnak... Tudtam, nagyon kell vigyáznom, hogy ne kerüljek kiszolgáltatott helyzetbe. Amikor november végén Vállajról, ahová sikerült eljutnom teherautón és motorkerékpáron október 2-án, visszamentem Egerbe, onnan azonnal kiküldtek, megint Budapestre. Pesten éltem meg a december 6-i pufajkás felvonulást. Döcögősen, de az élet már megkezdődött, jártak a vonatok, rendszertelenül, de jártak. A Palace hatodik emeletét szőröstül-bőröstül elvitte a november 4-i orosz ágyúzások kavarta acélvihar, az ötödiken is csak a függőleges falak álltak. Aznap este hárman-négyen kimerészkedtünk az ötödik emelet szélére, lelógattuk a lábunkat. Mindannyian magasban dolgozó munkások voltunk, néhány emeletnyi szakadék minket nem zavart. Néztük a várost, hallgattuk az alvók félelmét tárgyiasító csendet, próbáltuk szemünkkel kitapogatni a fekete rántásként szétömlő göcsörtös felületet, a háztetők kátyúit, az itt-ott félénken pislogó reménytelen fényeket, a Rákóczi út sötét öblét, melyből a vesztes forradalom lehetőségét éreztük felénk szállni. Lent, váratlanul, nagy hanggal és piros zászlókkal vonultak teherautóikon a pufajkások. Egyszer csak becsapódott ötödik emeletünkön egy ajtó. Lehetett némi széljárás fönt, amit mi nem éreztünk, vagy léghuzat, amitől az ajtó kegyetlenül becsapódott. Akkora zajt csapott, mint egy bomba! Abban a pillanatban jöttek a lövések lentről. Hanyatt vágódtunk, így azonnal takarásba kerültünk, a lövedékek elhúztak a levegőben. Láttuk a világító golyókat. Attól félvén, hogy a durranás okát keresve megrohanják a szállodát, gyorsan lesiettünk negyedik emeleti szobánkba, de, nagy megnyugvásunkra, az incidensnek nem volt folytatása. Melóstársaim kiborulva, a hányingerig összeroskadva szidták az aljas kommunista világot, ki kellett volna nyírni mindet, most itt volt az alkalom,

mondták, hogy írmagnak se maradjon belőlük. Ezek magyarok? Ezeknek még a nyelvét is ki kellene vágni, amikor magyarul kezdenek beszélni.

Ebben az időben a helyzet váltakozó feszültségű volt, a pufakások feszítették orosz irányba, a nőtüntetés az indiai követség előtt, ami szintén ezen napok valamelyikére esett, az ellenkezőbe. Nem sokkal utána visszakerültem Egerbe, ahonnan hazamehettem anyámhoz. Karácsonykor meg újévkor Vállajon voltam.

Mikor '57. január 6-a táján visszatértem Egerbe, a kiküldetésért felelős tisztviselő, miután tisztázta velem, hogy továbbra is a pesti csoportba vagyok beosztva, figyelmeztetett: vigyázz, civil ruhás rendőrök kerestek. Azt javasolta, tűnjek el. Itt kezdődött a menekülésem. Hova tűnjek el? Mivel rendőrök vagy ávósok kerestek, az ő fogalmaik szerint ez azt jelentette, hogy vaj van a fülem mögött.

A gyárban az egyik műszaki fiatalember, akivel jóban voltam, azt javasolta, lépünk le együtt. Egy olyan pillanatban állt elő ezzel a javaslattal, amikor minden kezdett összeomlani bennem és körülöttem. Ilyen pillanat éppen hogy csak létezik, mivel nincs semmilyen kiterjedése se hátra, se előre, mint egy ceruzával letett pont az üres irkalap közepén. Hirtelen értelmét veszti a múlt. Kiürül. Azt hihetné az ember, hogy hihetetlen mennyiségű kacat-vacak, megtörtént esemény, sziklakemény emlékdarab, kövek, betonoszlopok meredeznek mögötte a múlt valóságaként, de ebben a pillanatban megszűnik a „volt idő”, ebben a pillanatban úgy néz ki, hogy nincs mögötte, azaz benne semmi, olyan üres belül is, mint egy luftballon. Félttem. Ezen minutumban a valóságnak csak a legérdekesebb felületével érintkeztem. Kilátástalan jövőm egyszerre pokolként rotyogott előttem és mindenütt körülöttem. Meghurcoltatás, börtön vagy ki tudja, mi vár rám! Azt tudtam, hogy már legalább kétszázezren elhagyták az országot. Én is, mi is megtehetjük. Miért ne? A javaslatra igent mondtam, s ettől megnyugodtam. Úgy volt, hogy másnap indulunk. De másnap, amikor indultunk volna, bejelentette, hogy ő nem jön. Egyedül maradtam, de elindultam.

1956 decemberében vállalji barátaimmal:

Forod József, Papp Tibor,

Csűrös István és Krasznai Aladár

– Eddig fikció és valóság egymásba játszásáról beszélünk. Készülő prózai munkádban, melybe belepillanthattam, éppen a szökés valós és fikciós elemei jelennek meg, keverednek össze. Nagyon nehéz különválasztani őket – hiszen egyes szám harmadik személyű történetmondásról van szó. Mégis, ebben a konkrét munkában hogyan jelenik meg a fikció?

– Arra vigyáztam, hogy a menekülésnek mint olyannak a nehéz pillanatai jól meghatározottak legyenek. Nem feltétlenül úgy leírva, ahogyan történt, de a veszély valós legyen, érezhető, átélhető. Teljesen mindegy, hogy hány lépés a határ... Utólag annyi, amennyit akarok.

– Elég bonyolult módon történt maga a szökés, a véletlenek is alakították.

– Természetesen. Ne feledjük, hogy a véletlen az élet sója. Nemcsak a kiszámíthatatlan találkozások, a váratlanul szerencsét hozó tettek adnak különös ízt a mindennapoknak, de egy tányér levesben talált ízes gyökeárpac vagy egy könyv margójára írt különös mondat is utánózkodhatatlanul meghabosítja az életet. Halott dolgok mozgásába, például egy hegyoldalon lefelé gördülő sziklába az útját megtörő, irányát eltérítő véletlen lehel életet. Egy olyan úton, mint a menekülés, szinte minden új mozzanat a véletlen szüleménye.

Nem kimondottan a véletlennel függ össze, de ne feledjük, hogy aki elmenekül, nemcsak a rossz, hanem a jó pillanatoktól is elszakad, nemcsak rossz, hanem jó pillanatokkal is átél. Menekülés közben ezek véletlenszerűen váltják egymást. A véletlen hozza, hogy melyik vonatot ellenőrzi a repülőbrigád, s azt is, hogy ezen vagy azon a vonaton a menekülő rokon-szenvező lelkekre talál. De véletlen az is, hogy éppen annak a tanítónak a húgával ismerkedik meg, aki úgy intézi, hogy másnap délelőtt a fiatalok egyedül legyenek otthon.

– *Ez az erotikus vonal – mondjuk így – erőteljesen szervezi a szöveget, meghatározza a cselekményt. Ez például valószerűnek tetszik.*

– Ez a szál majdnem száz százalékkal fiktív. A kapcsolat, úgy, ahogy le van írva, tulajdonképpen nem létezett. Bár, mint a menekülés során kiderül, ez az egyik háromszögelési pont, amihez Olivér kötődik, amihez viszonyítva az életben tájékozódik. A hősnő környezete tipikusan polgári, nem kommunista, nem baloldali, benne magában viszont van valami nagy adag lányos hedonizmus, amiben az uralkodó ideológia is helyet

kap. A hősnő a mának él. Ő viszont nem, akkor sem, amikor látja, hogy ebben vagy abban a mozgalmi buzgalomban vagy cselekedetben semmi kivetnivaló nincs. Ezt valahogy föl kellett dolgoznia.

– *Azt hittem, ez valós szál. A menekülés körülményeit illetően nem tépelődtem. Miért ne történt volna így? De az abszurditás is megfér a valóság keretei közt. A könyv zárójelenetét is idézhetném. Reflektorral az arcába világítanak, de a sötétség miatt nem tudja eldönteni, hogy magyar vagy osztrák határőr állította meg. Nem tudja eldönteni, kinek „adja ki” és kinek „adja meg” magát.*

– Nagyon fontos momentum. Ebben a legfontosabb maga a bizonytalanság. Különösen, amikor élet-halál kérdése minden döntés. Képzeld el, milyen borzalmas az, hogy nem tudod, hol vagy, amikor minden idegszáladdal azt szuggerálsz magadnak, hogy Ausztriában vagy, de mégis kétkedsz benne. Feltételezed, hogy Magyarországon vagy mégis, hogy magyar határőr előtt állsz. Aztán egy gombnyomásra az egész megváltozik, kiderült, hogy jó oldalon vagy.

– *Ez a lépés egyfajta újjászületésnek tűnik, konkrétan és jelképesen. Váltunk tehát ezen a ponton témát. Kezdetben, a menekülés utáni időkben nyilván nem elsősorban irodalommal foglalkoztál.*

– Nem, bár az volt mindig az alapállásom, hogy író leszek. De nem is nagyon tudtam, merre mozduljak, „milyen egyetem kell” ehhez.

– *És hát addig nem sok megerősítést kaptál, itthon sem... Mitől volt benned annyira szilárd az elhatározás?*

– Tizenhárom éves koromban, amikor oroszórán egy versikét kellett magyarra fordítani, rímmel-ritmussal fordítottam le. A tanító felolvastatta velem, osztálytársaim a művészi megformálásra való törekvést nagyzásnak vették és kiröhögtek. Akkor azt mondtam, úgyis én leszek a költő, nem ti. Ez bennem volt. Hogy miért, nem tudom.

– *De írói életműved kint, idegen nyelvű környezetben kezd kibontakozni.*

– Igen, de írtam már Magyarországon is verseket. Gimnáziumi és kollégiumi nevelőtanárom, a költő Kiss Tamás volt ez ügyben első bizalmasom. Neki mutogattam verseket, melyeket elolvasott, és kommentárt fűzött hozzájuk. Korán barázdás arcáról igyekeztem leolvasni érzelmi hieroglifáit. Kritizált és biztatott. Komolyan vett. A debreceni Móra Ferenc

Kiss Tamással Vállalon a betvenes években

Diákotthonban négyen indítottunk egy kis irodalmi lapot. Négyoldalas, az akkor még általunk nem ismert, 13. századi angol hírleveleket utánozva, mintha újra akartuk volna kezdeni a sajtó fejlődéstörténetét, kézzel írt folyóiratocska volt, amelyben a szerzők álnévvel jelentek meg. Ha jól emlékszem, én a Debreceni Deák nevet választottam. Ebbe a lapba írt Pünkösti Árpád, Rácz József, vele nem tudom, mi lett, és az '57-ben Spanyolországba menekült Berta Tibor. Itt már egyértelműen megmutatkozott a résztvevők irodalmi érdeklődése, elkötelezettsége. Amikor negyedikesek voltunk, közvetlenül érettségi előtt Bertával írtunk egy kis drámát, ez került bemutatásra, egy nevelőtanárra rendezésében, a kollégiumi záróünnepségen. Zöldfülűként a nyomtatás nyuggözött le. Mindegy, hogy mi alá írnak a nevemet, csak írják. Emlékszem, milyen jó érzés volt látni egy pedagógiai lapban, valami helytörténeti dolgozat alatt: Freiwillig György és Papp Tibor. Ezek foglalkoztattak. Amikor melós lettem, akkor viszont teljesen kilátástalanná vált az életem.

– *Volt egy erős belső motiváció, kereste a formáját.*

– Igen.

– *De térjünk vissza az ausztriai érkezéshez.*

– Miután megbizonyosodtam, hogy a határőrnek, aki kedvesen, de szigorúan maga elé tessékelt, az egyenruhája nem magyar, izompuhítóvá olvadt bennem az izgalom, s elmotyoghattam magamnak: na, megjöttem. Sötét éjszaka volt, csak a távolban pislogott egy-két gyertyalángszerű

fényecske. Érezni lehetett a falu, Füles, osztrák nevén Nikitsch közelségét. Egy jó félórányi békés menetelés következett, ami alatt tulajdonképpen felfogtam mint valóságot, azt, hogy sikerült a menekülésem, azt, hogy kiszakítottam magamat az életemre törő kelepceből. Nagyon furcsa volt, a hideg-meleg érzések két oldalról szurkáltak: egyfelől kiszabadulásom tudatában, tompán még, de örültem a szabad Ausztriának, másfelől a durva szakítás, a brutális vég, a magyar élet vége szorongással töltött el, valami megfoghatatlan, arctalan félelemmel. Félttem a múlttól, félttem a jövőtől, egyedül a jelen volt bizonytalanságában is súlyos és vonzó, mint a bortól spicces állapot. Úgy éreztem, ez a kis életszelet kihajol a valóságból, de ez az én valóságom, nekem ezt kell meglovagolnom.

A határőr bekísért a faluban felállított vöröskeresztes fogadóhelyiségbe. Az idegenség teljessége, apró mozzanatokból összeadódva itt érte el tudatomat. Szokatlan volt a házak külleme, a vélhetően súrolókefével takarított járdák, a kerítések magassága, az utcai fények színe, a mindenhol fozforeszkáló gondozottság. A vöröskeresztes szobában a megfagyáshoz közeli állapotban leledző lábaimmal foglalkoztak először. Egy lavór hideg és egy lavór meleg vizet hozott egy nővér, abba kellett a lábaimat mártogatnom. A másik nővér vajás kenyeret és teát kínált egy tálcán. Éhes voltam, farkasétvágygal ettem a szelet kenyereket, miközben örömmel állapítottam meg, hogy a lábaim épségben megúszták az utat. Aztán elküldtek lefeküdni a szomszéd szobába, ahol pokróccal letakart szalma várt az érkezőkre.

Másnap arra ébredtem, hogy egy Latabár Kálmán-szerű, mágnásmiskás figura áll a pokrócom végénél, és néz. Furcsa kis, alacsony, kecskeszakállas csodabogár volt, vadászkabátban, zergetollas kalapban, és azt kérdezte: „Dohányoznak az uhak? A Máltai Szehetetszolgálat ezennel önöknek hat szál cigahettát tisztelettel átnyújt.” Ekkor fogtam fel, hogy ketten feküdtünk a szobában, s bizonyára a raccsolás és az elmúlt években fejünkbe sulykolt ideológiai maszlag hatására, a másik rögtön a takaró alá bújtt, mindkettőnket elkapott a röhögés, ugyanakkor igen rossz lett a szám íze attól, hogy a Máltai Szeretetszolgálat hat szál cigarettával akarja kiszűrni a szememet.

– *Szép.*

– Ez volt első találkozásom azzal a Nyugaton még élő régi magyar világgal, amit, bár kicsi koromban éltem benne, s még a háború után

is elfoszló foltokban jelen volt, nem ismertem, amit tudtam róla, olvasmányaimból, hallomásból, no meg a propagandából gereblyéztem össze.

Kora reggel jött egy busz, s összeszedte, mint varrólány a földről a gombokat, a határ menti falvakban a friss menekülteket. Útközben, egy-egy megállónál a buszunkhoz sodródó, meglehetősen kétes alakok magyar forintjaink után érdeklődtek. Nyolc schillinget kínáltak száz forintért. Nem teketóriáztam, minden pénzemet beváltottam. Eisenstadtbba, Martonvásárhelyre szállítottak bennünket. Két évvel korábban még orosz laktanyaként szolgált, kőkerítéssel körülvett kaszárnyaszerűségben, ahol, az épületek állagából, beosztásából ítélve tisztak lakhattak családjaikkal, tettek ki bennünket a buszból, azaz értünk újra földet. Ez volt a regisztrációs menekülttábor, itt vették lajstromba az érkezőket. A kapunál osztrák csendőrök álltak, és bent, a lágerben is ők voltak az irányítók. A hosszú belső aszfaltozott úttest két oldalán bérházszerű, négy-öt emeletes lakóépületek álltak, középen egy nagy sátor szolgált Isten házául, az út végénél pedig meleg teát mértek, egyik ottani épületben lehetett a konyha. A hangok után ítélve egész Magyarország ott ténfergett a házak között, palóc tájszólástól debreceniesen í-ző, pesti affektálástól szegedien e-ző tájszólásig az ország minden sarkából mindenféle népség kinyilvánította jelenlétét. A tarka faunában fejken-dős parasztnéni, vagányan öltözött pattanásos siheder, télikabátban is eleganciájára figyelő fiatalasszony, mérnökszemüveges, komoly férfi, feltűnősködő copfos csitri, csábos tekintetű érett nő keresztezték egymás útjait. Felületesen bár, de nyitottak voltak a világ felé, egymás felé, amit az mutatott legjobban, hogy tétovázás nélkül szóba elegyedtek a szembejövővel. Ugyanakkor a szemek tompított fénye és az arcok árnyékra emlékeztető színe valamilyen visszafogott szomoruságról árulkodott. A múlttól való

Érettségi tablókép, 1954

félelem valósággal becsomagolta őket, mint köd az út menti fákat. A jövő reménysége főleg a beszélgetésekben volt jelen, a földrajzi határokat nem ismerő tervekben, egy új élet részleteit vitató képzelődésben.

Aki menekültként érkezett Ausztriába, annak itt, ebben a lágerben kellett jelentkeznie, azaz regisztráltatnia magát, itt kapta meg a menekültségét igazoló iratokat. A regisztrációs iroda frissen fehérre festett falai mágnesként vonzották egy-egy üzenetnek szánt mondat falra varázsolására a ceruzákat meg a tollakat. A fehérre meszelt, óriási irkalapon ezer mozdulatlan firkahangya remélte, hogy jelentésüket valaki kisilabizálja. Soromra várva a hieroglifák és aláírások között egyik legjobb barátom aláírásán akadt meg a szemem, az előbb említett Berta Tiborén, akivel együtt laktunk a Móra Ferenc Diákotthonban Debrecenben. Azonban az események huzatja egy kis idő után kifújta a falfirkát a fejemből.

Valamelyik épület valamelyik szobájában ágyat kellett találnom magamnak, a szálláskeresés a menekültre volt bízva. Négy-öt ágy állt egy-egy szobában, melyek részben már foglaltak voltak. Szerettem volna megválogatni hálótársaimat, de csak kizárásos alapon tudtam megközelíteni a problémát: ennek a szobának rossznak néz ki a lakóegyüttese, ezé a szobáé még rosszabb, ez jó lenne, de a szobának nincs ablaka, na, talán ez a legkevésbé rossz. A választott szobában egymás mellett sorakozó öt ágy állt, a szélső kettőt egy egymáshoz nem éppen illő pár foglalta el, a fiatalember tizennyolc évesnek kinéző ipari tanuló lehetett, a párja pedig egy 35 körüli, nagyon tudatos, nagyon csábos asszony. Az ágysor másik végén fészkeltem le, annál is inkább megnyugodva, mert kisült, hogy a fiú egy Vállaj közeli tanyáról való.

Gulagot megjárt nagybátyámtól azt tanultam, minden lágerben arra kell törekedni, hogy szünet nélkül legyen valamilyen elfoglaltságod. Amikor lementem szénért, megtudtam, hogy bizonyos irodákba vagy hivatalosok által lakott szobákba hordott szénért néhány szál cigarettát adnak. Nem teketóriáztam, szenesember lettem egy pillanat alatt. Két nap alatt hat doboz cigarettát szeltem össze. Másnap vasárnap lévén, elmentem a templomsátorhoz, éppen a mise végére értem oda, dugig tele volt, főleg fejkendős nőkkel. Amikor, a szertartást bezárandó, a Himnusz éneklésébe kezdtek, egyszerűen nem tudtam magamon uralkodni, csorogni kezdtek a könnyeim. A Himnusz hangjai olyasmi érzést keltettek bennem, mint gyerekkoromban a gyónás, amikor is ki kellett terítenem mindent az asztalra, kis bűnt, hazugságot, nagy bűnt, szemérmetlen gondolatokat, halálosat

stb., úgy, hogy bennem ne maradjon semmi, s ettől tisztultam meg. Most azt kellett az asztalra kitennem, hogy ki voltam, mi voltam, mi az, amitől igazán el tudok szakadni, mi az, amitől nem. Fontos-e a biológiai kapcsolat, anyám, húgom, apám lélekbeli megőrzése? El tudok-e távolodni a nyelvtől, a kultúrától? Nem, nem és nem. Az összes többitől: tájtól, háztól, töltött káposztától, az ékszerdobozként megismert Budapesttől viszont igen. Ráébredtem: nem a honvágy, hanem az elszakadás ténye szorongatta a szívemet, a sírással kifejezett érzélem addigi életem bezárására rezonált. Mise után nagy meglepetés ért, összetalálkoztam azzal a fél lábára nyomorék fiúval, akivel Székesfehérvártól Celldömölkig egy kupéban utaztam. Mindenkit el tudtam volna képzelni a határon való átkelésre, csak ezt az egy fiút nem, aki melleleg szomorkás magába fordulással, elmélázó tekintettel, feltűnő csendességgel vagy valami mással semmilyen jelét nem adta annak, hogy micsoda útra készül.

Két nap után mindenkit, kis cókómójával együtt, lerendeltek az udvarra, névsorolvasás következett, majd buszra szállítottak bennünket s elvittek az eisenstadti ideiglenesből egy másik, véglegesnek szánt lágerba. Engem történetesen Traiskirchenbe.

A kőfallal körülvett épületegyüttes, ahová megérkeztünk, hajdanán az Osztrák–Magyar Monarchia vezérkari tisztí főiskolája volt, rangjának megfelelő impozáns, a Monarchia építészeti stílusát, színét, császári felségudatát megőrző épületekkel, belső terekkel, eget súroló mennyezetekkel, végeláthatatlanul hosszú folyosókkal, két ember magasságú, vastag faajtókkal, parkkal, sétánnyal, uszodával, lovardával és egyéb kiöregedett, de hajdani szikrázásának emlékét őrző felszereléssel. Magas szintű, kultúrált hely, mely ugyan jócskán megkopott, parkja lerongyolódott, az uszoda medencefalán pedig fűvel benőtt repedések kiáltották, hogy nem működik, de a hajdani fény még fel-felcsillant az ódon kövek repedései mentén. Jól begyakorolt koreográfia szerint buszunkat a lovardába irányították, ahol népes közönség várta az érkezőket, azaz várta a netalán érkező ismerősöket. Az új menekültek várása a lovardában olyan napi elfoglaltság, jobb híján szórakozás volt, mint falusi állomáson a vonat várása. Üres napokon sokaknak ez volt egyetlen napi teendőjük. Hihetetlen öröm töltött el, amikor a buszról leszállóban a várakozók között megpillantottam Berta Tibort (akinek a nevével már a regisztrációs iroda falán találkoztam). Ennyi elég volt ahhoz, hogy új mederbe terelődjek az életem. Lelki egyensúlyom egy ismerős tekintet villanására, mint egy gyufakattintásra a pince sötétje,

teljesen megváltozott. Tudatom alatt mondattá fogalmazódott, hogy nem vagyok egyedül. Van valaki, akit ismerek, akiben megbízok, aki múltam visszhangjában benne van. Berta is megörült, a mellette álló nyíradonyi fiúval együtt, aki szintén a debreceni Fazekas Mihály Gimnázium növendéke volt, eggyel vagy kettővel alattunk járt. Mint régi táborlakók, három hetet töltöttek már a Monarchia nagyságát hirdető falak között, rögtön szárnyaik alá vettek. Ez a gesztus óriási előnyt jelentett a többi érkezővel szemben. Minden láger önálló világ: törvényei, lehetőségei, kiskapui vannak.

Bertáék otthonosan keringőztek az iskolaépületek hosszú folyosóin, a fából átmenetinek épített könyvtár asztalai között, az ebédlőben, a színházterem padosrai mentén, és azt is tudták, hol, melyik épületben, melyik irodában lehet kimenőt kérni, ugyanis a lágerlakók a nap bizonyos időszakában csak engedéllyel hagyhatták el a lágert.

Az újonnan érkezők hálósobákba való elhelyezése itt már központilag történt, de itt is volt kiskapu, a hatvan-nyolcvan ágyas termék helyett Bertáék engem betereltek egy tizenhárom ágyas, „kis” szobába, és mivel tudták, kinek kell szólni, azonnal véglegesítették második emeleti lakhelyemet.

Berta Tibor körül már összeverődött egy hat-hét tagú társaság, lányok, fiúk. Esténként valamelyik kisebb szobában kucorogva sokat beszélgettünk, nevettünk, iszogattunk, és előfordult az is, hogy berúgtunk. Az élet bújt elő gomblyukainkból foszforeszkálva, az emeletes ágyak, a svéd cukros-halas-rizses vacsorák, ugyanis svéd védnökség alatt állt a traiskircheni menekültláger, és a függőnytelen ablakok mögött bólogató hatalmas fák parókája között. Hangosak voltunk, világhódítók és kíváncsiak. Egyik ilyen röpgyűlés alkalmával valaki bedobta a Coca-Colát. Milyen lehet? Valóban bódító, mint azt a magyar újságokban olvastuk, melyek szerint a nyugati kapitalisták ezzel kábítják el s kerítik hatalmukba a fiatalokat? Csak képzelődtünk, de konkrétumot senki nem tudott, mivel eddig még senki közülünk meg nem kóstolta. Elhatároztuk, hogy ezzel nem várunk tovább, a társaságból két embert kiválasztunk, menjenek el a faluba, igranak Coca-Colát, ám rögtön jöjjenek vissza, hogy közösen konstatáljuk, milyen a hatása. Én voltam az egyik kiválasztott, mert nekem volt pénzem. A másik választás Pötyire esett, egy színésznőként számon tartott színővendékre, mondván, ő már biztosan sokat próbált. Elindultunk a faluba, a *Három buszár* nevet viselő kocsmába. A kocsmá elé érve kételkedve kérdeztük egymástól: mit, azaz mennyit kérjünk. Fél decit? Fél litert?

Abban maradtunk, hogy bemegyünk, és addig álldogálunk a pult közelében, amíg valaki Coca-Colát kér, s attól függően, amit látunk, mi is kérünk nekünk illő mennyiséget. Nem kellett sokáig lábatlankodnunk, egy zömök, köművesféle munkásember lépett a pult mellé, s kért egy üveggel. Ebből azt vontuk le egymás között, hogy mennyiségileg a sörhöz hasonlítható. Lehet, hogy egy kicsit erősebb. Két poharat kértünk s egy üveg Coca-Colát. Testvériesen elosztottuk a barnás, bugyborékoló folyadékot. Hosszan beleszagoltunk a pohárba, a furcsa illatról nekem a penész jutott eszembe, a penészről pedig a gombák, melyek között kábító hatása is leledzik, amint ezt szerves kémiából még a gimnáziumban tanultam. Mondtam is rögtön Pötyinek, nekem az a gyanúm, hogy valamilyen kábítószer tartalmazó penészgomba az a káros hatóanyag, ami hatalmába keríti azt, aki iszik a Coca-Colából. Pötyi arra panaszkodott, hogy émelyítő az íze. Miután megittuk a ránk eső mennyiséget, gyors lépésekkel elindultunk haza, a lágerba. A többiek már vártak ránk, méghozzá a szoba közepére előkészített két ágygal, ahová azonnal le kellett feküdnünk, és megállás nélkül beszélni arról, amit érzünk. Forog-e velünk a világ? Zavaros-e a fejünk? Úrrá lett-e rajtunk valamilyen különös könnyedség? Sem én, sem Pötyi nem tudtunk mást mondani, csak azt, hogy nem érzünk semmit. Mert te iszákos vagy, vágta a fejemhez a srácok. Pötyit azzal ijesztgették, hogy várjon csak, majd beborul előtte a világ. Egyszer csak belépett a szobába egy, nem a társaságunkhoz tartozó, de mindannyiunk által jól ismert fiú. „Hát ti mit csináltok?” „Ezek Coca-Colát ittak, várjuk a hatását?” „Miféle hatását?” „Hát éppen arra vagyunk kíváncsiak, hogy miféle hatása van...” „Na, ne hülyéskedjete! – és kitört belőle a nevetés. – A Coca-Cola üdítőital, mit vártok tőle.” Leforrázva, fülünket-farkunkat behúзва vártuk meg, amíg kiment a szobából. Ettől kezdve a Coca-Colának még a nevét se ejtettük ki egymás között.

A lágernek akkor négyezer lakója volt.

A helyek és események ismerete mindenféle előnyökkel jár. Bertáék beszámoltak nekem, mire kell ügyelnem, mikor tanácsos reggelizni, ebédelni, vacsorázni menni, hogy az étel javából, ne pedig a maradék holdvilágból kapjak valamit. Kioktattak, hol a Vöröskereszt ruharaktára, ahol a világ minden sarkából összegyűjtött cipőt, nadrágot, nagykabátot osztogatnak, külön felhívták a figyelmemet, hogy egy-egy vadonatúj darab is akad, ha udvarolgatek egy kicsit a kisasszonynak. A lágerben megjelent egy könyomatos újságocska, *Élni akarunk* (*Wir wollen leben*) volt a címe.

Bertáék bevitték a szerkesztőségi szobába és íróként mutattak be a főnöknek, hangsúlyozva, hogy szívesen dolgoznék a lapnak. Másnap be kellett mutatnom egy versemet, elolvasása után a főnök felvett újságírónak, s erről rögtön kiállított egy hivatalos irományt, aminek segítségével szabad kijárásom volt a lágerből, s ráadásul a papír felmutatásával a hó végén 240 schilling támogatást is kaptam. Újságírómunkám abból állt, hogy egy-két olvasói levél szövegét kellett nyelvileg helyre tennem.

Berta nagyon szegény családból származott, anyja Rákosi-díjas, tizenegy gyermekes asszony volt, őt felvették egyetemre, másodéves orvosanhallgatóként élte meg a forradalmat, s mi több, ő már azt is tudta, hol lehet ösztöndíjért folyamodni.

– *Erzékelte a táborban valami hosszabb távú »menekültügyi« koncepciót? Tervet, hogy rajtatók hogyan segítsenek?*

– Az osztrákok első feladata az volt, hogy ezt a négyezer embert kordában tartsák. Állítólag novemberben a West-Banhofon állt egy vonat, aki arra fölszállt, elvitték Franciaországba. Egy másik vonat Angliába ment. Ez volt a legeleje. De a menekülők nagyon hamar telítették azt a keretet, amelyet az egyes országok bevándorlási kvótaként felállítottak. Hamar kiderült, hogy az elképzeltnél sokkal több a menekült, több a jelentkező. Az országok újabb kvótákat állítottak föl, és megszigorították a bevándorlást. Az emberek jó része Amerikába szeretett volna menni, de az amerikaiak alaposan kivizsgáltak minden esetet, hosszú eljárás várt rájuk: jelentkezni kellett a követségen, kérdőíveket kitölteni és várni az engedélyre, ez hónapokig, évekig eltarthatott.

Általában bárhová jelentkezett valaki, beletelt néhány napba, néhány hétbe, mire megkapta az értesítést, hogy mehet. A nagyon hosszú amerikai várakozás sokakat visszariasztott, megpróbáltak másfelé tájékozódni. A lágerben, mint egy falusi közösségben, a pletykák, a hírek, a mendemondák ajtóról ajtóra, fülről fültre szálltak, a hallomásból összerakott lehetőségek ebben vagy abban az államban, természetesen befolyásolták a közhangulatot. Ha egyik reggel azt mondta valaki a folyosón, hogy, gyerekek, Venezuelába nagyon könnyű regisztrálni, aki oda megy, ötven hold földet is kap; vagy, gyerekek, Uruguayban egy kiló zsír csak negyed dollár, és egy lovat lehet kapni tízért... Árakra nem emlékszem, de félelmetesen alacsony árakat mondtak. Akik hallották ezt (többnyire egyszerű emberek), rohantak Bécsbe, a venezuelai követségre, hogy földet kapjanak.

– *Menekülttoborzás?*

– Igen. Ahogy a 18. században német bevándorlókat hoztak Magyarországra. A nemzetközi felbuzdulás is segített a nagyobb kvóták kialakításában: mondhatni minden nyugati ország akart menekülteket befogadni, de úgy, hogy a hasznost összeköthessék a kellemessel: följánlottak ezt-azt, de követeléseik is voltak.

Akik az Egyesült Államokba akartak eljutni, leparkoltak különböző lágerekben, sokat kellett várniok. Anglia kevésbé váratott, ha oda akartál eljutni, néhány napon belül indulhattál. Március közepén így ment oda Berta Tibor barátom is, egy nő miatt.

Mivel érettségim volt, és Magyarországon nem vettek fel egyetemre, felkerültem az Osztrák Diákszövetség lajstromára, azaz diáknak számítottam. Heti húsz schillinget kaptunk a diákszövetségtől, és tájékoztatást. Első és legfontosabb tennivalóm valamiféle ösztöndíj megszerzése volt. Berta ebben is igen hasznosnak bizonyult. Tudta, hogyan kell Ford-ösztöndíjért, hogyan Szabad Európa-ösztöndíjért folyamodni, űrlapokat megszerezni, és némi fogalma volt egyéb lehetőségekről, például a spanyolországi magyar királyi követség ösztöndíjáról is. Bevallom, addig azt sem tudtam, hogy Spanyolországban létezik magyar királyi követség, akkor tudtam meg, hogy a második világháború után Francóék támogatását élvezve, ugyan magyar király már nem volt, de a követség nem szűnt meg. Működését a spanyol állam biztosította.

– *Nem is hallottam erről. Itthon nyilván nem verték nagydobra.*

– Berta Tibor megszerezte a szükséges jelentkezési íveket, és ösztöndíjért folyamodtunk oda is.

A további variációk között szerepelt Svédország, ahol nem ösztöndíjat, hanem kölcsönt kínáltak fel a tanulni vágyó magyaroknak. Elvégezheted a tanulmányaidat, de vissza kell fizetned a kölcsönt. Ez persze nem volt annyira vonzó. Másmilyen próbálkozásnak ígérkezett: elmenni egyenesen valamelyik ország követségére, s ott érdeklődni, jelentkezni. Ilyen meggondolásból kerestem fel a Francia Intézetet Bécsben, ugyanis ha már ennyire szabad vagyok – mondtam magamnak –, s némi segítségre (ösztöndíjra, miegymás) lehet számítani, akkor bizony én Párizsba megyek, álmaim városába. Bizonyára alattomosan az mételyezett engem, az a tudat alatti bizonyosság, hogy Párizsnak a levegője olyan, amitől művésszé, íróvá

részegedik az ember. Ott munkálkodott a fejemben a „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek”, meg Ady *Gare de l'Est*-je, meg Léda, vagy inkább Lédák és más irodalmi fertőzés, amiből mindazonáltal valami egészséges tartást véltem remélni. A francia nyelv is izgatta a fületem meg a fantáziámat, bár mindössze egy-két verssor volt a tudományom. Némi várakozás után bejutottam ahhoz az úrhoz, aki a diákügyekkel volt hivatott foglalkozni. Elmondtam neki – kicsit tudtam németül –, hogy szeretnék Párizsba, bölcsészkarra kerülni. Az úr kinevetett. Nevetett azon, hogy Párizsba, és azon, hogy bölcsészkarra. Tudja maga, mondta kicsit gúnyosan, hogy a francia egyetemekről évente negyvenötezer bölcsészhallgató kerül ki diplomával a kezében, és ugyanakkor az országnak ötre van szüksége. Nem tudunk ösztöndíjat adni, vidékre sem, műszaki egyetemre sem, későn jött.

Újabb fordulat, újabb véletlen: a francia városházában ültünk vagy tízen-tizenketten, s az egyik srác ott elkottyantotta, hogy ő megy a belgákhoz, tévésnek. (Később ezt a srácot Csiszoltnak becéztük, mindenről tudott.) Mivel a francia úr nyomatékosította, hogy náluk reménytelen a helyzetem, próbálkozzam máshol, végiggondoltam, mit tehetek, ha már nem mehetek oda, ahová mindigtől fogva vágytam, ami mint életcél lebeg a szemem előtt. Ezek után azzal kezdtem el játszadozni a fejemben, hogy a televíziózásnak is van művészi oldala. Ha valamilyen televíziós szakra bekerülök, könnyebb lesz az irodalmat megközelíteni. Mindig is szerettem fényképezni, hát, gondoltam: operatőr leszek. Átszaladtam a belgákhoz, már ott ültek többen a francia követség előszobájában várakozók közül. Gyorsabbak voltak, mint én. Mikor rám került a sor, az irodavezető idősebb hölgy megkérdezte, mit akarok Belgiumban csinálni. Televíziósna akarok tanulni, ha lehet, olyan egyetemen vagy főiskolán, ahol franciául beszélnek. Nagyszerű, szívesen látjuk! Természetesen adnak igazolást, hogy egyetemi helyem biztosítva van, ugyanis erre volt szükségem ahhoz, hogy megkapjam a Ford-ösztöndíjat. Az igazolás birtokában beadtam a kérelmet a Fordhoz, és két hét múlva megkaptam az igenlő választ. Megnyílt előttem az út Belgiumba, valamilyen televíziós szakra. Meg voltam győződve, hogy operatőr leszek, de ha rendező leszek, az se nagy baj. Eltelt két-három nap, levelet kaptam a belga követségtől, hogy a Belgiumba készülõ ösztöndíjasokat Wiener-Neustadtból (ahová azonnal átköltöztem) autóbusszal viszik Liège-be, Leuvenbe és Brüsszelbe. 1957. március 29-én elindult két busz negyven diákkal. Két nap múlva megérkeztünk.

A belgák szociális tevékenységéről csak jól lehet mondani. Nagyon tudnak szervezni, jóindulatúak, figyelmesek, olyanok, mintha egy angyalhadserég előőrsei lennének. Amikor megérkeztünk Liège-be, minden diák mellé adtak, az előbbi hasonlatnál maradva, egy őrangyalt, aki, minthogy német szakos egyetemista volt, beszélt németül – azt gondolhatták, hogy mi mind otthonosan mozgunk Goethe nyelvének bugyraiban. Vacsorával vártak. A többieket továbbvitték, minket, tizenkettőnket, akik Liège-ben maradtunk, kísérőinkre bízta. Az én kísérőm egy előre lefoglalt szobába vitt el taxival. A szobát bérbe adó háziasszony pongyolában várt, ugyanis tudta, hogy későn fogunk érkezni.

Alapvető hiányosságunk volt, hogy nem tudtunk franciául. Az egyetem rendelkezésünkre bocsátott egy tanárnőt, aki, napi hat órát töltve velünk, franciára tanított bennünket. Május vége felé jött az egyetem

rektora – mert bennünket, Ausztriából érkezett tizenkét „szabadságharcost” megkülönböztetett figyelem övezett, velünk a rektor is foglalkozott –, álljanak fel, mondta, akik gyengeáramú villamosmérnöki karra jelentkeztek. Nem állt föl senki. A rektor meglepődött. Hogyhogy? A papíromon az áll, hogy a tizenkettőből kilenc erre a karra jelentkezett! Elkezdte sorolni a neveket. Hát kiderült: az a bizonyos televíziós szak gyengeáramú villamosmérnöki kart takart. Ösz-

1958-ban a belgiumi Liège-ben

röndíjünk volt, lakásunk is, nem mondhattuk azt, hogy nekem ez nem kell! Bele kellett vágni. A rektor még elmondta, hogy beszerveztek egy egyetemi tanárt, aki matematikából előkészít bennünket a felvételi vizsgára, mert felvételizni nekünk is kell. Nagyon komoly felvételi vizsga volt. Egyedül engem vettek fel. A magyarok közül egyedül kezdtem el az évet.

A liège-i magyar '56-os kolóniából egyetlen valaki akadt, aki – ha szakszerűen az irodalomhoz nem is értett – olvasott ember volt. Ismerte, azaz olvasta az akkori jelesek közül Déryt, Illyést, Veres Pétert, Benjámint stb., elég tájékozott volt, lehetett vele irodalomról beszélgetni. Az akkor

már szaporán nyiladozó verseimet is olvasgatta, de neki hiányzott belőlük a társadalmi hánytorgató erő.

Magyar vonalon, egy idősebb, a kultúrában jártas és toleráns hajdani katonatiszt foglalkozott a legelején a frissen érkezett fiatalokkal. Gyakorlati tudnivalókkal látott el bennünket. Az első ez volt: a rendőrtől nem kell félni. Vagy: ugye csodálkoztok, hogy áprilisban mennyi belga jár kiskabátban az utcán, és látszólag nem fázik. Ti, nagykabátban, fáztok. Tudjátok, miért? Nem tudtuk. Mert az inge alatt van egy trikó is. A belga levegő nedvesebb – ez volt az öreg magyarázata –, így erősebb a hidegérzet. Volt három szép lánya, nekünk persze ez volt az érdekes, nem az ing alatti trikó.

Liège bányászváros volt, itt már a háború előtt is dolgoztak magyar bányászok, sőt, a magyar–vallon kapcsolatok a 10. században kezdődtek. Vallon történészek szerint az első vallon telepesek a 10. század végén kerültek Magyarországra. 1029-ben éhínség és betegségek elől futva viszont sok magyar menekült Liège-be. Miután 1046 és 1052 között Liège-t is utolérte a járvány és az éhínség, a magyarok visszamentek hazájukba, s velük együtt sok vallon család is útra kelt. I. András király szeretettel fogadta őket, engedélyt adott nekik a letelepedésre Eger környékén. Falvakat alapítottak, és nyelvüket, kultúrájukat megőrizve meglehetősen zárt szigetet alkottak egészen a 16. századig. A 12. században egy második vallon hullám érkezett a Bodrog környékére, és jó néhány benediktinus szerzetes is misszionáriusként dolgozott Magyarországon. A vallon utánpótlás a 13. században megszűnt, ami a zárt vallon közösségek elhalását vonta maga után. Ami pedig a bányászatot illeti, Liège-ben az a legenda járta (bizonyára járja ma is), hogy először a papok bányásztak szenet a felszínhez közel eső, rövid, veszélytelen tárnával kiaknázható lelőhelyekről. Ezeket a papokat hívták fekete barátoknak.

Liège, mint egy lapos porfírtál, melynek közepét átszeli a méltóságteljes Meuse folyó, a jobb és bal parti dombkoszorú tenyerében fekszik, a vallon városépítészetben szokásos, egyszobányi széles, két-három emeletes, elkoszolódott téglaházaival. Az óvárosban, a központi Saint-Lambert téren a püspöki székhely hajdani palotája köré rendeződik az élet. A vékonyka erekként szétfutó keskeny utcák mindennel szolgálnak: lebujjokkal, kocsmákkal, kirakatban ülő örömlányokkal, ami egy igazi diákvárosnak életet ad. A város közepe alatt a Meuse folyó hosszú szigettel, az Outremeuse-zel ajándékozta meg a terület topográfiáját. Az egyszerű nép,

a szegényebb vallon munkások, kisiparosok, szezonális árusok, bicikliző fagylaltosok, a téli szezonban sütlkörte-árusok és diákok laktak az ujjnyi vékony, nyitott ablakos, átkiabálós utcácskákban. Évszázados hagyományra visszatekintő bábszínházak várják a közönséget, melyekben mozgó kezű-lábú, gyönyörűen öltöztetett, fejüknél felakasztott fababákat, közöttük a többenél nagyobb fejű vallon bányászhost, *Tchanchèt*, aki Nagy Károly királynak fő segítője hadi győzelmeiben, vaspálca kampó segítségével mozgatják a bábosok – és várják a közönséget a családias apró kocsmák is, ahol a vallon nyelvi hetvenkedés és a sör az úr.

A liège-i magyar kolónia összefogása főleg az egyházakra hárult, a létszámból következően főleg a katolikusra. A kolónia legrégebbi tagjai a húszas-harmincas években megtelepedett bányászcsaládok vagy vasipari szakmunkások voltak, vékonyka réteg volt a második világháború után menekültek csoportja, majd újabb nagy hullámot jelentettek az ötvenhatosok. Volt egy magyar ház a városban. Különféle összejövetelek, rendezvények, ünnepek terelték fedele alá az öreg magyar bányászt, a klarinétos zeneiskolást és az egyetemistákat. Egyszer megkértek, mint a Liège-i Magyar Menekült Diákszövetség elnökét, hogy október 23-án mondjak ünnepi be-

Liège-i önarckép

szédet. Nem lett belőle semmi, mert az a hír kapott szárnyra rólam, hogy „baloldali vagyok” (mert olyan költőket szerettek, mint József Attila), „de rendes magyar ember”. Beszédet nem mondtam, egyik költeményemet azonban elszavaltam. Igyekeztem részt venni a közösség életében, például más alkalommal megkértek, hogy tanítsak be egy verset egy leányzónak. Nagyon szép volt a leányzó, úgyhogy nagyon betanítottam neki.

Pár hónappal érkezésem után bimbózó írói életem óriási eseménye volt, hogy vettem egy öreg írógépet. Attól kezdve már egészen költőnek éreztem magam. Közben tájékozódni kezdtem: tudtam ugyan, hogy Londonban Enczi Endre szerkesztésében újra megjelenik az *Irodalmi Újság*, de utána kellett járnom, megrendelnem; tudtam azt is, hogy Brüsszelben is van magyar lap, a *Magyar Ház*, Párizsban az *Ahogy lehet*, Bécsben a *Bécsi Magyar Híradó*, Münchenben a *Latóbatár*; a *Nemzetőr*, az *Új Hungária*; ezeket elég hamar megszereztem, sőt az *Irodalmi Újságnak* egy ideig belgiumi terjesztője voltam.

Első évben nagyon kemény volt a matematika. Én viszont az irodalom iránt érdeklődtem. ’58-ban már jelentek meg verseim az *Irodalmi Újságban*, a *Nemzetőrben* és a fiatalokkal odaadón foglalkozó Rezek Román szerkesztette *Ahogy Lehetben*, aztán máshol is. Összeismerkedtem a Párizsban élő magyar költőkkel, írókkal: Parancs Jánossal, Nagy Pállal, Harczy Józseffel, Sipos Gyulával. Francia vonalon megtudtam, hogy az egyetemen egy interfakultáris irodalmi kör működik. Egyik összejövetelükre elmentem kíváncsiskodni, beleszagolni a remélhetőleg irodalmi légkörbe. Az egyetem központi épületében, kopott padokkal, szürkülésig megöregedett fekete falitáblával felszerelt, kopottas oldalági teremben egy önképzőkör jellegű, időnként vitatkozó társaságot találtam. Idős vezetője, Sorel professzor úr esztétikát adott elő első és második évfolyamos bölcsészhallgatóknak. Kedvenc területe a tízes-húszas évek plakátjai voltak, különösen a csipetnyi szürrealizmussal meghintett vasúti reklámokat szerette. Jóságos öregúr volt, a helyi értékek pártolója. Folklorista ízű prózák írójaként az Ardennek ködös völgyeiben lejátszódó, izes helyi nyelven elmondott történeteket kedvelte, a színes vallon szavakkal paprikázott francia prózát.

Sorel professzor úr rendszeresen megkért egy-egy diákot, hogy a következő körü összejövetel alkalmával olvasson fel a verseiből egyet vagy egy rövid prózát, amit aztán a kör tagjai megtárgyalnak, megdicsérnek, megkritizálnak. Itt aztán volt irodalmi érdeklődés, csak éppen nem nagyon

tudtam velük az ő szintjükön társalogni. Ötvenkilencben egyre többet jártam közējük, kezdtem megismerkedni a lányokkal, a fiúkkal. Ötvenkilenc telén Philippe Dôme, a körbe rendszeresen járó fiatal költő olvasta fel egyik versét, ami nekem nagyon tetszett. Prózavers volt, különösen költői képei és metaforái ragadtak meg. A szavakat úgy-ahogy értettem, követni tudtam, felfogtam, milyen merészen kapcsolódnak egymásba a képek. A felolvasás után a jóságos Sorel úrból előbújt az értékörzésben megőszült konzervatív professzor: alaposan leteremtette Dôme irományát, ez nem vers, mondta, hol a ritmus, hol a rím stb. Akkor, ötvenkilencben, a nagy költészet részeként elfogadott prózavers körülbelül hetvenéves múltra tekintett vissza a francia irodalomban, de voltak idős professzorok (bizonyára fiatalabbak is), akik nem tudtak kibékülni vele. A diákok egy része, talpnyaló módjára, a prof mögé állt, és mondott egy-egy rossz szót Dôme irományáról. Nem tudtam türtőztetni magam, akkori, meglehetősen hiányos franciatudásommal elmondtam a véleményemet, valahogy így: „Ti ezt nem értitek, ez vers, ez igen jó, van benne sok szép kép, szavak összehasonva egymás mellé, képek, gyönyörű!” Halálos csend fogadta kirohanásomat, nem tudták mire vélni, de azért meghallgattak. Volt a társaságban egy-két ember, aki addig nem szólalt meg, de akkor fölállt és megerősített. Azzal záródott le az összejövétel, hogy még a professzor is elismerte: jó, van a versben ilyen típusú érdekesség is. Miután mindez lezajlott, Philippe Dôme odajött hozzám, megvert kutya arcával eléem állt, megköszönte, és meghívott egy pohár sörre. Később elmesélte, mennyire szégyellte magát, hogy miután mindenki sárba taposta, föláll valaki, aki nem tud jól franciául, és attól kap dicséretet!

– *Ez volt a kegyelemdőfés.*

– Azonban abból az önképzőköri gyér, de merész emberanyagból, melynek tagjai hősiezen kiálltak a prózavers mellett (nem verekedős szándékkal, hanem irodalmi meggyőződésből, mint egy kertész kiáll az általa termelt virágmagvakból fakadó szirmok színéért), egy jó kedélyű, vitatkozó kedvű, enni-inni szerető, bizonyos esztétikai értékeknek elkötelezett, meglehetősen járatlan, mondhatnám zöldfülű társaság alakult. Szerencsénkre, ellenfelek is jelentkeztek, hozzánk hasonló korú diákköltők, akik a körön kívül, az egyetem ódon falainak védőbástyáját a hátuk mögött tudva, az egyetemi menzán vagy egy olcsó lebujban nagy vehemenciával vitáztak velünk. A csapat összerázásához jobbat ki sem lehetett volna találni.

Nemsokára kiszálltunk az önképzőkörből, és mint öntudatos rebellisek, gyertyával világított boltíves pincék hátsó odút idéző füstös albérleti diákszobákban jártunk össze. A társaság összeszokott, barátivá alakult, és egy szép napon elhatároztuk, hogy alapítunk egy folyóiratot. Ez a folyóirat lett a *Dialogue*.

A méltóságosan hömpölygő Meuse folyó két partját gyűrűbe fogó város, Liège a 20. századi belga történelem tróndöntő és királycsináló rebellis városa. Abban az időben a Liège-ből jövő kezdeményezéseket országszerte szakszervezetinek, balosnak, felforgatónak tekintették. Amellett, hogy a belga irodalmi életben valóban hangosak, a semmiből jövő zavaró tényező voltunk, csak egyszer kellett társulatilag megjelenünk egy brüsszeli irodalmi vitaesten, s ott véleményünket elmondanunk a belga irodalom stagnálásáról, a helyi adottság, azaz a Liège-hez való kötődés eleve biztosította számunkra a rendzavaró jelzőt. A lap szerkesztői: Philippe Dôme, Yves Lebon, Francis Edeline, Pierre Roller, egy pipázó, szakállas, jó húspan lévő luxemburgi fiú, és a szerkesztőségi titkár felesége, az őzlábú szőke szépség, akkori becenevén Marjorie Dôme (polgári nevén Rose-Marie François), akit, még mielőtt összeismerkedtünk volna, egyik szombat este halálra ijesztett a meglehetősen üres, esti árnyékokba burkolódzó menzateremben barátomnak, Attilának a neve hallata.

Yves Lebonnal 199-ben

A *Dialogue*-ot havilapként kezdtük szerkeszteni, de az első szám után negyedévi lett. A második számban megjelent egy novellám franciául, Marjorie fordításában. Hosszú idő után a *Dialogue* volt az első belga lap, amely a vallon világban felkavarta az irodalmi állóvizet. Az első szám hatvanegyben jelent meg (persze hónapokig tartott az előkészítése). Az

első számban közöljük például Jean Follaint, aki akkor a francia költészetben már a menők közé számított. Francis Edeline-től közöltünk egy verset, úgyszintén Norge-tól – a belga származású költőtől –, a spanyol eredetű, a képzőművészet világában felfutó csillagként számon tartott Pelayótól egy grafikát, verset Jean Rousselot-tól, Yves Lebontól. Itt közöltük először franciául Pilinszkyt, a szerkesztőségi tagok fordításában. Alain Bosquet esszét adott, Bernard Tristan bevezető szöveget írt Teilhard de Chardinhez. A második számba Pierre Seghers-től, a jó nevű költőtől és a legjelentősebb párizsi költészeti kiadó igazgató-tulajdonosától kaptunk verset, valamint Marcel Bealu-tól, aki nemrég halt meg, százegy éves korában, a belga szürrealista költészet óriásától, Franz Hellenstől egy próza-verset közöltünk, verset adott a 2. számba Charle Le Quintrec és Hubert Juin is. Philippe Dôme a magyar költészet francia fordításáról adott közre egy rövid elmélkedést. Képzőművészeti reprodukcióként Babocsay Lajos, Párizsban élő magyar művész metszetét közöltük. A harmadik számban a francia modern költészet óriásától, a konkrét költészet francia szárnyának, a spacializmusnak az atyjától, Pierre Garnier-től esszét közöltünk a festő Theo Kergről, ezenfelül Luc Berimont-tól, Emmanuel Lootentől, a később antropológusként világhíres André-Marcel d'Ans-tól és Paul Chaulot-tól közöltünk kreatív anyagot. A negyedik számban újfent szerepel nagy pártfogónk, Franz Hellens. Ebben a számban három képzőművészről adunk hírt és közlünk tőlük reprodukciókat: Alfred Kubintól, Josef Mikltól és Pátkay Ervintől, akinek a párizsi Biennálén díjat nyert művét mutattuk be. Olyan szerkezete volt a lapnak, mint az akkori magyar folyóiratoknak: kreatív, elméleti, kritikai és képzőművészeti közlemények, valamint fordítások váltogatták benne egymást.

– *Magyar szabadalom.*

– Nem tudom.

– *Milyenek voltak a kortárs belga irodalmi lapok?*

– Liège-ben majdnem semmilyenek. Az önképzőkör lapocskája mellett egy nyomdász fia adott ki negyedévenként megjelenő irodalmi folyóiratot. Brüsszelben több konzervatív periodika mellett létezett az L'VII. Színes nyomással, elegánsnak szánt külalakkal. Alain Bosquet és egy belga reklámcég tulajdonosa szerkesztette. A neve azért volt L'VII (a hetedik), mert ez volt Bosquet hetedik folyóirata. Ő már akkor fontos egyetemi ta-

nár volt Párizsban. A Gara Lászlóhoz kötődő franciák egyike, aki sok magyar verset franciásított (francia szemmel nézve nem igazán sikeresen).

Hihetetlen, milyen zöldfülűek voltunk irodalmárként és szerkesztőként egyaránt, nemcsak én, belga barátaim is, a *Dialogue* szerkesztősége! Bizonyos dolgokban én voltam a legtapasztaltabb, mert sok mindenről tudtam a magyar lapokból. Legjáratosabb a szerkesztésben Yves Lebon volt közöttünk. Egyébként minden szerkesztő nagy karriert futott be később. Yves Lebon a Liège-i *La Meuse* című, milliós példányszámú napilap főszerkesztője lett. Pierre Roller a luxemburgi múzeumok főigazgatója. Francis Edeline a híres Liège-i μ -csoport tagja, és mérnökként a világ egyik köztisztületnek örvendő víztisztítási szakértője. Philip Dôme tíz évvel később a *d'atelier* című lapot szerkesztette velünk Párizsban. Akkori felesége, Rose-Marie François, ma ismert belga regényíró, műfordító, egyetemi tanár, a Liège-i Nemzetközi Költészeti Fesztivál egyik szervezője.

Az első számban valakinek a javaslatára kéziratot kértünk Alain Bosquet-tól. Jóindulatú irodalmi barátainktól rengeteg ötletet-javaslatot kaptunk, rengeteg felkérő levelet küldtünk ki, elsősorban azért, hogy minél nagyobb kéziratmennyiségből tudjunk válogatni. Alain Bosquet-ról, a nevén kívül, jóformán semmit nem tudtunk. Küldött néhány verset, de ezek többszöri elolvasás után sem tetszettek, leszavaztuk, úgy döntöttünk, nem közöljük. Philippe Dôme-ot bíztuk meg, tudassa az illetővel véleményünket. Philippe nagy cirkalmasan meg is írta neki, hogy öreges a hangja, a versei szürkék, nincs bennük robbanóanyag, hiányzik belőle valami, ami maivá tenné költészetét, de azért nem teljesen reménytelen, amit csinál. Postafordultával küldött másik írást, egy esszét; ezt közöltük is. Az első szám megjelenése után Philippe Dôme-mal Párizsba mentünk autóstoppal. Az volt a célunk, hogy találkozzunk Párizsban élő szerzőinkkel, és új költőket, írókat toborozzunk a lapnak. A párizsi szállást barátoknál oldottuk meg, ez esetben Parancs Jánosnál, akinek töviről hegyire elmondtuk, mi járatban vagyunk, azt is, hogy Alain Bosquet-vel levélben megbeszélt találkozóánk van, nála, az Avenu de l'Opera 7 szám alatt.

Ilyen cím nincs, mondja Janó, mert ott az Opera Hotel van. Ennek ellenére elmentünk, s kiderült, hogy Bosquet úr az Opera Hotelben lakott.

– *Igen, hallani ilyesmit, a klasszikus időkből... Bródy, Krúdy... Ezek, ugye legendák...*

– Pontosan! Elmentünk hozzá. Farmerben, természetesen. A nyugati jólét aranyozott templomában azt sem tudtuk, merre nézzünk, fönt, a plafonon kristályesőt ígérő csillárok vibráltak, a földön bokáig érő szőnyegek, bársonyborítású fotelek ígérték meg a tekintetünket, és különösen megilletődtünk a halkán mozgó személyzet királyi egyenruhája látán. Beengedtek, de jól megnéztek bennünket. Föllifteztünk Alain Bosquet emeleti lakosztályához, s ott találtuk nála azt a reklámszakembert is, aki-vel az L’VII-et szerkesztette. Már a bemutatkozáskor éreztük, hogy sötét felhők gomolyognak a fejünk felett. Pezsgővel kínált meg bennünket, és miután lebiggyesztett ajakkal végigpásztázta szegény diákos öltözetünket, nekünk rontott, hogy mertünk mi kritikus hangon fellépni irományaival szemben. Pár pillanat alatt úgy összevesztünk, hogy – nem is nagyon udvariasan – kidobott bennünket. Mielőtt találkoztunk volna, bizonyára nem tudott rájönni, kik vagyunk, mi az a *Dialogue*, kíváncsi volt ránk, igyekezett volna helyezkedni, de a két farmernadrágos szerencsétlen láttán rájött, hogy zöldfülű diák-szerkesztők leckéztették meg, s erre olyan dühbe gurult, hogy nem igaz!

– *Mást kérdezek. Melyek ekkor tájékozási pontjaid a magyar irodalomban?*

– Ezerkilencszázötvennyolc volt az első szabad nyaram. (Ötvenhét nyara a felvételi vizsgára való előkészülés miatt még nagyon az egyetemhez kötött.) Ezen az ötvennyolcas nyáron autóstoppal elindultam Párizsba. Tudtam, hogy az egyetemvárosban belga diákként elérhető áron kapok szállást. A párizsi egyetemváros ugyanis diákgizolvánnyal idegen diákok előtt is nyitva állt. Kértem egy szobát, egy modern kollégiumi épületben, amely a francia provinciák háza volt, kaptam helyet, s kevéske cuccommal azonnal beköltöztem a szobába, mely – szeszés mámorral határos meglepetésemre – tele volt jobbnál jobb magyar könyvvel! Lélegzetet sem tudtam venni. Leültem és csodáltam a magyar irodalmi mennyország párizsi darabkáját. Egyszer csak kopogtatnak, elég csendes hangon beszólt valaki magyarul: „Babó, itt vagy?” „Nem Babó vagyok, hanem Papp Tibor.” Amikor

kinyitottam az ajtót, a kopogtató is bemutatkozott: Parancs János; majd felvilágosított, hogy a szoba a festő-növendék Babocsay Lajosé, ugyanis az egyetemvárosban az a szokás, hogy az a diák, aki már a következő évre is jogosult egyetemvárosi szállásra, nyárra otthagyhassa cuccait, holmijait, annak tudatában, hogy a szobának nyáron idegen lakója lesz. Így ismerkedtem meg Parancs Jánossal. A nevét persze már ismertem, láttam egy-két versét magyar nyelvű lapokban, ő is az enyémet.

Ahogy nagy belga elszigeteltségemben egy kicsit is kinyílt a csipám, kezdtem küldözgetni verseket folyóiratokhoz, a *Látóhatár*-hoz, a párizsi *Ahogy lehet*-hez. (Érdemben ez a folyóirat foglalkozott a fiatalokkal úgy, hogy a beküldött

Rezek Románnal, az *Ahogy lehet* főszerkesztőjével Löwenbe. 1959

versekről Rezek Román, a szerkesztő véleményt is mondott.) Akkor már a *Nemzetőr*-ben is megjelent tőlem valami. Az újságokban Parancs János nevét hamar megjegyeztem. Abban az időben, mai szóval élve, a nyugati magyar költészeti kánon kedveltjei a Svájcban élő Lőkkös Antal és a norvégiai Sulyok Vince voltak. Sulyok nevét ötvenhat előtt is ismertem, Egerből, az egri újságból, ott már láttam nyomtatásban. Traiskirchenben is hallottam róla, a lágerben. Nem tudott kijutni Nyugatra, későn indult, így csak Jugoszláviába mehetett. Többen, talán húszezren menekültek Jugoszlávia felé, ahonnan a legfontosabb menekülési útvonal, főleg diákoknak, északnak vezetett, Norvégia, Svédország felé. Ő is Norvégiába ment, ma is ott él.

Parancs révén ismerkedtem meg Párizsban Nagy Pállal, Harcsi Jósikával, aki a *Magyar Műhely*-ben később Czudar D. József néven közölt; Márton Lacival, a Párizs mellett, Antonyban lakó Sipos Gyulával, Karátson Endrével, Lehoczky Gergellyel, a finom kezű novellistával, valamint Nyéki Lajossal, Szabó Csabával, az építésszel, aki akkor még főiskolára járt, a szobrász Pátkay Ervinnel és a *Celtique* kávéházzal.

A párizsi magyar művészpálántáknak, fiatal íróknak, költőknek a Latin negyedben, a rue de Seine 38. szám alatt található *Celtique* kicsit füstösebb, kicsit gyűröttebb változatban olyan otthont, olyan gyülekezőhelyet, olyan szellemi piacteret jelentett, mint a budapesti irodalmi világnak a New York kávéház.

A Képzőművészeti Főiskola közvetlen szomszédságában enyhén kopottas, az utcaseprőtől a tanáremberig, a szobrászinastól a vékony bajszú költőig mindenkit jó szívvel befogadó, a Gauloise cigaretta sötétbarna kapadohányától kesernyésen füstös, az olcsó vörösbor és az ánizspálinka összekevert illatában fürdő, a pult mellett álló, viharvert arcú, negyven-ötven körüli férfiaknak és nőknek világgal szembeni elégedetlenségük kibeszéléséhez teret nyújtó, másoknak a padlásszobák magánya helyett mindennapi életet jelentő párizsi kávéházak tipikus példánya volt a *Celtique*. A bakelittányérba elhelyezett összeg a pulton itt is arra várt, hogy a patronne (a tulaj, a kocsmárosné) beseperje a pénzt, aztán felfordítsa, azaz hasra fektesse a hamutartóra is emlékeztető bakelit csészéaljat, ami Latin negyedbeli hieroglifiként azt jelentette, hogy a fogasztás fizetve.

A több száz éves ház földszintjén található kávéház belső terét az utcától egy sötétzöld kerettel ellátott, kirakatszerű, hatalmas üvegtábla és a mellette balra nyíló ajtó választotta el. Bentről az üvegtábla ablaknak szolgált, melynek alsó fertályát, nagyjából a bent ülők feje magasságáig, csipkefüggöny fedte széles, vízszintes fehér sávot mutatva kifelé. Aki belépett a hosszú, sötétzöldre árnyékolt terembe, három részre osztódott előtte a mozgástér: balra találta a magas pultot, a pult mögött a mindenkivel kedves, magyar törzsvendégeivel igencsak jópofa hangot megütő tulajdonosnő, középen a (pedálos) WC-ig vezető, erdei ösvénynél alig szélesebb sávot, jobbra a kirakat szélétől induló, majdnem vállig érő elválasztó deszkakerítést, mely a hosszú terem végéig nyúlott, s melynek az volt a hivatása, hogy elkerítse a mögötte lévő asztaloknál üldögélő vendégeket a pultnál állóktól.

A bejárati ajtótól egy lépésnyire a fakerítés szárnyasan lengő kiskapuja nyösögött, melyen át a körbekerített szentélybe vitt az út, ahol asztalok, székek álltak a vendégek rendelkezésére; a fal mellett végighúzódo támlás ülőalkalmatosságon pedig a műanyag huzat alá rejtett lószőrfeleség biztosította a kényelmes ücsörgést. A leválasztott tér mindig magyar szótól volt hangos, ott volt a gyülekezőhelyünk, olyan volt, mint egy futbalcsapat öltözője meccs előtt, ahol hangoskodva bátorítják egymást a tagok, de

helyet, lehetőséget adtak annak is, aki befelé fordulva, önmagába rejtetten, bezárkózva akart valamelyik soron következő drámai eseményre készülni egy magányos asztal mellett.

A leválasztott térben az ülő vendégnek a kerítés fölött csak a feje látszott, ami éppen elég volt arra, hogy felállás nélkül rendeljen valamit, ha éppen egybeesett szomjúsága és pénzügyi ereje; mert a legtöbb idejáró magyar művésznak vagy írópalántának igen szűkösek voltak az anyagi lehetőségei, filléres gondokkal küzdöttünk mindannyian, kivéve az építész-hallgatókat, akiknek valamelyik párizsi építésznel egy-egy rajzolás roham-munkából jutott egy-két (a mi szemünkben gazdagsággal felérő) morzsa.

A *Celtique* egy kis Magyarország-darab volt, tanulmányi úton lévő fiatal írók, diákok, festők átmeneti hazája, mert ott mindenki abban a hitben élt, hogy ideiglenesen tartózkodunk Párizsban, magyarként mi is részesei vagyunk mindannak a szellemi pezsgésnek vagy nyomornak, ami a magyar kultúrát élteti vagy szaggatja. A szovjet erőszakkal létrehozott politikai hatalom ármánykodásának rovására írtuk, hogy a hazaiakat nem engedi az általunk létrehozott értékekkel megismerkedni, és nem engedi, hogy a hazaiakkal közösen erősítsük egymást. Reméltük, hogy ennek egyszer vége lesz – ha nem is túl gyorsan –, s tanulmányi utunkat befejezve hazamegyünk természetes közegünkbe. (Nem így történt, mert a hazaiak közül nagyon sokan, mind a mai napig nem tekintik egyenrangú alkotónak azt, aki Nyugaton nőtt ki magát.)

Szellemi világunknak a *Celtique* olyan központja volt, mint a rómaiaknak a *forum* – oda mentünk, ha barátokkal akartunk társalogni, csak éppen nem kellett tógát öltönnünk, oda mentünk vitatkozni, művészetről vallott legújabb elveinket megszelleltetni, megtárgyalni a magyar költészet helyzetét, elemezni, dicsőíteni vagy eltaszítani valamelyik hazai író, alkalmasint Illyés Gyula vagy Németh László legújabb

Parancs János és Kabók Mátyás, 1962

könyvét, avagy távolabbi helyen, például Svájcban rendezendő irodalmi esztükhöz egy fuvarost, azaz egy autótulajdonost találni, aki elvisz bennünket, ugyanakkor bármilyen kiadványunkhoz mindenekelőtt a *Celtique*-ben igyekeztünk pénzt gyűjteni, főleg az építészhallgatóktól, a *Magyar Műhely* indulásakor is ők nyúltak legmélyebben a zsebükbe, két-három évre előfizettek, ott hallgattuk valamelyik festő színekről vallott elmékedéseit, ott álmodoztunk a jövőről, amikor majd megbecsülés övezi a művészeket; oda mentünk, ha már annyi pénzünk sem volt, hogy egy kávéra elég legyen, mert ott számítani lehetett egy jótét lélekre; oda mentünk, ha lakásgondunk volt; oda mentünk, ha egy kis pénzt akartunk keresni némi segédmunkával, de ott kötöttünk ki örömmünkkel, bánatunkkal is, amit leginkább a közénk járó lányok értettek meg, a festő-szobrász Stein Anica, a varrásban, a divattos női ruhák kreálásában zseniális ezermester Tömösváry Éva, a Csirkének becézett, borzas fejű franica diáklány vagy Madár, Pátkay Ervin arája.

Korosztályomból mindenki a *Celtique*-be járt. 11 órától kezdve jöttek a gyakran festékes kezű képzőművészeti főiskolások, rövid pihenőre ugrottak be, vagy kicsit később a menzai ebéd után egy kávéra. Mások egy szendvicstre tértek be, a rilllette-s meg a sonkás volt a sláger, jöttek a szobrászok: Pátkay Ervin, Killár Pista, Szendy Arisztid, a festő Kabók Matyi, aki a batikolás nagy mestere volt (szivárványszínű selymekendői valósággal megbabonázták a nőket), s ebből kifolyólag jól kereső iparos is, a fiatalon elhunyt Birkás Béla, a szintén korán eltávozott Erdélyi Attila, Bér János, Sjöholm Ádám, a halk szavú szobrász: Liptay Mátyás (becenevén Kismatyí); az építészek: Szabó Csaba, Fehér Laci; írók, költők: Parancs János, Nagy Pál, Harcsi Jóska, Ditrói Ákos, a való világban éppen csak lebegő, angyalok közt botladozó Keszei Pista, sőt, még Szakál Imre, Márton László és Sipos Gyula is előfordult egyszer-egyszer, gyakran ott ült az egyik sarokban Szabó Laci, a színész, Laczkó-Tóth Péter a rendező, akinek a nevét Egerből ismertem, '55-ben vagy '56-ban ő rendezte az egri színházban a *Vízkereszt vagy amit akartok* Shakespeare-darabot, de jöttek még sokan

Pátkay Ervin

mások, például idegenből Párizsba keveredő fiatal művészek, avagy egy amerikai vagy kanadai magyar tollforgató stb.

A *Celtique*-ben szövődött barátság nyúlványaképpen 1958 nyarán Szabó Csabával, Harcsi Jósikával, Parancs Janóval – és egy-két hozzánk csapódó alkalmi társsal – szinte minden este összejöttünk az egyetemvárosban, az én (Babocsaytól átmenetileg örökölt) szobámban. Együtt vacsoráztunk – összedobott fillérekből én főztem meg az ételt a kollégium közös konyhájában, Szabó Csaba hozott öt-hat üveg kapszlis bort (így hívtuk a literes üvegben árult, a söröskapszli-ra emlékeztető fémkupakkal bezárt olcsó vörösbort). Ha nagyon meleg volt a szobában, fürdőgatyára vetkőztünk és ittunk, ittunk, és verseket olvastunk és ittunk. A költők között magasan Juhász Ferenc dominált, mindannyian nagyon szerettük, kedvenc sorainkat kívülről fűjtük: „*A csönd elvirágzik, levelet hajt a bánat...*” Mellette Nagy László *Havon delelő szívárványát* ízleltük, Szécsi Margitot, elvértve Weöres Sándor egy-egy versét. Ha valamelyikünk túl sokat ivott, forgott vele a világ, kiment a zuhanyozóba, kiadta magából, ami kikíváncszolt, visszajött, és folytatta az olvasást vagy a vershallgatást.

Az ötvennyolcas dorbézoló nyár után vagy én mentem egy-két napra stoppal Párizsba, vagy Parancsék jöttek Liège-be (természetesen nálam szálltak meg). Egymás verseit olvastuk, elemeztük, kritizáltuk, ahogy ez – gondolom én – fiatal költőknél szokás. Ötvenkilencben valahogy szert tettünk Pilinszky *Harmadnapon* című kötetére. Szinte kívülről tudtuk: nagyon szíven ütött minket. Pilinszky acélöntvény keménységű metaforái, nyelvi logikájának fordulata, versbeli összefogottsága egészen más költői világot varázsolt körénk, mint a Juhászék által kreált, végtelenül színes, barokkosan burjánzó irodalmi édenkert. Ebből adódott, hogy amikor belga barátaimmal tervezni kezdtük a *Dialogue*-ot, mindjárt felmerült Pilinszky neve. Akkor már ismertem Gara Lászlót, a Gara-féle mozgolódást, fordítómozgalmat, de nem mindenben értettem vele egyet. Megkövetelte a hűséget, a ritmust, a rímeket, de én, belga barátaimat hallgatva, rájöttem arra, hogy a francia költőnek ez alapvetően nem fontos ahhoz, hogy verbő legyen, hogy igazi ütőereje legyen a lefordított versnek. Sőt: a verset rímekkel felruházni, amikor ő, francia költő, úgy érzi, hogy ez nem megy, felesleges agresszió a francia költészet ellen. 1960-ban elmentünk Philippe Dôme-mal Garához, megmutattuk neki a fordításunkat – neki is volt már akkor Pilinszky-fordítása –, de nem egyezett, nem passzolt a két változat. Neki nem tetszett a miénk, a franciáknak viszont igen.

Azután következett Nemes Nagy Ágnes. Kijutott egy könyve, a *Szárazvillám* (ez ötvenhétben jelent meg). Keszai Pista írt róla az *Abogy Lebe*-ben. Párizsban hozzá lehetett jutni magyar könyvekhez, a tizedik kerületben, egy emeleti lakásban lakott a Balaton könyvkereskedés, egy kolbász- és füstöltszalonna-illatú könyvmenedékhely, ahol főleg régebbi könyvek borították a falat és mindenféle nyugati kiadvány, melyek között a kanadai kiadású sumér-magyar kutyaújságtól, a Pulitól, Zilahy és Márai könyveiig nyílt a választék. Új könyveket csak rendelni lehetett, meglehetősen borsos áron, de ezenfelül tarhonya és beigli, barackpálinka és matyó hímzésű terítőske is csábította az üzletben ácsorgókat. A Globus könyvkereskedés importált könyveket a keleti államokból, folyóiratokat is, persze csak újonnan megjelenteket, azonban nagyon drágán árulta őket.

Kérdésedre ezzel válaszolhatok, ezek voltak a fogódzkodóim akkor a magyar irodalomban.

– *Szöveget üt a fejembe: miért francia nyelvű folyóiratban gondolkodtatok? Annál meglepőbb ez, mivel – mint említetted – nem beszéltél franciául, amikor Liège-be kerültél. Hisz akár a nyelvi kompetencia kérdése is fölmerül...*

– 1958–59-ben egyáltalán nem gondolkoztam francia folyóiratban, sőt, semmilyen folyóiratban. Mégis, hogyan lettem egy francia folyóirat szerkesztője? És miért? Részben irodalmi frusztráltságom miatt. Liège-ben nem tudtam másokkal rendszeresen érintkezni, csak a fentebb említett, egyetemi irodalmi körrel. Ők pedig franciák voltak, miért akartak volna mást? Senkinek eszébe nem jutott volna magyar nyelvű folyóiratot indítani!

Szerencsémre bekerültem ebbe a társaságba. Illetve én is egyik oka voltam annak, hogy ez a társaság megalakult. Rebellis voltam, és ez

*Jékely Zoltánnal, Lengyel Balázssal,
Nemes Nagy Ágnessel Chartre-ban, 1964*

a rebellis hangulat lett a mérvadó. Amikor már kötődtem Párizshoz, azaz többször voltam Párizsban, megkezdődött az önnevelésemnek az a foka, amikor már nagyon komolyan odafigyeltem a magyar folyóiratokra, könyvekre, faltam őket. Ötvenhatig az élő irodalommal csak felületesen foglalkoztam. Ötvenhat előtt is megvettem az *Irodalmi Újságot*, de ebbéli tettembe belejátszott a politikai érdeklődés is. Néha megvettem egy-egy *Csillagot* vagy egy verseskötetet, de inkább csak azért, mert valami olvasnivaló után mentem – igazából nem ismertem jól az élő irodalmat, irodalmilag nem mérlegeltem, kinek a kötetét vettem meg.

– *Mégis, kiket?*

– Emlékszem, az antikváriumban beszerzett klasszikusokon (Juhász Gyulán, Tóth Árpádon, Szabó Lőrincen, Babits Mihályon stb.) kívül megvettem Tamási Áront, Benjámint, Illyést. Ő talán jelentett is nekem valamit. Bár nem igazán szerettem a verseit.

– *Talán ez volt a legkonzervatívabb korszaka. Kezdett élő klasszikussá válni.*

– Azt még nem érzékelttem. Emlékszem egy Benjámín-versre, amelyikben az otthon, a család olyan, mint egy hajó, a gyerekek az ágyban ringanak. Kimondottan ellenszenves volt. És ezt minden kisiskolás fújta.

– *A népszerűség ellenszenves?*

– Igen, ez a fajta családi népszerűség ellenszenves volt. Egyrészt „hivatalosan erőszakolt” színezete volt, másrészt operettszerű. Mint a slágereket... ezt fújták a gyerekek.

– *És Weörestől a Rongyszőnyeg, a Magyar etűdök? A Bóbita, a Zimzizim és egyéb gyűjteményes kiadások révén ezek – mint gyerekirodalom – rendkívül népszerűek lettek. Igaz, eredetileg talán nem ez volt a céljuk.*

– Magyarországon ezeket még nem ismertem. Ötvennyolc-ötvenkilenc táján kezdtem magam Weöresbe beleásni, az idő tájt került a kezembe a *Bóbita*, és hatvankettőre jutottam el oda – amikor a Weöres-különszámot kezdtük készíteni –, hogy már teljes sziporkázásában láttam pályájának ívét. Rájöttem, mekkora költő! Akkoriban elég rosszhiszeműen még sokan „lekismestereztek”.

Strassbourgban élt Hamza András, Weöres Sándor feleségének, Károlyi Amynak egyik rokona, a különszám megszervezésében sokat segített, ő egyengette az utunkat Várkonyi Nándorhoz, és javasolta, hogy írjunk ennek-annak, megadta a címeket. Elég hamar eljutottunk a megfelelő személyekhez. Kitárulkozott előttünk Weöres világa: Babits, Kosztolányi, a barátok: Takács Gyula, Tatay Sándor és volt középiskolai tanárom, Kiss Tamás, Pécs, Csöngé, első verseskötete, aminek a számláját egy „*kövér disznóval egyenlítette ki*”. Azóta is valahányszor problémaként terítékre kerül a „*szerző kiadása*” (nincs abban semmi szégyellnivaló), mindig eszembe jut a kövér disznó, az, hogy nem a mangalica többujjnyi zsírja számít, hanem a költészet vastagsága. A szerzői kiadás lenézését a nagy kiadók és lakájaik vagy monopolhelyzetet élvező szerzőik szorgalmazzák (mind a mai napig), ezzel is igyekeznek erősíteni az irodalmi terep fölötti uralmukat. A 20. században nagyon sok korszakalkotó író és költő első könyve a szerző kiadásában jelent meg – ezt bezzeg nem reklámozzák.

A különszámot előkészítő levelezés során feltárult előttünk az a világ, amelyben Weöres Sándor Pécs és Budapest között gravitált, Várkonyi Nándor, Tatay Sándor, Lovász Pál, Jankovich Ferenc, Csorba Győző és természetesen Kosztolányi Dezső, Babits Mihály. Minél jobban beleástuk magunkat az anyagba, annál világosabban láttuk nagyságát, az óriási költőt, akit az akkori hivatalosok Magyarországon fanyalogva vettek tudomásul, és a nem hivatalos értékrendben sem tartották csúcsnak.

Korábban úgy képzeltem el, és ma is úgy vázolom fel magamnak az irodalmi értékpiramist kirajzoló rendszert, hogy létezik egy értékrend, amit *hivatalos*nak nevezhetünk, egy másik a *nem hivatalos*ok értékrendje, és egy harmadik, a *hivatlanoké*. Mintha a sivatagban három piramis állna egymás mellett, melyeket a teveháton jövő-menő magyar irodalmárok (az egyszerűek és a kinevezettek), valamint az irodalom iránt érdeklődő közönség rendszeresen megbont, kijavít és újraépít. Az 1982-es, Marly-le-Roiban rendezett *Magyar Műhely*-találkozóra írt esszémben foglalkoztam ezzel a kérdéssel.

Az irodalmi értékrend olyan összetett szó, melynek első fele, az érték, egy adott közösség valamely személy vagy mű iránti megbecsülését fejezi ki, a rend pedig a megbecsülés fokát. Az irodalmi értékrend kialakításakor csak az adott közösség bizonyos művek (szerzők) iránti megbecsülésének különböző fokát vehetjük viszonyítási alapnak, ráadásul nem a kisebbtől a nagyobb felé, hanem fordítva. Az irodalmi értékrend dinamikája

Vareri Scherstszianoi orosz bangkölítővel 1996-ban Berlinben

csak föntről lefelé működik (ugyanis a chef-d'oeuvre-öket nem lehet összemérni).

A hatvanas évek elején a *nem hivatalos* értékrendet kialakító közvélemény esztétikájára a hagyományos forma tisztelete a legjellemzőbb, a nyugatos versideál. Költészetben

a kötött formáké a pálma vagy a jambikus lejtésű rímelő szabad verseké. Ezek után mondanom sem kell, hogy a *nem hivatalos* értékrend idegenkedik az újítástól, a formaitól és a nyelvitől egyaránt; a vizuális költeményekről ne is beszéljünk. Ezen értékrend szószólói szerint van formai és van tartalmi modernség, szerintük a magyar irodalom újításai a tartalmi modernségre épülnek (azt hiszem, ezt így először Vas István fogalmazta meg). Abban az időben Nagy László, Illyés Gyula, Vas István, Juhász Ferenc, Csoóri Sándor vitték a pálmát, de még a *nem hivatalosok* sem tartották kiemelkedően nagyra Weöres Sándort vagy Szentkuthy Miklóst

A *hivatalos* értékrend – közvetve – mindig a politikai hatalom érdekeit szolgálja ki, szerepéből adódóan konzervatívabb a *nem hivatalos*nál, és szándékaiban mindig a *nem hivatalos* értékrenddel való azonosulás felé halad, de ez politikai okokból sohasem valósulhat meg. A *hivatalos* értékrend állását, változásait a legkönnyebb átlátni, fölmérni, ugyanis antológiák, irodalomtörténetek, irodalmi lexikonok és az alkalmi irodalmi felmérések hűen közvetítik a sorrendet. Azt, hogy az 1961-es *Kis magyar irodalomtörténet*ben hogyan lesz Komjáth Aladárból a magyar irodalom „egyik legjelentősebb költője”, megérthetjük, ha tudjuk, hogy a kor leggyakoribb hivatalos dicsérő jelzői: *forradalmi szocialista, pártos, pozitív hős, nyelvi egyszerűség, nem formalista* stb. voltak. Ebben a munkában rajta kívül kiemelten érdemesnek találtatik: Illés Béla, Sándor Kálmán, Rideg Sándor, Szabó Pál, Veres Péter, Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, Benjámin László, Kónya Lajos, Somlyó György, Simon István, Váci Mihály, Juhász Ferenc, Nagy László, Csoóri Sándor, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Mesterházi Lajos stb. Mint látható, Weöres Sándor nincs a kiemelték között. Ebben a

hivatalos értékrendben nálánál többre taksálják Kónya Lajost vagy Meszterházit. Illyés persze ott van, mert ő mindenütt ott van.

– *Hogy legitimálja a hivatalos értékrendet.*

– Pontosan így van. A *nem hivatalosoké* pedig egyfajta nyugatos-konzervatív értékrend volt, a szakemberek, középiskolai tanárok, olvasó kultúremberek értékrendje, ebben a közegben Illyés Gyula helye természetes.

– *És kik a kívülállók?*

– Az avantgárd például.

– *Sejtettem. Megfogalmazhatjuk úgy, hogy azok, akik kezén a művészetről való gondolkodás, a szempontrendszer alakul újjá? Hiszen a hivatalos és nem hivatalos is valamilyen megfoghatóbb konvenció alapján válik azzá, ami. A hivatalos és nem hivatalos az újrairó, a kívülálló az átíró.*

– A *nem hivatalos* értékrend szerzői azok, akik már valamit letettek az asztalra, akiknek tekintélyük van. A *nem hivatalosokat* mindenek fölé helyező csoport azt képzei, hogy ez az igazi értékrend. Voltak írók, költők, akik mindkét értékrendben elég magasán szerepeltek, tehát nem egyfajta ellenkultúra ez. Költészetben Juhász Ferenc uralta a terepet. Az akkori fiatal költők előtt – ötvenkilenc-hatvan tájt – ő volt az atyaisten. Nagy László hozzá nőtt fel. Ő eleinte kevésbé számított, de fölment az ázsiója: Juhász barokkos túltengéseit – mert eredetileg mindenki Juhász követőjeként tartotta számon, én is – el tudta kerülni.

– *Miért ez a népi szürrealista poétika tűnt ki, értékelődött fel az ötvenes évek végén?*

– Valószínű azért, mert bizonyos újításokat behozva ők követék legjobban az általános versideált. Meg kell jegyezni, hogy többnyire felületi jelenségeket mutattak be teljesen újszerűen, ugyanakkor az irodalmi formák mélyebb rétegeihez nem nyúltak hozzá, ebben konzervatívok voltak. Az általános versideált (haláláig) leginkább Szabó Lőrinc költészete határozta meg, és talán Illyés Gyuláé. Juhász Ferenc Biatorbágyról származott el, akárcsak Hantai Simon – Hantai később világhírű festő lett Franciaországban, nagyon kulturált, nyitott művész volt, az átlagosnál jóval tájékozottabb. Juhász sokat járt fel hozzá. A költészetről, a művészetről

beszélgettek, például a szürrealizmusról. Hantai sok mindenben megerősítette Juhász elképzeléseit. Juhászt első megnyilatkozásaitól kezdve irdatlan nagy tehetségnek tartották, huszonnégy vagy huszonöt éves volt, amikor Kossuth-díjat kapott: ha jól emlékszem, az apjáról szóló verse jelent meg akkoriban.

– *Korai versei nagyon beleillettek a szocialista-realista kánonba is.*

– Igen. Alighanem hosszabb eposzában, a *Tékozló országban* találta meg igazi hangját. Ahogy kicsit elengedte magát, ahogy nyitott, a pártkorifeusok máris görbe szemmel néztek rá. Aztán *A tenyészet országa* jelent meg, közvetlenül az ötvenhatos forradalom után – ennek a kötetnek a versei leterítették a fiatal költőket. Cselényi László például teljesen ebben a kötői világban élt, amit enyhén megpaprikázott Nagy Lászlóval. Egyébként az a rosszmájú hír is járta, hogy Nagy László is Juhász-verseket olvas, amikor költői indulatait akarja felkorbácsolni. Akik ehhez a kis körhöz közel álltak, uraltak mindent. Weöres persze nem volt benne. Majd 1964 márciusában megjelent a *Magyar Műhely* Weöres-különszáma, aztán kitört a *Tűzkút*-botrány, és ez után a kis irodalmi földrengés után Weöres költészete a helyére került.

– *Hogyan festett ez a ti szémszövegetekből?*

– Károlyi Amy és Weöres Sándor 1962-ben Párizsban járt, bennünket is felkerestek (akkor már készült a *Magyar Műhely* 8–9. száma, a Weöres-különszám). Egy lengyel arisztokrata Invalidusok közeli minikastélyában öreg barátunk, Albrecht Dezső albérelt egy elegáns, selyemtapétás falakkal, mennyezeti csillárral, hatalmas faragott faajtókkal díszített helyiséget, melyet mi heti egy alkalommal két-három órára albéreltünk szerkesztőségi szobának, itt fogadtuk Weöreséket. Nagyon meg voltunk illetődve a kicsit bő hosszúnadrágban közénk ülő mestertől és feleségétől. Ismerték a *Magyar Műhelyt*, tudták, hogy különszámot készítünk, beszélgetésünk is jobbára e körül forgott. Megkaptuk tőle a különszámban való közlésre a *Juhász Gyula* című verset és a vers még szintén kiadatlan, Eugène Guillevic által fordított francia változatát. Aztán előhúzta aktatáskájából a *Tűzkút* című verseskötet kéziratát. Elmondta, hogy már hét éve vár kiadásra, egyetlen magyar kiadó nem vállalkozott a könyv publikálására. Ha ti kiadnátok, mondta, szívesen odaadnám. A mennyei mannának nem örültek úgy a zsidók a pusztában, mint mi a kötetnek. Úgy

éreztük, ez a gesztus nagykorúságunk (a *Magyar Műhely* nagykorúságának) pecsétje. Anélkül, hogy összebeszéltünk volna, végiggondoltuk, hogyan és honnan tudunk pénzt szerezni a nyomdaköltségre, majd nagy boldogan rámondtuk az igent, kiadjuk. Weöres is látszólag boldog volt, mi pedig úsztunk a gyönyörűségben. Persze, a derűre rögtön ború következett: hivatalos oldalon hogyan és miként lehet ezt elintézni. Weöres, akinek, úgy látszik, költőileg nagyon fontos volt a hétévi purgatórium után a könyv megjelenése, egyre csak azt mondta, ne törődjeteK vele, valahogy majd csak lesz. Féltve Weöres Sándort és ismerve a hazai pártszigort, valamint az irodalmi életet minden ízében hatalma alatt tartó nómenklatúra érzékenységét, mi rögtön azt mondtuk neki, hogy bármikor, bárkinek mondja azt, elloptuk tőle, vagy mást, amit éppen jónak lát, ha nagyon szorítják, írjon nyilatkozatot, kenjen mindent ránk, úgy, ahogy az adott helyzet megkívánja. Ebben maradtunk.

Annak a híre (bár nem vertük dobra), hogy a *Magyar Műhely* kiadja a *Tűzkeut*at, bizonyára valamelyik három per kettes vagy három per hármas „barátunk” jóvoltából, még a megjelenés előtt eljutott a magyar irodalompolitika főnökeihez is, akik gyorsan elhatározták, hogy Magyarországon is publikálni kell a könyvet, méghozzá azonnal, lehetőleg a mi kiadásunk előtt.

A *Tűzkeut*at egy németországi nyomdában szedettük és nyomattuk ki a Hollandiai Értelmiségi Kör támogatásával. 1964 februárjában jelent meg. A könyvből nagyon rövid idő alatt elég sok példány bejutott az országba. Turisták vitték haza, és postán is küldtünk belőle elsősorban az irodalmi élet jelentős képviselőinek. Ebben az időben már számos hazai utazó, író, költő, festő, szobrász keresett fel bennünket, ami azt jelentette – mondtuk néha nevetve –, hogy ami vicc kedden este elhangzik a New York kávéházban, azon szerdán este már mi is röhögünk. Ebből adódott, hogy rögtön, első kézről értesültünk, mekkora port vert fel hazai irodalmi berkekben a könyv párizsi publikálása.

A Magyarországon nagy sietve kiadott *Tűzkeut*tal nem tudtak megelőzni bennünket, csak 1964 májusában jelent meg. A nyugati és a hazai kiadás között egy szó a különbség. A mi kiadásunk előszavában azt írja Weöres, hogy a „III. évezrednek küldöm a könyvemet (...) remélve, hogy nem pesszimizmust és nihilizmust lát ex írásokban, inkább kacag a szívtűző-csempészeten, amit a szellemi szeszitalomnak talán mér véget ért időszakában űztem...” A hazai kiadásban az ideológiai főfelügyelőség ebből a mondatból a *talán* szót kicenzúrázta.

– *Vissza a Dialogue folyóirathoz: Hatvanegy elején jött ki a nyomdából, de korábban kezdték előkészíteni. Első számában – többek közt – Pilinszky, franciául.*

– Igen, a *Dialogue* gondolatát hosszú időn át dajkáltuk. Nem érttünk még a nyomdához, semmihez. Egyedül Yves Lebone-nak volt saját kötete – könyvecskéje – ő húsz-huszonegy éves volt, én voltam huszonhárom-huszonnégy, egyedül Francois Edeline volt négy-öt évvel idősebb. Nem szabad elfelejteni, hogy Liège-ben éltünk, és a francia irodalom központjának akkor is Párizst tekintették, olyan volt a helyzetünk, mintha magyar viszonylatban Debrecenből kacsingattunk volna Budapest felé. Én azért nem látszotam a nyájban fekete báránynak, mert általános irodalmi műveltségem – párizsi ismereteim és a magyar folyóiratok miatt – nagyobb volt, mint a többieké. Úgy állt a dolog, én jobban ismerem az élő francia irodalmat, mint ők. Klasszikusokban – Philippe Dôme például – megfoghatatlanok voltak. Philippe ráadásul spanyolos volt, a klasszikus spanyol irodalmat is kitűnően ismerte.

Amikor elhatároztuk, hogy létrehozzuk a folyóiratot, egyből felmerült a kérdés, kiket ismerünk; kiket közölnénk; kik azok, akiket személyesen nem ismerünk, de akiktől kérhetnénk. Ha megnézem az első szám tartalomjegyzékét, elsőnek szerepel Jean Follain. Nagyon menő költőnek számított, mind a mai napig az, bár régen meghalt. Belga születésű volt, erre alapozva kerestük fel levélben. Következő szerzőnk, Norge, Belgiumban élő arisztokrataivadék volt, aki mindig vastagon író színes filctollakkal

Francis Edeline-nel Liège-ben, 2005

írt. Elég jó nevű költőnek számított – ha magyar világban gondolkozunk, Keresztúry Dezsőt említeném hasonló ismeretségi szintűnek. Pelayo híres festőművész volt már akkor, őt is felkértük – ezt a képzőművészeti nyitást is a magyar folyóiratok hatásaként könyvelhetjük el, ugyanis abban az időben rendszeresen szerepelt grafika a magyar folyóiratokban. Az én javaslatomra ezt is elfogadták. Javasoltam még, hogy jó lenne fordított anyagot is közölni, így került a képbe Pilinszky János.

– *Pilinszky a nem hivatalos kategóriába tartozik. Az irodalompolitika szemhatárán ő a megtűrt katolikus: mutassunk a Nyugatnak egy íyet is. Nem volt nektek „túláságosan klasszikus”? Hogy figyeltetek rá föl?*

– Spontán módon. Nagyon fontos megint Juhászt említeni: az ő burjánzásával szemben Pilinszky fantasztikusan szikár csontvázversekkel hívta fel a figyelmünket, fantasztikus képekkel. Ez kapott meg minket: a burjánzással szemben az összefogottság: „megáll a kockacsendben”. Egy-két szó, és megvan a vers. Mindig is ezt értékeltük Pilinszkyben, és ott távolodtunk el tőle, amikor ő is eltávolodott ettől. Nekiálltunk Pilinszkyt fordítani. Később ezt „d’atelier fordítás”-nak neveztük el. Lefordítottam egy mondatot, sort vagy egy-egy szót Pilinszky *Francia fogoly* című verséből, és Philippe Dôme megpróbálta szépen visszaadni franciául. Addig gyúrtuk, amíg Philippe meg nem találta hozzá a maga formáját. Nagyon törekedtünk arra, hogy hangzás szintjén a fordítás jó legyen. Philippe rettenetesen lassan fordít, el lehetett aludni mellette. Egy-egy szónál, például ott, hogy „láttam lopódzni” – ült az asztal mellett, könyökölt, és fél órán keresztül azon morfondírozott, melyik francia igét használja. Végül azt mondta: „glisser”. Rábólintott, igen. Aztán mondott egy másik igét, arra is rámondta: igen. Ez így ment negyedóráig, míg végül újra a glisser volt soron, és végre le is írta. Fantasztikus pontossággal tudta megközelíteni a dolgokat. Alapvető probléma a fordításkor, amikor a szövegből kipárállik az, hogy fordítás. A nyelv nem elég tiszta, nem a nyelv belső természetéből táplálkozik a játék. Érezhető valami erőltettség, azaz a szöveg döcögős dinamikája a másik nyelvből jön. Pedig ennek nem szabad átérződniel! Somlyó Györgynél például néha érzem a másik nyelvet. Az engem zavar. Ezt megpróbáltuk ellensúlyozni úgy, hogy az számított, amit a francia költő, Philippe Dôme akart. Igen ám, de lehet, hogy amit ő akart, számomra elfogadhatatlan volt. Akkor én megkontráztam, megpróbáltam elterelni abba az irányba, amit jónak tartottam. Megpróbált utánam jönni, mondta: igen, igen, igen, aztán

meggondolta magát, és mégis azt mondta: nem. Egészen addig, míg mind a ketten egyet nem értettünk egy-egy sor megoldásában. Nem volt nyers szöveg, mondatról mondatra, szóról szóra haladtunk többnyire előre, de néha hátra is. Így persze minden ötször annyi ideig tartott, de érzésem szerint jól

*Pilinszky János Párizsban
a Contreescarpe téren Kádár Verával (1972)*

össze lehetett gyúrni az anyagot. Yves Lebonnal, a fiatal költővel, akiről már beszéltem, fordítottuk le a *Ravensbrücki passiót* – sokat küszködtünk, de Yves nagyon jól megértette, miről van szó, nem kereste ő sem a magyar forma megfelelőit. Azt próbálgattuk, hogy a töredezettséget, ennek a kristálydarabkának a fényét hogyan lehet visszatenni. Sikerült neki. Aztán jött az *Agonia Christiana*. Itt én vagyok feltüntetve mint fordító. Első nekibuzdulásomban lefordítottam mind a négy sort, a többiek rábólintottak, ezen nem kell változtatni, ez így, ahogy van, jó. Aztán mégis mindenki belenyúlt, valamit megváltoztattak, mígnem eljutott végső formájáig. Így jelent meg Pilinszky – először franciául – a *Dialogue*-ban.

Amikor Philippe Dôme-mal elmentünk Párizsba, meglátogattuk Follaint is. Anatole France lakásában lakott, gyönyörű helyen, a Place des Voges-on; nagyon sötét, költői rendetlenségével együtt elegáns polgári lakásban. Nagyon szívélyes volt – ő akkor hetven, mi huszonévesek –, mi is belgák, ő is belga...

– *Leginkább te...*

– Igen. Azzal fogadott bennünket, milyen csodálatos volt az utolsó belga nő, akit itt az asztalra fölfektetett. Másfél órát voltunk nála, elmondta az összes belga nőjét. Meglehetősen élvezettel mesélt, nekünk viszont szusszanásnyi idő alatt kellett előadni óriási irodalmi vállalkozásunk állását. Megígérte, hogy támogatni fog bennünket kézírattal és szóval egyaránt.

Elmentünk Pierre Seghers-hez is, aki akkor a legnagyobb költészeti kiadóvállalat tulajdonosa és igazgatója volt Párizsban. Ő adta ki a *Poètes d'aujourd'hui* (Mai költők) című sorozatot, melynek óriási sikere volt, ötven-százezres példányszámot is elért egy-egy kötete. (Volt olyan kötet, amelyikből egy félmillió kelt el.) A sorozat könyvei, melyeknek címlapján a költő arcképe volt látható, egy ötven-hetven oldalas esszével kezdődtek, azt követte a tárgyalt költő verseiből egy testes válogatás.

Kezdtuk kiépíteni francia kapcsolatainkat. Elmentünk Hubert Juinhez is, aki baloldali kritikus volt. Gyönyörű, ötödik vagy hatodik emeleti padlástérből kialakított óriási lakásban lakott, ő is támogatásáról biztosított bennünket. Arra voltak jók ezek a látogatások, hogy megfogjunk egy-két embert következő számainkhoz. Meg hát, híre ment a folyóiratnak, és mindez Liège-ben is jól hatott. Hogyhogy? Eljutottunk Seghers-hez... Ez olyan hihetetlen volt!

Amikor megjelent az első szám, minden szerkesztő hóna alá vett ötven darabot, és kiment az egyetem bejárata meg a mozik elé; rikkancsok lettünk, csak éppen nem kiabáltuk, hogy „megtalálták a cirkuszos nő levágott fejét”. Árultuk a lapot. Volt, aki két-három példányt is megvett, csak azért, hogy támogasson bennünket. Ilyen se volt még: hogy a szerző és a szerkesztő árulja a folyóiratot! Húsz belga frank volt darabja. Emlékszem, a leghatékonyabbnak ismert, Hachette nevű párizsi terjesztő céggel is tárgyaltunk, ötszáz példányt átvett terjesztésre. Az ötvenöt százalékos terjesztési díjat előre kellett kifizetnünk, ami azt jelentette, hogy ha nem adnak el 255 példányt, akkor számunkra veszteséges lesz az üzlet. Az lett. Még azt is ráfizetésnek könyveltük el, hogy a folyóiratunkat nem a legforgalmasabb nagyvárosi kioszkokban helyezte el, hanem olyan helyen (külvárosban, vidéki papírkereskedésekben), ahol, ha valaki megveszi, csak tévedésből veszi meg. Egyikünk ismerőse például Spanyolországból hazatérve egy határállomásnál a dohányárudában látta lapunkat. Ugyanis a Hachette-nek kötelező volt kiraknia, azaz teríteni a lapot, de hova? Eladott százhatvan darabot, a maradékot visszaadta, a remittenda minden darabja olyan volt, mintha a kutya szájából húzta volna ki valaki. Meg kellett fizetnünk a tanulópenzt. A szerkesztőség úgy működött, hogy ami kiadásunk volt, azt felosztottuk egymás közt, és befizettük. Így indult a lap, és ez végig így is maradt.

A *Dialogue*-nak köszönhető, hogy meghívtak bennünket a brüsszeli Irodalmi Akadémia egyik ülésére. A belvárosban, egy elegáns vendéglő különtermében idős egyetemi tanárok, öreg irodalmárok, hófehér

hajú írók gyűltek össze valamilyen vitatéma vagy előadás meghallgatására. Útiköltségre nem volt pénzünk, de Francis Edeline-nek volt egy kis autója, egy *Deux-chevaux*, messziről úgy nézett ki, mint egy hullámlemezről összetákolt konzervdoboz, melyben olajos szardínia helyett fiatal írók, költők igyekeztek egymás elől ellopni a levegőt. Költő-halakkal megpakolva maximum hetven kilométeres sebességgel tudott haladni konzervdobozunk, de belga viszonylatban ez nem okozott gondot, mert Liège-től Brüsszelig mindössze kilencven kilométert kellett megtennünk. Elmentünk négyen az estre, amelyen esztétikai problémák voltak terítéken – Philippe Dôme, Francis Edeline, Yves Lebon és jómagam. Philippe Dôme szólt hozzá, elég csiklandósan azt fejtegette, hogy az akadémia tisztelt tagjai nagyon öreges elképzeléseket képviselnek, ma már másképp forog a világ. Erre egy éltes tanárember-szerűség keményen visszavágott, és hamarosan parázs vita alakult ki a fiatalok – vagyis mi – és az idősebbek közt. Persze mindenki ránk rontott, kivéve egyet. Nagyon idős bácsi volt, mint egy vékony szál gyertya. Sovány, beesett arcú, márványbőrű. Ő is fölszólalt: „Ti csak hallgassatok! A gyerekeknek van igazuk!” Mindjárt kiderült, ő Franz Hellens, a belga szürrealista költészet legnagyobb alakja. A szürrealizmusnak nagy hagyománya volt – és van is – a belga költészetben és képzőművészetben. Úgy elhallgatott egyszerre mindenki, mintha schallerral ragasztották volna be a szájukat. Attól kezdve Hellens lieblingjei lettünk, és mi is nagyon megszerettük a jóakarátának szárnyait felénk nyitó költőt.

1961 őszére a *Dialogue* szerkesztősége meghívást kapott a Knock-le-Zoute-i Nemzetközi Költészeti Biennáléra. Abban az időben Európában ez volt a legrangosabb költészeti összesereglés. Százötven-kétszáz résztvevője a kontinens minden sarkát képviselte, sőt, messzebből is jöttek költők, Kanadából, az Egyesült Államokból, Szenegálból.

Knock-le-Zoute a belga tengerpart északi csücskébe pottyantott nyaralóváros, parti sétánnyal, a 20. század elejét felidéző villákkal, szállodákkal, központjában a kaszinó habos tortára emlékeztető épületével, melynek nagyterme fölött a lenyűgöző kupolát a szürrealista festő, Magritte kilenc freskója díszíti. A Nemzetközi Költészeti Biennálé mind a mai napig él, de ma már Liège-ben, mivel a francia nyelvű fesztivált – amikor a flamand-vallon ellentét a hetvenes években kirobbant – kiebrudalták onnan. Persze, mi, dialogue-osok ott is szegény rokonok voltunk, nekünk szállodára nem futotta a pénzünkből, de az idény végére való tekintettel, sikerült négyünknek olcsón bérelni egy üres lakást.

A biennálén jelen volt Pierre Emanuelle, Pierre Seghers, Jean Follain, Franz Hellens, Claire Goll, Alain Bosquet és még sokan mások. A keleti államokból írószövetségi küldöttségek jöttek, Magyarországot Jankovich Ferenc és Thúry Zsuzsa képviselték. Jelen volt Tábori Pál, a Nemzetközi Menekült Pen Club elnöke, ott volt Gara László, a fordító és Faludy György, a költő. A magyar csapat hamar össztalálkozott. Én már ismertem Garát, aki összerántotta a magyarokat, bemutatta egymásnak. Mondanom sem kell, mindössze néhány verset megszellőztető háttérrel milyen szorongva álltam, ültem – életemben először – a neves irodalmi múlttal rendelkező emberek között. A keleti államok küldöttei – szokás szerint – pár perces szöveggel üdvözölték írószövetségeik nevében az egybegyűlteket. Ez a feladat magyar oldalról Jankovich Ferencre hárult, ő inkább volt kommunista, mint Thúry Zsuzsa, aki csak „polgári elem”-ként úszott az árral. Jankovich nagyon be volt szarva, mit mondjon, nem sokkal voltunk ötvenhat után, írók, költők még börtönben ültek. Végül Garát meg engem kért meg, hogy a beszédét megírjuk. Azt hiszem, sikeresen oldottuk meg a feladatot: a szövegben nem volt igazi mondanivaló, de a mondatok hangzatosak voltak, és a magyar szó is többször előfordult benne. Azt kellett a beszédben érzékeltetni ügyesen, hogy ő nem ért egyet a bebörtönzésekkel; de a mondandója nem lehet provokatív, mert ha hazamegy, számon kérik rajta. Elég jól sikerült a fogalmazványunk.

Itt ismerkedtem meg Faludy Györggyel. Villon-fordításaiból én is könyv nélkül tudtam egyet-mást, de mint költő, nem tartozott a kedvenceim közé, ellenben mint társasági lény nagyon kedves, szórakoztató jelenség volt. Szívesen elüldögéltem a közelében akár másfél órát is, egyik anekdota jött a másik után, különösen észak-afrikai történetei voltak lenyűgözőek, meg második világháborús repülő múltja, de egy bizonyos idő után unni kezdtem. Faludy mellett nem lehetett megszólalni.

A nyolcvanadik éve felé járó, hajdan szépségéről és könnyű vérérről híres Claire Goll, aki Rilkének és Rodinnak is a szeretője volt, a dadaista-szürrealista francia költő, Yvan Goll özvegye a biennálé megnyitását jelentő ünnepi vacsora előtt Yves Lebont és engem – a résztvevők közül látszólag a legfiatalabbakat – kihalászott a tömegből, és felszólított, hogy üljünk mellé, fogjuk közre. Nagyon kedves volt részéről a meghívás, megtisztelve éreztük magunkat, de nem tudtuk mire vélni Claire Goll gesztusát. A fiatalságában világszép asszony még mindig érzékeny lenne arra, hogy daliás kísérete legyen? A beszélgetés gyorsan megindult, ő vitte a

szót, szerelmeiről mesélt, a legapróbb részleteket sem hagyva ki, gyorsan megtudtuk tőle, milyen színű volt a bugyija, amikor Rilkével először feküdt le, és azt is, hogy Rodin milyen pozíciókat szeretett, valamint azt, hogy az élvezetet nála hangos sikolyok kísérik. Riadalmunk akkor lépett tetőfokára, amikor vacsora végén megkért bennünket, hogy kísérjük fel a szobájába. Mondanom sem kell, nagyon megkönnyebbültünk, amikor az ajtaja előtt sikerült tőle elbúcsúznunk.

A *Dialogue* köre társasággá alakult, klasszikus, 19. századi értelemben: kávéházban ücsörögtünk, egymáshoz feljártunk, együtt mentünk táncolni, fürödni. A lányok mellett az irodalom foglalta le minden gondolatunkat, én azonban műszaki egyetemre jártam, azt is vinni kellett, mert az ösztöndíjam onnan származott. Hatvanig végigcsináltam a rám háruló egyetemi munkát, akkor kaptam egy diplomát, amivel már lehetett volna valamit kezdeni, de akkor még volt egy évre ösztöndíjam, így ezt az évet szerkesztőként töltöttem el.

Akkor ismerkedtem meg Georges Debattyval, a jó nevű festővel, aki, melleleg, egy fagylaltosüzlet tulajdonosa volt outremeuse-i lakásomtól hárompercrenyire. A késő esti órákban, amikor már a polgári közönség elfogyott, odajárt a liège-i művészvilág krémje (a környező lakók szerint a szakállasok) iszogatni, vitatkozni. Festők, írók, például a mára Vallónia egyik legjelentősebb költőjeként ismert Jacques Izoard vagy André Marcel d'Ans, akinek első két verseskönyvét Debatty illusztrálta, s aki később belga diplomataként Dél-Amerikában töltött jó pár évet, majd antropológusként szerzett hírnevet, ma tanszékvezető egyetemi tanár Párizsban. Georges Debatty úgy lett fagylaltos, hogy feleségül vett egy csodálatosan szép, olasz származású leányzót, akinek a szülei fagylaltgyárosok voltak, s nászajándékként kapták az üzletet a fiatalok. Az üzlet tavasztól ősziig volt nyitva, ezalatt összeszedtek egy egész évre való jövedelmet, ősszel aztán levonultak Olaszországba a nagyszülőkhöz, ahol Georges reggeltől estig festhetett. Jó nevű római és liège-i galériák rendeztek neki kiállításokat.

Egy alkalommal, amikor este hat óra felé benéztem, Georges megkérdezte, tudnék-e segíteni neki, mert a feleségének be kell vinnie az egyik gyereket a kórházba. Nagyon sokan vannak a boltban, meleg van, mosogatni kéne, asztalokat letakarítani stb., a munkámat, természetesen, megfizeti. Pénzem nem nagyon volt, azonnal igent mondtam. Lebonyolítottuk az estét, de közöltem vele, hogy van egy kikötésem: tanítson meg engem a fagylaltkészítés rejtelseire. Még az este elkezdte a tanítgatást, megmutatta,

melyik üstnek mi a feladata, miből mennyit kell beletenni, hogyan kell kavarni, mire kell vigyázni – én pedig mindent feljegyeztem. Megbeszéltük, másnap reggel újfent jövök segíteni, mert nem biztos, hogy a felesége haza tud menni a gyerek mellől a kórházból. Másnap tíz órakor bementem az üzletbe, csak a takarítónő volt ott, Georges schol. Megszólalt a telefon. Ne haragudj, mondta Georges a vonal másik végéről, én képtelen vagyok bemenni, negyvenfokos lázzal fekszem, ha van kedved, nyisd ki a boltot, azzal, amit este mutattam neked, talán el tudsz evickélni, ha nincs, hozd el a kulcsot. Ha kinyitasz, szóljál anyámnak, hogy jöjjön, segítsen neked mosogatni. Egy darabig tűnődtem, mit csináljak, aztán kinyitottam a boltot.

– *Ilyet még úgysem csináltál.*

– Még nem. Az előző este tanult fagyaltcsinálást elindítottam, jöttek a belga nénik, a belga gyerekek, vették a fagyaltot. Azt is meg kellett tanulnom, hogyan kell a gombócokat a tölcsérre helyeznem, ez volt az egyszerűbb; de nemcsak tölcséres fagyaltot árultunk, hanem lapos szendvicsszerűt is: egy kőműveskanállal két ostyalap közé kentük a masszát úgy, hogy ne törjön el a lap. Elég hamar ezt is megtanultam.

Néha kértek a fagyira tejszínhabot, amit egy szódásüveg-szerűségben kellett elkészíteni és egy gázpatron segítségével kinyomni a fehér masszát. Elkészítettem és nyomtam a sziszegő felfújt tejszínt virág alakban, vulkanikus kúpként vagy dagadó púpként. Én, mint afféle nem cukrász ember, megállás nélkül kóstolgattam készítményeimet, nagyon szerettem a fagyit. Ez volt a szerencsém, mert elég gyorsan megéreztem, hogy a tejszínnel valami nincs rendben. Kisült, hogy nem tettem bele cukrot. Szerencsére nem lett belőle semmi baj. Két hétig én vezettem egyedül az üzletet, ráadásul olyan periódusban, amikor jó meleg napok voltak.

– *És nem fordítottak háta a fagyizóznak?*

– Abszolúte nem. Sőt. Az a városnegyed egyébként a vallon szellem központja volt Liège-ben. Nagyon sokan beszéltek vallonul. Az alatt a négy-öt év alatt, amíg ott éltem, én is fölszedtem ezt-azt. A vallonok nagyon jószívűek, a flamandokhoz képest franciásabbak, nyitottabbak, felelősebbek. Esténként a helyi művészvilággal ismerkedtem a cukrászdában. Mikor megtudták, hogy áttelepülök Párizsba, nem akarták elhinni, ez az, amit ők soha nem mertek, nem mernek megtenni, s íme, ez a jöttment magyar belevág.

– *Lehet, hogy a kötődések hiánya előny is.*

– Igen, igen. De minden liège-i költőnek, írónak az volt a vágya, hogy följusson Párizsba, és valahogy ottragadjon. A másik vonal, amelyik a kezdetekben szerepet játszott irodalmár életünkben, az a hollandiai Mikes Kelemen Kör volt. A mi oldalunkról nézve a kör tevékenysége egyfajta magyar nyári egyetem szervezése volt. Nagy tudású embereket hívtak meg előadónak, kisebb tudású emberek pedig odamentek meghallgatni őket. A nagy tudásúak közé tartozott Cs. Szabó László, Kerényi Károly, Szabó Zoltán, a *Látóhatár* szerkesztői stb. Az összejöveteleket általában szeptember elején rendezték meg, amikor némi esély van néhány nagyon kellemes, napsütéses napra Hollandiában. Ilyenkor az éjszakák hűvösek, reggel a bokrokon gyémántragyogású kövér vízcseppek csillognak, az ég alja sárgás, és egy-egy korán rozsdásodó őszi levél gondtalan könnyedséggel pillangózik a földre. Hollandiában már akkor igen erős volt a konferenciaturizmus. Berendezett konferenciatelepek gyakran parkkal, érhálózatként földbe szőtt vékony csatornák fölött áthidaló romantikus hidacskákkal, évszázados fák között unottan strázsáló kerti szobrok őrzésére bízott,

A hollandiai Mikes Kelemen Kör kirándulása 1960-ban Rotterdamban.

*A kép jobb alsó sarkában Kerényi Károly, fölötté Parancs János,
a bal felső sarokban Harczy József, lent középen guggolva Papp Tibor*

gondozottan kanyargó, sétányok koszorújával körülvett, hálósobákkal, előadótermekkel, bárpultos szórakozóhelyiséggel felszerelt kastélyszerű épületek várták a húsz-harminc vagy akár száz résztvevőt.

Cs. Szabó Lászlót 1959-ben ismertem meg, Leuvenben tartott előadást a magyar kollégiumban, amire engem is meghívtak Liège-ből, sőt, másnap a tiszteletére rendezett namuri kiránduláson Keszei Pistával együtt, rendszeresen közlő költőként én is helyet kaptam a két autó közül az egyikben, bennünket szántak irodalmi kíséretnek. A jól öltözött ötven körüli szemüveges, megfontoltan, tanárosan beszélő író már leuveni előadásával – melyben halhatatlan barátai Szerb Antaltól Halász Gáborig mintha oda-odasétáltak volna hozzá az emelvényre, azaz elénk – elkápráztatott bennünket, az úton pedig – amerre ő sem járt soha – lenyűgöző idegenvezetőként mutatkozott be. Keszei Pista rögtön az út elején mesternek szólította az illusztris vendéget, aki ezt a lehető legnagyobb természetességgel fogadta, s ettől kezdve, mintha Athénban lettünk volna, jó kétezer évvel korábban, egy híres filozófus tógájának az árnyékában, én is mesternek szólítottam őt, aki számomra a két háború közötti író és esszéista csillagok barátságának fényében az első összekötő szál volt a gyökereivel századokat átfogó magyar irodalom között és közöttünk.

Először 1960-ban, a Mikes Kelemen Kör által Leidenben rendezett tanulmányi napokon vettem részt az állomásról busszal könnyen elérhető kastélyutánzatban. Párizsból többen jöttek, köztük barátaim, Nagy Pál és Parancs János is. A leideni kastélyban redukált volt a személyzet, a résztvevőknek kellett mosogatni, elsőnek, azt hiszem, a rövidnadrágos Thinsz Géza került közeli viszonyba a mosogatóronggyal. Liège-ből az első tanulmányi napra késve érkeztem, tudtam, hánykor kezdődnek az események, de csak félórás késéssel sikerült benyitnom a meglehetősen szűkös konferenciázóterembe. Sokan ültek bent egy kicsit összevissza, alig jutottam székhez. Az ablakon súlyos sötétzöld bársonyfűggöny lógott. A kert fái kíváncsian álldogáltak a köddel tompított nappali fényben, alig mozogtak, talán néha helyeselték az elhangzottaknak. A teremben egy fekete tábla előtt egy vékony, magas, jóvágású, elegánsan öltözött úriember tartott lélegzetelállítóan érdekes előadást, melyben az elmúlt negyven év magyar irodalmának legfontosabb szereplői közeli ismerősként mozogtak, éltek, ittak, ettek, írtak, vitáztak. Az egyetlen, ami zavart egy kicsit, az az volt, hogy az előadó raccsolt. Nem tudtam, kicsoda. Nem ismertem. Olyan érdekes dolgokról beszélt, annyira bennfentes volt a tizenöt-húsz

évvel korábbi magyar irodalmi világban, hogy nem bírtam tovább, meg-
löktem a szomszédomat, és megkérdeztem, ki az előadó. Elárulta: Szabó
Zoltán.

Egy világ omlott össze bennem. A híres falukutató raccsol! – ez
nekem olyan volt, mint a dadogó operaénekesnő. Nem tudtam elképzelni,
hogyan mozgott falun, hogyan érintkezett az emberekkel. Ismerve a fa-
lusi gyerekek könyörtelen véleménynyilvánítását, anélkül hogy behunytam
volna a szemem, az utcán mögötte szaladó gyerekek raccsolásutánczását,
gúnyolódó nevetését véltem hallani.

Szabó Zoltánnal, akit tiszteltem, nagyra becsültem, sose sikerült
jó viszonyt kialakítanom, mindig kutya-macska barátságban voltunk; a vi-
táiban mindig az ellentétes oldalon kötöttünk ki. Londonban is találkoztunk,
valamint a későbbi Mikeseken is. Kezet fogtunk, váltottunk pár szót,
semmi több.

Egy bajunk volt a Mikessel: magas volt a részvételi díj. No de
minden alkalommal rendeztek egy vagy két irodalmi estet: a meghívot-
tak közt pedig mindig akadt néhány ember, akit úgy hívtak meg, hogy az
irodalmi esten szerepeljen. A szereplőknek nem kellett tartózkodási díjat
fizetni, igyekezett tehát ebbe a csoportba kerülni az ember...

Ami a Mikes-körben fontos volt: a légkör. Mindenki irodalomról,
kultúráról, zenéről beszélt, mindenki ismerte Juhász Ferencet, Pilinszky
Jánost, mindenki rajongott valakiért. Abban az időben mi például nem
nagyon szerettük Németh Lászlót. Álláspontunkkal szemben voltak kon-
servatív szemléletűek, akik vitatkoztak velünk. Kerényi Károly például
tisztelte, szerette, nagyon nagyra taksálta Németh Lászlót, tartott róla egy
előadást is, azt hiszem, azok után, hogy Németh járt a Szovjetunióban.

– Mért „nem nagyon szerettétek” Németh Lászlót?

– Nem tudom. Jobban végig kellene gondolni az egészet. Szá-
munkra a nemzetben való gondolkodás, a váteszi aggódás, a mélymagyarra
apelláló erkölcsös politizálás zavaró volt, az irodalom nem erre való. Úgy
éreztük, ezen fölül kell emelkednünk. Amikor pedig költészetről írt Né-
meth László, akkor minden szava ellenkezést váltott ki belőlünk.

– *A nemzet fogalma nála aligha pusztán a politikai nemzetet jelenti, hanem
a magyar kultúra egészét, sőt, ideálját – a nemzet nála értékfogalom. De egy erről szóló
vitában ma sem lenne konszenzus, és végképp nem volt egyértelmű akkor.*

– Egyáltalán nem volt egyértelmű. Ráadásul nekünk azzal a véleményel is meg kellett küzdenünk, hogy a *Magyar Műhely* Németh László-szülemény: hiszen a „műhely” kifejezés előfordul nála. Mi viszont akkor már inkább Bibóra gondoltunk, akinek egyik tanulmányában az szerepel, hogy magyar műhelyeket kell létesíteni. Ha őst kerestünk, inkább Bibót választottuk, Németh László szinte eszünkbe se jutott. De ha már ránk fogták, igyekeztünk védekezni ellene. Valójában mi a Műhelyt írói mesteriségünk gyakorlóterének tekintettük, ahol tanulhatunk, segíthetjük egymást, ahol tévedni is szabad, ahol formálhatjuk stílusunkat, gondolatvilágunkat, ahol teret adhatunk a közös gondolkodásnak. Kezdők voltunk, inasok még. A műhely, a lap, azt jelentette: ezáltal próbálunk meg íróvá válni. Ez volt számunkra az igazi műhely, a szó elsődleges jelentése. Másodsorban talán Bibó is beszüremkedett. Németh László kevésbé. Indulásunkkor semmi népi indíttatású meggyőződés nem volt bennünk. A második számban közöltünk Németh Lászlótól egy esszét, aminek a szövegét egy német kiadótól kaptuk meg, így kerültük ki a hazai Szerzői Jogvédő Hivatal engedélyezését, aztán irodalompolitikai meggondolásból az 5. számban közöltünk Illyéstől is. Úgy véltük, ahhoz, hogy a *Magyar Műhelyben* hazaiakat közölhessünk, először a nagyágyúkat kell elsütnünk. Ha nekik nem esik bántódásuk, kisebb ágyúval is próbálkozhatunk, aztán egy még kisebbel stb... Ez egyébként be is vált, ez a taktika. Ezért közöltük Németh Lászlót, Illyés Gyulát, Czóbel Bélát, a festőt... Röviddel Czóbel közlése után már jelentkezett az első magyar festő, hogy szívesen adna közlésre képeket; tudja, hogy ehhez engedély kell, de engedély nélkül is ad.

A Mikes tanulmányi napjain részt vevők között rendszeresen ott volt Czigány Lóránt, Sárközi Mátyás és Siklós István Londonból; Thinsz Géza Svédországból; Hollandiából Kibédi Varga

*A hollandiai Mikes Kör tanulmányi napjain a hatvanas évek végén.
Papp Tibor, Jászai Géza, Tóth Miklós, Nagy Pál*

Áron, Németh Sándor, a kör egyik vezetője, a költő Tóth Z. László és Dedinszky Erika, aki később a Műhely munkatársa lett; Párizsból Karátsón Endre, Sipos Gyula, Márton László, Parancs János, Nagy Pál és Harcsi Jóska egyszer-egyszer. Néha a tengerentúlról is odavetődött valaki.

Kezdetben a Mikes tanulmányi napjain gyűlt össze a menekült költőfiatalok serege. Elég gyorsan bizonyos ízléshatárok alakultak ki az irodalmi esteken. Így például a párizsi műhelyeseké; voltak, akik a *Látóbatár*hoz húztak – Csokits János, Bikits Gábor –, mások sehova, például Thinsz Géza: ő azt nézte, hol tud közölni, Czigány Lóránt pedig azt, hol kap egy kis honoráriumot. A Mikes irodalmi estjein mindenki a legújabb verseiből olvasott fel. És bizony kemény hallgatóság volt, keményen kritikus hallgatóság. Általában az est után Cs. Szabó László egy-egy felolvasáshoz odament, mondott neki néhány szót.

A Műhelynél hamar kialakult a „kemény mag” – Parancs János, Nagy Pali meg én. Ha a Műhelyt bántották, minket akartak bántani. Rájöttünk, hogy ha támadnak, akkor jobb, ha összevetjük a hátunkat, úgy állunk ellen.

– *Az irodalmi barátsággal párhuzamosan spontán módon kialakult egy magyar folyóirat terve.*

– Az alapvető ok 1960–61 táján az volt, hogy a számunkra elérhető, műveink közlését esetleg felvállaló, Nyugaton megjelenő folyóiratok, hetilapok, újságok között nem volt egyetlenegy sem, amelyikben igazán ott-hon éreztük volna magunkat. (Hazai közlésnek semmi reális eshetősége nem volt.) A Münchenben megjelenő *Látóbatár* az irodalmat és a politikát keverő népi vonalat képviselte, a Magyarországon (és külhonban) élő írók közül a népieket helyezte mindenek fölé. Ez a gondolkodás idegen volt tőlünk. Az *Irodalmi Újság* túlságosan kötődött a napi politikához, gyakran az irodalom rovására, ezzel az állásponttal sem rokonszenveztünk, mint ahogy egyházi színezete miatt a *Katolikus Szemle* világát sem éreztük a mienknek. A többi Nyugaton megjelenő hetilap, folyóirat, időszakos kiadvány stb. egyenetlen irodalmi színvonala keltette bennünk azt a benyomást, még ha egy-egy írásunk meg is jelent bennük, hogy nem tudunk közösséget vállalni velük.

Párizsban Parancs János és Nagy Pali egy ideje gondolkodott azon, hogy, a fentebb említett irodalmi hazátlanságunkat megszüntetendő, kellene egy folyóiratot indítani. Nagy Pali barátjának, Szakál Imrének volt valamilyen magyarországi szerkesztési gyakorlata, Márton Laci Angliában

szerkesztett egy könyvmatos lapot, ha nem tévedek, *Eszmélet* volt a címe, két vagy legfeljebb három száma ha megjelent. Igazi nyomdában elkészített lapot csak én szerkesztettem a *Magyar Műhely* indulása előtt.

Nagy Palival és Parancsyal nagyon jóba lettünk, mielőtt Párizsba költöztem, jártak át hozzám Liège-be, én is hozzájuk Párizsba. Mivel Liège-ben olcsó volt a lakások bérleti díja, mi, diákok, két szoba-konyhás lakást tudtunk bérelni, ha érkezett egy barát, nem volt gond, volt hol aludnia. Így párizsi barátaim is megismerkedtek Liège-ben a dialogue-osokkal. Bensőséges jó kapcsolat alakult ki a magyarok és a liège-i belga-franciák között, olyannyira, hogy a *Dialogue* párizsi címe Parancs János címe volt. Belga–magyar csapatként jóban-rosszban együtt voltunk.

Emlékszem, például egyszer Philippe Dôme-éknál szilvesztereztünk. Egész kis irodalmi társaság jött össze. Ott volt Keszei István, akkor még Belgiumban élő költő. Előbb Leuvenben kezdte belgumi pályafutását, aztán a bátyjával közösen Liège-ben béreltek egy lakást. Költészete a kései *Új Hold* hangja volt, enyhén vallásos színezettel. Élete vége felé süt át versein René Char. Nem sokkal utánam ő is átköltözött Párizsba. Alkatából kifolyóan nehezen tudott megbirkózni a polgári életmóddal. Elég nyomorúságosan élt, közben írta a verseit.

A szilveszteri bulira Dôme-ék lakásában került sor. A főétel jó sűrű gulyásleves volt. Kezdetben, étvágygerjesztőnek pálinkát ittunk, amiből Pista meglehetősen sokat elfogyasztott, aztán követelte a bort, mondván, ő ötliteres költő. A vacsora felénél tartottunk, amikor Pista ledőlt a székéről, mint egy elfűrészelt fatuskó. A hátsó ablakról leszedtünk egy nagy műanyag függönyt, azt terítettük az ágyra, s elővigyázatosságból arra fektettük Keszei Pistát, mondván, ha kijön belőle valami, abból ne legyen baj.

Keszei Istvánnal Liövenben (1959)

Mondanom sem kell, mindannyian többé-kevésbé szeszgőzösek voltunk már, s bizonyára ennek köszönhetően, Philippe Dôme feltételezte, hogy Parancs Janó és a felesége, Marjorie, kokettálnak. Errefel Philippe szidni és üldözni kezdte Parancsot. A nagyszobából, ahol voltunk, egy ajtó nyílt az előszobába, onnan egy ajtó a konyhába, ahonnan egy ajtó vezetett vissza a nagyszobába. Philippe ezen az útvonalon üldözte Janót.

– *Burleszkfilm.*

– Teljesen. Arról nem is beszélve, hogy a konyhában belekapaszkodtak a konyhaszekrénybe, hogy fékezzenek a kanyarban. Két-három kör után a konyhaszekrény teáscsészéstudul, kis- és nagytányérostul, mindenestül leborult. Philippe mezítláb volt, ugyanis egyik dilije az volt, ha lehetett, levette a cipőjét, és mezítláb rohángászott. Amikor üldözte Janót, az eltört tányérokra át a futkározást akkor is mezítláb folytatta. A felesége fönt ült egy fotel háttámláján egy szál pongyolában.

– *Figyelte az eseményeket...*

– Philippe egyszer csak meggondolta magát, és kirohant a házból. Nagyon megijedtem, hogy megfázik, valami baja lesz, ne felejtsek el, hogy tél volt, ha nem is nagyon hideg, és ő mezítláb rohant ki. Parancs is megijedt, szaladtunk utána, ekkor már mi üldöztük, aztán valahogy visszahoztuk.

Dôme-éknál a fürdőszobakellékek, a kád és egyebek, a nagy hálósobában csak egy függönnyel voltak elkerítve. Szerettük volna Pistát kijózanítani, ezért betettük a kádba, és gumislaggal – én tartottam a slagot, Philippe kezelte a hideg és meleg csapokat – locsoltuk, váltogatva a hideget és a meleget, Pista pedig megállás nélkül mondta: „Jézusom, segíts meg! Jézusom, segíts meg!” – olyannyira, hogy Philippe Dôme néha még ma is mondja: „Jézusom, segíts meg!” Így fonódott össze a fiatal francia-belga és a fiatal magyar irodalom.

Pali is, Janó is sokszor járt Liège-ben, Janót már a környék kávéházaiban is ismerték. Neki is voltak néha dilijei, ha például azt hitte, hogy rosszallólag nézel rá, fölállt és eltűnt. Elment egy kávéházba, és ott maradt másnap reggelig. Nem feltétlenül racionális lépések voltak ezek. Emberileg a belgák és a magyarok között jó kapcsolat alakult ki. Később, a hatvanas évek végén Philippe Dôme, aki akkor Manchesterben latin és spanyol szakos gimnáziumi tanárként tengette életét, egy szép napon gondolt egyet,

és átjött Párizsba, ahol a Műhely akkori romos szerkesztőségében húzta meg magát egy darabig.

Abban az időben, az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, még Liège-ben, egyszer-egyszer előadást is tartottam, például az ötvenhatos forradalomról. Egyik francia előadásom meg is jelent egy napilapban. Egyébként saját dolgaimat sem akkor, sem később nem nagyon fordítottam franciára.

– *Viszont elindítottatok közben a Műhelyt. Majdnem kész, markáns, avantgárd arculattal jelent meg, később kimondottan avantgárdná vált.*

– Eleinte nem volt avantgárd arculata.

– *Lehet, hogy bennem a későbbi számok tükrében él így.*

– A többi magyar irodalmi folyóirathoz viszonyítva egy kicsit más irányból jövő, modernizálási kedvvel feltöltött, a napi politizálástól elzárkózó folyóirat volt. Amikor Párizsba kerültem, intenzíven figyeltük a magyar nyelvű folyóiratokat, hazaiakat, külföldiakat egyaránt, láttuk, mi az, ami nem tetszik bennük. Amikor a *Magyar Műhelyt* szerkeszteni kezdtük, tudat alatt bennünk élt, hogy nem akarunk politikai lapot csinálni. Mindenben, versben, prózában, kritikai hozzáállásban a minőséget és a modernebbet szerettük volna megfogni, felmutatni. Akkor még nem az avantgárdot, csupán a modernebbet, minden műfajban. Közben tisztában voltunk azzal is, hogy Magyarországon írókat, költőket tiltanak el a publikálástól. Erőnkhez mérten szerettünk volna segíteni rajtuk. Mondok egy esetet: Hernádi Gyula. Ma már sokaknak nehéz elhinni, hogy volt időszak, amikor Hernádit szilencium sújtotta, és csak a *Magyar Műhely* közölte. Hasonló volt a helyzet Mátyás Ivánnal és másokkal. Amikor a Műhely megindult, próbált kicsit modernebb lenni, mint a hazaiak; akkor még nem ismertük eléggé a francia folyóiratok világát, bár a főbb folyóiratokat már figyeltük. A *Les Temps Modernes*, Sartre lapja, nem tetszett, mert nem irodalmi lap volt, bár voltak benne irodalmi szövegek is. Az NRF, a Gallimard Könyvkiadó folyóirata is távol állt tőlünk, mert, bár igényes volt, nagyon öregesnek tűnt. Ettől függetlenül tény és való, az első időkben a *Magyar Műhely* nem volt avantgárd folyóirat.

– *Rendben, külön probléma az avantgárd és a modern. Mindenesetre az említett névsor klasszikus modern esztétika felé hajlik. Hogy összelegyeke, engem meglep.*

– A névsor lehet. Mi mégis úgy gondoltuk, kicsit modernebbek vagyunk, mint a hazaiak, és modernebbek, mint a Nyugaton megjelenő magyar lapok – modernebbek a művek megítélésében, úgy általában az irodalomhoz való hozzáállásban, és a rendszeresen megjelenő kritikáinkban is, melyekben tudatosan mellőztük a napi politikát. Ha, példának okáért, Váci Mihályt valamelyikünk le akarja hordani, hordja le azért, mert a mi ízlésünk szerint rossz költő; neki az jobban fog fájni, mintha politikailag harapunk bele. Így is történt. Jobban fájt neki. Ugyanakkor azt is elhatároztuk, hogy szigorunkat és politikamentességünket a menekült költőkre is keményen alkalmazzuk.

– *Ez már nehezebb!*

– Persze. Az első botrány a Norvégiában élő Sulyok Vincével kapcsolatban tört ki. Egyik könyvéről Parancs János írt egy kritikát, melyben statisztikai adatokat is felhasznált mondandójának alátámasztásául, például azt, hogy a könyvben melyik szó hányszor fordult elő, és ebből milyen következtetéseket lehet levonni. Ezután jött egy olvasói levél Norvégiából, melynek írója nekimegy Parancsnak azzal, hogy Sulyok Vince a nyugati magyarság nagy költője, megengedetlen, hogy bárki lelketlenül, száraz statisztikai adatokkal taglózza le.

Párizsba érkezésem után, hatvanegy októberétől Parancsnál csöveztem, ami azt jelentette, hogy tettünk a földre egy gumimatracot, azon aludtam én, ő meg az ágyában. Később nekem is sikerült ugyanott egy cseledszobát kibérelnem. Mindeközben Pátkay Ervinnek a Második Párizsi Biennálén díjnyertes szobrát megvette a francia állam. A biennálét a pári-

Performansz Pátkai Ervin emlékére Szombathelyen, 1989-ben. Asszisztens: Maurer Dóra

zsi Modern Múzeum városi szárnyában rendezték, ott állt Pátkay szobra, onnan kellett átszállítani az állami szárnyba. Igen ám, de ez a szobor gipszlabdacombokból épült, és ráadásul akkora volt, mint egy szoba: sétálni lehetett benne. Szét kellett szabdálni, és újra megépíteni. A múzeumtól Ervin kapott némi pénzt a művelet végrehajtására. A szobor költöztetéséhez engem is fölvetett segédmunkásnak. A munka egy hónapig tartott.

Amikor 1961 őszén átköltöztem Párizsba, a *Magyar Műhely* körüli előkészítés is nagyobb sebességre kapcsolt, felgyorsult a folyamat.

A 14. kerületben, Párizs déli oldalán, a Marie-Davy utca 5. szám alatt laktunk. Pátkay Ervinről nemrég Kecseméti Károly készített egy filmet, melynek első kockái ide vezetnek, ezzel a helyszínnel kezdődik a film. A hetedik emeleten, három cselédszobában laktunk egymás mellett: Papp, Parancs, Pátkay. Vécé a folyosón (talponálló, ahogy akkor neveztük), az egyikben még zuhany is volt. Hetedik emeleti szobáinkhoz csak gyalog lehetett feljutni, a lift csupán a ház utcára néző felén lévő polgári lakásokat szolgálta ki. Gondolom, az volt a helyzet logikája, hogy a cselédet a polgári lakásig lift viszi fel, s onnan, a hátsó ajtón át, gyalog mehet a cselédszobához. Bár huszonévesek voltunk, nagyon meggondoltuk, hogy a hetedik emeletről kenyérért lemenjünk, ha netán elfelejtettünk venni. Marha sok a hét emelet.

Hatvanegy vége felé egyre közelebb kerültünk a lap megvalósításához.

– *Hogy született a név?*

– A Cluny kávéház emeleti termében jöttünk össze többször, Nyéki Lajos, Karátson Endre, Márton László, Harczy József, Sipos Gyula, Parancs János, Nagy Pál és mások, valamint jómagam képeztük az ad hoc parlamentet. Először abban kellett megegyeznünk, hogy kik szerkesszék a lapot. Ebben is rengeteg oldalági meggondolás volt. Szakál Imre, Nagy Pali barátja, már szerkesztett valamit. Velem szemben egy darabig tartózkodók voltak, nem Nagy Pali meg Parancs, hanem a többiek, talán azért, mert messziről jöttem, ugyanakkor én voltam az egyetlen, aki már folyóiratot szerkesztett. Sipos Gyula meg Karátson Endre mindennek ellene voltak. Nagyon nem kedvelték Nagy Palit, nagyon nem kedvelték az egészséget. De ettől függetlenül Parancs Jánossal és Sipossal gyakran ácsorogtunk, ücsörögtünk, vitakoztunk valamelyik éjszakai kávéházban a Latin negyedben. Az az igazság, hogy szellemi erőként mindkettő potenciát jelentett – jó lett

volna, ha az ügy mellé állnak. Karátson Endre mintha lenézett volna bennünket (legalábbis mi így éreztük), ő már akkor doktor volt, egyetemi tanár (talán akkor még nem, de az útja ki volt jelölve). Később rendeződött a viszonyunk, rendszeresen közölt a lapban. Első könyve is a *Magyar Műhely* kiadásában jelent meg. Sipos Gyula egy darabig azért nem szeretett minket, mert úgy tartotta, hogy Nagy Pali népi író, én pedig Illyés-követő vagyok. Nem mintha ennek lett volna bárminemű alapja, ezt így szűrte le magának, és ebből nem engedett. Tanítgatott bennünket, miért kell Illyés Gyulát meg Kodályt utálni – aztán, amikor Illyés Párizsba jött, kinyalta a seggét. Azt remélve, hogy tudunk együtt dolgozni, Sipos később mégis tagja lett a szerkesztőségnek, de csak egy évre. Volt ugyanis a szerkesztőségen belül egy olyan szabály, hogy a szerkesztőség minden tagjának évente két cikket kellett felajánlani a lapnak. Mondanom sem kell, hogy honorárium nélkül, mert honorárium sem ebben az időben, sem később nem volt. Sipos már ekkor az *Irodalmi Újságnak* és a Szabad Európa Rádióknak dolgozott, főleg kritikákat írt, és ott pénzt kapott érte. Egy év alatt egyetlen cikket nem adott a Műhelynek, s ezért megváltunk tőle.

Szerkesztőségi tag lett Harczi Jóska, aki Parancsnak volt földije, biatorbágyi úgyszintén, Szakál Imre és Nagy Pali, két salgótarjáni, valamint Márton Laci meg én. Harczi Jóska nagyon okos fiú volt, jól tudott németül, angolul, franciául, oroszul, finnül, és éppen kínaiul tanult. Abban az időben az volt az álma, hogy ha Magyarországon a helyzet rendbe jönne, tanyán tanítaná a kínai nyelvet mint afféle néptanító. Volt néhány verse, elég jók, azt hiszem, még ma is írogat, csak, hogy is mondjam, „elengedte” magát. És mindig is volt egy alapvető probléma vele. Nagyon könnyen kért kölcsönt, és nagyon nehezen adta meg. Rá tudott akaszkodni az emberekre. A Műhely egyetlen „ügye” vele kapcsolatos.

1962-ben, rögtön az első szám megjelenését követően, egy tengerparti angol városkában, Dymchurchben, ahol a magyar protestánsok összejövetelt rendeztek, bemutattuk az újszülött lapot. A *Magyar Műhely* április tizennegyedikén jött ki a nyomdából – megjegyeztem, mert az éppen Tibor napja –, de májusi dátummal. Fontosnak tartottuk, hogy a dymchurchi találkozóra el tudjuk vinni. És ennek meg is volt a hozama, mert ott volt például Cs. Szabó László, aki valamelyik írásában arról tudósít, hogy megérkezett az összejövetelre egy kiadvány (ez volt a *Magyar Műhely*), amiről azt gondolta, hogy narancsültetvényesek programfüzete. Nagy Pali, Harczi Jóska és Márton Laci mentek el Dymchurchbe, hogy a lapot reklámozzák

és előfizetőket gyűjtsenek. Dymchurchből felmentek Londonba, ott is tartottak egy irodalmi estet úgy, hogy azon londoni költő barátaink (Sárközi Mátyás és Siklós István) is szerepeljenek, és előfizetőket gyűjtöttek. Ha valaki bizonytalankodott előfizetés ügyében, annak a nevét, címét fölírták azzal a szándékkal, hogy küldünk majd nekik következő számainkból, remélvén, hogy kedvet kapnak az előfizetéshez. Vissza is jöttek bizonyos számú előfizetővel, amit többnyire Nagy Pali és Márton Laci gyűjtött. Harczy Jóska főleg sok mutatványszámos címet adott le. Megjelent a *Magyar Műhely* második száma, elküldtük az előfizetőknek, elküldtük a mutatványosoknak; megjelent a harmadik szám, és azt már a mutatványosoknak nem küldtük el. Jöttek Londonból a levelek: „Előfizettem, miért nem kapom meg a lapot?” Ezek mind Harczy Jóska címei voltak! Elküldtük nekik a lapot, persze; de Jóska-t berendeltük Parancs János szobájába. Összeült a vésztörvényszék, micsoda dolog ez? Jóska persze, mint mindig, támadott: én, aki a fasziomat is beleadtam a Műhelybe, rólam feltételeztek bármit is? (Az első szám fedőlapját a barátnője tervezte.) Nem feltételezünk semmit, ezek tények. A te mutatványszámosaid reklamálnak. Nem nagy összegről, négy-ötszáz frankról volt szó, de olyan szegények voltunk! Háromszáz frankból éltünk egy hónapban. Elküldött bennünket a búsba, mi pedig közöltük vele, hogy a szerkesztőségben nem tartunk tovább igényt a munkájára. Így vette át a lap címlapjának a tervezését Éliás Erika.

Közben rájöttünk, hogy folyóiratunk formája, szélessége, magassága valamiért nem stimmel. Utólag mondom: azért, mert a *Magyar Műhely* formája nem felelt meg az akkori magyarországi formai kánonnak. Keskenyebb és magasabb volt, és fűzőtt. Elhatároztuk, hogy olyan formát adunk neki, amelyik jobban beilleszkedik a magyar lapok közé, legyen olyan, mint mondjuk a *Kortárs*. Arra kellett törekednünk, hogy ha egy magyarországi olvasó a kezébe veszi a *Magyar Műhelyt*, ne érezze idegennek a kiadványt. Elmentünk a nyomdába, elmondtuk, hogy mit szeretnénk. Az egy kicsit drágább lesz, volt a válasz, mert az a méret, az a szabvány valamivel nagyobb, franciául úgy hívják: „Jézus-forma” (Jesus). A mai magyar B5-ös szabvány mérete valamivel kisebb, 165×235, ez pedig 180×240. Nem sok a különbség. Éliás Erika megtervezte a 2. szám fedőlapját, aminek láttán született az az ötletünk, hogy minden fedőlapon a számra helyezzük a hangsúlyt – a fedőlapon a szám lesz a sztár.

Hozzá kell tennem, hogy később egy francia tipográfiai kutatócsoporton belül foglalkoztam ezzel a problémával, pontosabban azzal,

hogyan a nyomtatott anyag közönség általi befogadását milyen tényezők befolyásolják. Egyik alapvető tényező a kiadvány formája, de szerepet játszik a fedőlap milyensége, a papír minősége, a betűtípus használata, a tördelés és minden egyéb, amihez hozzá van szokva az olvasó, amit nem érez idegennek. Bizonyos formákat, sablonokat, betűtípusokat otthonosan fogad be az ember, másokat nem. Ezzel vissza is lehet élni, például mesterien kihasználta ezt a lehetőséget a szovjet propaganda a magyar olvasók meggyőzésére: a *Szovjet Irodalom* című lap tökéletesen lemásolta a *Nagyvilág* formáját, használta a betűtípusát. (Király István volt a főszerkesztője. A szerkesztőségnek volt egy pesti címe, de a főszerkesztőség Moszkvában volt.) A nyolcvanas évek végén ezt az esetet megírtam egy tipográfiával foglalkozó francia lapnak azzal a végső kicsengéssel, hogy a szovjet irodalmat a *Novij Mir* formátumában kellett volna reklámozni, ami akkor a magyar vasúti menetrendkönyvre hasonlított. Nem. Fordítva történt. Magyar formát alkalmaztak. Be akarták csapni a magyar olvasót – azt sugallták, otthon van, amikor szovjet irodalmat olvas.

A Cluny kávéházban, a Saint-Germain és a Saint Michel boulevard sarkán, az első emeleti különteremben tehát több cím szóba jött; de hogy melyek, arra nem emlékszem: valahogy a *Magyar Műhelyre* hangolódott a társaság. De nem úgy, hogy ez lesz egyértelműen jó, inkább lassan-lassan beláttuk, hogy nem olyan rossz. Egész biztos, hogy valaki emlegette Bibót, azzal, hogy a demokrácia iskolájában szerepel az a tétel, miszerint magyar műhelyeket kell létesíteni; és valaki bizonyára említette Németh Lászlót is.

– *Közben saját alkotói pályád is elindult, köteted, a Sánta vasárnap mégis csak 1964-ben jelent meg. Késői első kötettel jelentkezél. Miért?*

– A helyzetre kell gondolni, arra, hogy egy irodalmilag szervezetlen világban élsz, mintha lehullott falevelek formációi közt keresnél egy egyenlő szárú háromszöget, menekültléted falevelei közt egy olyan szerkezetet, amely megoldja az olvasó, a kiadó és a szerző háromszögét. A falevelek mi, magyar költők voltunk, akiket a politika, a megélhetés, a befogadók által kínált adottságok szele emelgetett, libegtetett vagy sodort egyik udvarból a másikba, hacsak le nem sodort az útra, ahol (képletesen vagy a költői élettelehetőség szempontjából valóságosan is) halálra tapostak. Mondanom sem kell, hogy Nyugaton 1956 után normális kereskedelmi mechanizmussal működő magyar könyvkiadó nem létezett, mert nem volt

megoldva a terjesztés, és egyébként is, nem volt kereslet, ugyanis az nem elég, hogy eléred az olvasót, ha nem vásárol könyvet.

A *Magyar Műhely* indulásától kezdve rengeteg irodalmi körutat szerveztünk szerte Európában, azzal a céllal, hogy a lapot és (amikor már voltak) könyveinket terjesszük. Ezeken a kirándulásokon szembesültünk az olvasóval Bernben, Bazelen, Bécsben, Grazban, Genfben, Amszterdamban, Löwenben, Göteborgban, Oslóban, Stockholmban, Londonban és még sok más helyen. Az utazást, Skandináviát kivéve, autóval oldottuk meg, amíg nekünk nem volt kocsink, valakit beszerveztünk, festőt, író, aki rendelkezett szállításunkra alkalmas járművel. Egyik első utunk Ausztriába vezetett. Ferdinandy Gyurka kocsiján mentünk Bécsbe (Ferdinandy, Nagy, Parancs, Papp), '57 óta először tértünk vissza menekülésünk annak idején minden porcikájában neonfényben, éjszakai világosságban fürdő első állomására, mely ezúttal árnyékos, homályos vidékiséget, krúdys hangulatot árasztott, talán még húslevesillat is úszott a levegőben, alig akartuk elhinni, hogy ez a város ugyanaz a Bécs. Párizsból érkező négyünket Szépfalusi István evangélikus lelkész hordott a tenyerén, szervezte meg estjeinket Bécsben, Grazban, szálláshelyünket (nála, íróknál, művészeknél), és idegenvezetett bennünket Őrszigetre és más nyelvileg, etnikailag elzártan élő magyar falvakba, sőt, kíséretében átutaztunk Magyarország nyugati darabkáján, a soproni bugyron. Megrázó élmény volt a politikai hatalomból kovácsolt harapófogó szorításának minden porcikánkat átjáró tudat hirtelen tárgyasodása, az országhatár szögesdrót kerítéssel kirajzolt görbéjének és a szigorú csőszként felvigyázó őrtornyoknak a látványa. A soproni bugyor a trianoni határhúzás következtében elvágta az Észak-Ausztriából délre haladó belföldi vasútvonalat, ennek hátrányát kiküszöbölendő a vasúti pályán közlekedő szerelvényeket Ausztria a békeszerződést követően saját felségterületeként birtokolja. A magyar határ előtti utolsó állomáson félelmünket takaréklángra állítva fölszálltunk a Magyarországra bemerészkedő három kocsiból álló osztrák vonatra. Az állomástól bal kézre őrtorony állt. Négy égneke futó vasgerenda volt a törzse, s ezeket néhány egymást keresztező pánt fogta össze. A tetején fedett fémkalyiba, akörül pedig méternyi párkány. Ott állt a szolgálatos, a sínek felőli oldalon. Rátámaszkodott a korlátra. Félúton az állomás és a torony között, a vasúti töltés aljából betonoszlopos-szögesdrótos kerítések indultak jobbra is, balra is. A kerítések között szabadjárá hagyott gízgaz burjánzott, néhol egy cölöp és újra gaz, gaz mindenütt. Vékony rozsdás drót kígyózott jobbra-balra a fűben. Itt-ott egy köpcös cölöp. S a drótkerítéseknek se vége,

se hossza, mintha egy hajdani hercegi vadaskertet védenének. Rögtön a határ átlépése után végignéztük az ablakból, hogyan száll fel a kocsik alsó lépcsőjére egy-egy mogorva magyar határőr, s a korlátba kapaszkodva merev oszlopot utánzó állásba helyezkedik szemben a széellel.

Egy fekete hajú tanárnővel 1951 nyarán cikláment szedtem az innen is látható soproni Károly-kilátó alatt. Egyedül nem merészkedtem volna oda, de valószínű, hogy nem is engedtek volna. Ausztriát akartam látni, a Schneeberget. Felmásztunk a kilátó kőtornyába. Na ott, látod, az ott Ausztria! A Schneeberg – nyáron havas csúcsot azelőtt sohasem láttam – sziporkázott, fehérlett-kéklett, de nem hatott meg, a földek, a vetések, a fák szárazak voltak, szomorúak. De Bécs! – ellenkezett a tanárnő. Legyen neked Bécs! – gondoltam magamban. Az ígéret földje? Ilyen lenne? Hát igen! Csak azt nem lehet látni, ami odaát másként valóság... És odaátról se láthatják, hogy nekem a pesti gyorsal tíz napon belül el kell hagynom Sopront – *a megadott határidőn túl a határsávbán tartózkodni rendőrhatóságilag... stb.* És tíz nap múlva visszamentem Debrecenbe.

Ágfalván a főépület előtt hosszú zászló lengett; címer nélkül. A kocsink jobb oldalára felvigyázó katona sapkáján zöld sáv és vörös csillag virított. Kezében géppisztoly. Aztán Sopron belterületén döcögött a vonatunk, és annak ellenére, hogy nemrég hagytuk el az országot, hogy pár éve még mi is ebben a közegben éltünk, meglepően rongyosnak, kopottnak láttuk a házakat, s bámultuk a tetőkön burjánzó televízióantenna-erdőt.

Sopronban vonatunk a harmadik vágányon állt meg. A kocsink mellett – szétterpesztett lábakkal – géppisztolyos tilalomfa kémlelte a vonatot. Nemrég festették újra az állomás épületét; friss, még egészen tiszta a zöldesszürkére fröcskölt fal. A peron viszont sokkal elhagyatottabb volt, vékony oszlopain a támaszkodók kabátjától-könyökétől már kifényesedett az olajfesték, és a sok jövés-menéstől a cementezés is megkopott. Az állomás közepén a váróterem ajtaját két ablak fogta közre. Az ajtó fölött négy nyelvű felírás; magyar, orosz, német, francia. Az ajtó is zárva volt, még a kilincset is kiszedték. Bent, a füstös-homályos teremben itt-ott kivehető volt egy fej, egy cigarettát tartó kéz. A peronra, a vágányok közé, a vonat mellé nem jöhetett ki senki. A forgalmi iroda mellett versenytábla lógott a falon. Hosszúkás piros betűkkel felírás díszelgett rajta: „Előre az őszi verseny sikeréért!” Alatta nevek, százalékok. Egy kendős néni állt a váróterem üveges ajtajánál. Az orrát az üveghez nyomva nézegetett. Szeméhez emelte a kezét, hogy jobban lásson.

A soproni állomáson a magyar feliratok és az egymásnak kiabáló vasutasok magyar szavai leptek meg azzal, hogy a valóságban ilyen is létezik. Párizsi életünkben ezt a valóságot, mint az idegen verseket magyarra, átfordítottuk valamilyen lehető, de nem létezőbe. Közben a kocsinkban tartózkodó osztrák detektív (minden átutazó kocsiiban volt egy detektív) figyelmeztetett bennünket, hogy az ablakon ne hajoljunk ki. Mint a szivacs, igyekeztünk mindent beszívni, látványt, levegőt, hangokat, síneket, bakancsok formáját, távoli káromkodást, bezárt váróteremajtót, állomást, házakat, mindent, eltenni, mint az üvegbe zárt Duna-vizet. Húsz percet időzött a vonatunk Sopronban – ez volt a mi húszperces Magyarorszá-gunk. Deutschkreutz előtt tért vissza szerelvényünk Ausztriába. A határ-nál a lépcsőn álló, már-már kővé keményedett örök leszálltak, s amikor megérkeztünk a deutschkreutzi állomásra, velünk együtt hagyta el a vona-tot az osztrák detektív is.

Utazásaink, irodalmi estjeink lassan-lassan elhintették a *Magyar Műhely* magvait, barátokra tettünk szert, a göteborgi Magyar Házból az irodalmi est teljes közönsége kikísért bennünket az állomásra az oslói vo-nathoz, s bízvást hiszem, hogy estjeinkkel a szétszórta, egymást ritkán látó, de anyanyelvi kultúrájukra fogékony közönségnek élvezetet, vidámságot, örömet szereztünk.

Az elszigetelten élő magyarok közül nagyon kevesen követték az élő magyar irodalom csillagos egének a mozgását, például az 1956 után jelentkező szerzőket (egy-két kivételtől eltekintve) szétszórtságban élő honfitársaink már alig vagy nem ismerték. Persze mindezek ellenére akadt Nyugaton egy-két magyar kiadó, de ezek csak akkor adtak ki könyvet, ha sikerült az előállításához valahonnan, valamelyik segélyező szervezettől, egyháztól pénzt szerezniük, amire akkor adódott lehetőség, ha a szerző nagyon ismert vagy politikailag erősen exponált volt. Egyébként a szerző fizette az előállítási költségeket.

Ilyen körülmények között egy kezdő költő nem gondolha-tott arra, hogy a könyve csak úgy megjelenjék. Másfelől, mivel nem természetes helyzetben éltünk – irodalmilag nem –, írtuk a verseinket, de kötetre csak álmainkban gondoltunk. Olvastuk egymás munkáit és követtük, ki, mit csinál, de könyve – ha jól emlékeszem – Sulyok Vin-cének, Lökkös Antalnak, valamint Tollas Tibornak jelent meg, és talán Horváth Elemérnek, ez utóbbit egy Rómában működő katolikus kiadó adta ki.

– *Kötetben tehát nem dolgoztál.*

– Nem, nem. Írogattam a verseket, időnként, amit nagyon rossznak gondoltam, kidobtam, egyébként rakosgattam egymásra a kéziratokat. Teljesen kilátástalannak tűnt a sorsuk. Aztán, amikor a *Magyar Műhely* megindult, megváltozott körülöttünk a világ. Eleinte arra gondoltunk, hogy egy-egy Műhely-szám helyett könyvet adunk ki. Így jelent meg a *Magyar Műhely* negyedik számaként Parancs János *Félálomban* című verseskötete. Hamar rájöttünk, hogy ez az út nem járható. Ekkor merült fel az a gondolat, hogy Műhely-sorozatot indítunk – akkor Parancs után Nagy Pali és én következünk. Már szerkesztők voltunk, sikerült két könyvünk kiadásához némi pénzt szerezni. Attól fogva könyvkiadóként is működtünk, vagy úgy, hogy valamilyen forrásból pénzhez jutottunk, vagy úgy, hogy a szerző beszállt. Ne úgy értsd, hogy a szerző kifizette a kiadást – a költségek egy részét állta. Nem sokkal később az is befektetés volt részünkről, hogy mi magunk szedtük és tördeltük a kiadandó könyvet. Az előállítás ára így ténylegesen a papír, a nyomás és a kötés költségei voltak – ami nem ugyanaz, mintha az egészet kellett volna kifizetni!

Nem volt könnyű dolgunk, mert szegények voltunk, havi fizetésünkбől mecénálásra nem jutott, a nyomdában vállaltunk pluszmunkát... másokért. Igen tanulságos Keszei Pista esete, akit tőlünk telhetően mindenben támogattunk (egy ideig az én szobámban lakott). A hatvanas évek második felében Nagy Pállal elhatároztuk, hogy kiadunk tőle egy verseskötetet. Már a nyomdában dolgoztunk, de a kiadásra pénzünk nem volt. Felajánlottuk, hogy kiszedjük, javítjuk, betördeljük, és a nyomdában feketén, azaz nagyon olcsón, kinyomtatjuk a könyvét, tőle azt kértük, hogy próbáljon előfizetőket gyűjteni. Ólomba kiszedtük a verseit, megkapta tőlünk a kefelevonatokat, kijavította, s amikor visszaadta, megkérdezte tőlünk, hogy kiadóként mennyit fizetünk neki, mert ha nem fizetünk, nem engedélyezi a könyv kiadását. Rendes kiadónál – érvelt Keszei Pista – fizetnek a szerzőnek. Nem tudtuk megértetni vele, hogy mi nem „rendes kiadó” vagyunk, hanem Nagy Pál és Papp Tibor, akik barátságból és az irodalom iránti szeretetből sok-sok órán át dolgoztunk, szedtünk, tördeltünk, hogy valahogy könyve legyen neki. Mi is csórók vagyunk, miből fizessünk. Egy magyar verseskönyvből Nyugaton nem lehet pénzt csinálni, csak ráfizetni. Nem értette meg, azt mondta, ha nem fizetünk, akkor vissza az egész. Sajnos, nekünk még ezután is maradt a meg nem születő könyvvel munkánk, mert

szét kellett szedni az ólomoldalakat, és az ólom beolvasztásakor fizetnünk kellett a munkafolyamatok alatt elveszett ólom mennyiséget. Később is elvártuk minden költőtől, akinek a kötetét éppen kiadni készültünk, hogy miként mi beleadjuk szolidaritásból a magunkét (munkát, időt, pénzt) az ő kötetébe, ő is adjon bele valamit a saját magáéba.

Amikor eljött az a pillanat, hogy kötetben is gondolkozhattam, én is elővettem azt a halom kéziratot, ami a fiókomban feküdt – mert én sem voltam más, mint a többi fiatal költő, rengeteg anyagom aludt a kilátástalanság bugyraiban. Először egyedül, az íróasztalommal közös magányban kezdtem el a válogatást. Igyekeztem felszínre hozni azokat a verseket, amelyekben úgy éreztem, hogy a szó megelőzi a gondolatot, s ezáltal felvillan bennük valami nyers erő, valami eredetiség, azokat a verseket, amelyekben a nyelvi fordulatok a legtávolabb esnek a sablonoktól, azokat a verseket, amelyek mentesek a költészeti üresjáratoktól. Miután elvégeztem az első tisztítást, a kölcsönösség jegyében Parancs János és Nagy Pál is elolvasták a válogatást. Elmondták véleményüket, s én ciklusokba foglalva véglegesre rendeztem kötetem anyagát, melyben a versek zöme 1957 és 1964 között íródott, a legrégebbi (*Apám elfáradt ember*) 1957-ből való, ezek mind már Nyugaton születtek, a korábbiakat, néhány Magyarországon írott verset annyira zsenének tartottam, hogy véglegesen elvettem őket. A kötet első harmadába sokféle ihletből született, egy hazáját veszített fiatalember létezésével kapcsolatos, többnyire komor versek kerültek, a címadó vers, a *Sánta vasárnap*, melyben hetykeség vetekedik drámával, szintén ebben az első harmadban kapott helyet, a középső harmadot a hexameterekben írott *Forgó égtájak* foglalja el, mely a már mögöttem lévő emberi és országos drámára rezonál költői eszközökkel, a harmadik harmad, a *Barangoló* ciklus, könnyebb hangot igyekszik megütni, bár egy-egy sötétbe mutató vers innen sem hiányzik, és ebbe a ciklusba helyeztem el első s mindmáig egyik legjelentősebb hangversemet, a *Pogány ritmusokat*, melynek keletkezéstörténete: „*A Pogány ritmusok születése*” az *Avantgárd szemmel – költészetről, irodalomról* című, 2004-ben a Magyar Műhely Kiadónál megjelent könyvben található meg.

Egymással – és természetesen másokkal – szemben sem voltunk soha elnézőek (meg vagyok győződve, hogy az általunk jegyzett években ez volt a *Magyar Műhely* egyik erőssége). Minden könyv kéziratát szigorúan elolvastuk, s csak azután, hogy kiadhatónak találtuk, kezdtünk a szerzővel anyagiakról tárgyalni. (Előfordult, hogy egy-egy kéziratot nem tartottunk

kiadásra méltónak, ezért nem jelent meg nálunk, de olyan is volt, hogy a szerző nem vállalta az anyagi hozzájárulást.)

Amikor első könyvem kézírata nyomdakész állapotba került, mi magunk még nem tudtunk szedni. Münchenben a *Látóhatárt* nyomó Heller & Molnár nyomda tűnt a legigényesebbnek, velük egyeztünk meg könyvem nyomtatásáról. A tördelés utolsó hetében elutaztam autóstoppal Münchenbe. Sárközi Mátyás, aki akkor már a Szabad Európa Rádió alkalmazottja volt, fogadott be elegáns, minden kényelmet kielégítő, padlófűtési szolgáltatási lakásába (ahol a bakancsom éjszaka csontkeményre száradt), erre az átmeneti időre. Nála lakva követtem a tördelés utolsó fázisát. Akkor már világos volt előttünk, hogy könyveinknek olyan arculatot kell adnunk, mint amilyen a magyarországi könyveké. A fedőlapot ugyanaz az Éliás Erika tervezte, aki akkoriban a Műhely fedőlapjait. Ebben az időben például a magyar első kötetes költők könyveinek címét általában post antiqua betűtípusból szedték. Molnár Jósakéktól is ezt kértem, a versek szövegét pedig garamondból szedtettem, ezáltal is hasonulva a hazaiakhoz. Az volt a célunk, hogy ha magyar olvasó veszi kezébe a könyvet, ne érezzen idegenséget. Az, hogy a kötet nem Magyarországon készült, úgyis kiderül előbb-utóbb, de ne sugalljon a magyartól elütő tipográfiai kultúrát. Ezzel a kérdéssel egyébként később, a nyolcvanas évek közepén, a Bordeaux-i Egyetem Párizsban működő tipográfiai kutatócsoportjának vezetőjeként elég komolyan foglalkoztam, a problémáról franciául cikkeket publikáltam (*Le rôle de schéma typographique dans la création littéraire, Schéma et Schématisation*, no 17, 1982, Párizs; *Micro-ordinateurs, Typographie et culture nationale, Schéma et Schématisation*, no 22, 1985, Párizs). Ily módon aztán megszületett az első kötetem, Nagy Pali első könyve úgyszintén (*Reménység, hosszú évek*). Akkor már három könyve volt a Műhelynek, kezdtünk kiadóvá válni. Miután kitanultuk a nyomdászmasterséget, attól fogva könnyebben ment a dolog. Mi magunk szedtük és tördeltük a kéziratot, csak a nyomás és a kötés került pénzbe. Úgy véltük, azzal, hogy valakinek elvállaljuk a verseskönyvét kiadásra, kiszedjük, betördeljük, tőle a lehető legtermészetesebben elvárhatjuk, hogy a kötés és papír árába szálljon be pénzzel. Én is beleadom a magamét (az ő kötetébe), ő is beleadhatja a sajátját. Ettől viszont a szerzők nagyon idegenkedtek. Mi az, hogy a szerző kifizeti a könyvet? Egy ideig nem tudtunk erre más választ adni, csak azt, hogy amit mi kiadunk, az nem a szerző, hanem a *Magyar Műhely* kiadása. Mígnem egyszer ráébredtünk:

álljon meg a menet! Ezra Pound több könyvét maga adta ki, Szentkuthy *Prae*-jét a szerző maga fizette... A nagy irodalom nagy műveinek egy része a szerző kiadásában, magánpénzből jelent meg! Weöres Sándor esete közismert – első kötete egy hízóba került... Ebben semmi szégyellnivalót nem találok.

Úgy gondolom, hogy az író feladata (is!), hogy műve minél jobb körülmények között jusson el a közönséghez. Ez hozzátartozik az alkotás „kimenő” fázisához.

Később a Műhelynek született egy *d’atelier* nevű testvérlapja, ebben francia szövegeket adtunk ki, és egy-egy könyvet. A francia szerzővel szembeni kikötésünk az volt, hogy amíg könyve szedése, tördelése készül, addig neki is ott kell lennie a nyomdában.

– *Hogy fogadták?*

– Egy embert kivéve nagyon jól. Izgatta, érdekelte őket. Például hétvégeken Jacques Roubaud is kijött a nyomdába, és hordozgatta velünk könyvének ólomoldalait – egy-egy ilyen oldal hat-nyolc kiló –, megfigyelte a folyamatot, mi hogyan történik. Kiszedtünk egy oldalt, feltettük a kézi nyomógépre, rákentük a festéket, aztán egy henger segítségével rávittük a papírt, és ezek után megjelent a nyomtatott szöveg, amely addig csak kéziratban vagy ólomban létezett. Ilyenkor látja meg a szerző, amit bizonyára sokszor elképzelt, az egymás után sorakozó könyvoldalak valamelyikén, amihez látja a könyvet is, fedőlapostul. Ünnepest pillanat ez, főleg költőembernek, átélni a gondolat írásban kibomló metamorfózisát. A kézzel lejegyzett sorok olyanok, mint a költő házikábotban, pongyolában, a tipografizált, azaz nyomtatott szöveg az írás ünnepi ruhája.

Jacques Roubaud is, aki egyébként szemérmes, magába hajló, a külvilággal viszszafojtott jelzésekkel érintkező típus, mosolyogva, csillogó szemekkel, rettenetesen élvezte, és ott, a helyszínen a látvánnyal összefüggésben változtatásokat eszközölt a könyvben belül. A kérdéses mű *Mezura* című kötete volt, mely Gertrud Stein egyik szövegének, *Arthur, a grammar* „rész-

Jean-Claude Milner és
Jacques Roumbaud társaságában
a nyolcvanas évek elején

leges és többnyire megközelítő” fordításából bontakozott ki, melynek poétikai rendezőelvét, ritmikai rendjét a pi, azaz a Ludolph-féle szám első ezer tizedese határozza meg. Érdekessége a költeménynek, hogy húsz fejezetből áll, a ritmust jelölő egységek dőlt vonallal vannak egymástól elválasztva, a ritmusegységek soronkénti száma egyezik meg a pi rá eső tizedesével. A könyv oda- és visszafelé is olvasható, a tizedik fejezet utolsó két sora:

*Forrása felé /
Vigasztalás / látható*

A tizenegyedik fejezet pedig így kezdődik:

Látható / vigasztalás / forrása felé stb. egészen a 20. fejezet legutolsó soráig, amelyik tükörképe az első fejezet első sorának.

Jacques Roubaud-val ettől a nyomdai kiruccanástól függetlenül is sokszor találkoztam, jó barátság alakult ki s él mind a mai napig közöttünk. A Nanterre-i Egyetem poétikai tanszékének szemináriumán, a Polivanov-körben mind a ketten hetente rendszeresen megjelentünk, ő többnyire előadóként, én többnyire érdeklődő hallgatóként. A vizuális költészetet nem gyakorolta, de valahányszor szó esett róla, valahányszor előadást tartottam a témáról, mindig figyelemmel követte, és ennek kapcsán kialakult benne a vizuális költészetnek egy elméletileg is megközelíthető és elfogadható arca. Hozzászólásai mindig nagyon pertinensek voltak. Érdekelte a hangköltészet is, több versének előadásmódjában érezhető a hatása. A költői performansz az egyetlen teljesen mai műfaj, amit tudtommal nem próbált ki, de egy-egy performanszom után mindig volt néhány értő szava hozzám.

A *d'atelier* által kiadott s a szerző közreműködésével elkészített Roubaud-könyv, a *Mezúra*, véleményem szerint a 20. század végi francia költészet egyik legjelentősebb költői teljesítménye. Ettől függetlenül, nem akarok jós lenni, nem lepne meg, ha Jacques Roubaud a közeljövőben Nobel-díjat kapna, aminek a megünneplésére az édességet imádó költőnek a Gerbaud-ból rendelnék egy nagy dobostortát. Amit sajnós, elmulasztottam akkor, amikor 1974-ben Denis Roche és Jacques Réda társaságában együtt voltunk Budapesten, az úgynevezett Budapesti Költői Napok vendégeként, viszont műsoron kívül, félig-meddig titkolva, elvittem a Halász Péter-féle szobaszínházba.

– *Szimpatikus, hogy az ember saját kezével alkossa meg a könyvét. Mégis: a kiadót általában „azért tartjuk”, hogy a munka egy részét átvegye, szervezze meg a nyomdát, a kiadást, a terjesztést.*

– Az első gondolatunk az volt, hogy a szerző vegyen részt a könyv megalkotásában, beleértve a tipográfiai megformálást is. Később, a kilencvenes évek második felében, amikor a Le Temps des Cerises kiadónál a Francia Írószövetség könyvsorozatát igazgattam, mely azon szövegeket volt hivatott kiadni, melyeket lektoraink jónak tartottak, de a szerző nem talált kiadót rá, azonban hajlandó volt anyagilag is beszállni a kiadás költségeibe (melyek nem voltak túl nagyok, ugyanis a könyveket franciaországi szedés és tördelés után Magyarországon nyomattam ki), már azt is kértem a szerzőktől, hogy a könyv utóéletébe is szóljanak bele. Az előéletet kezdje azzal, hogy előfizetéseket gyűjt a könyvére, mert ha a két világháború között Gide-ék ezt meg tudták csinálni, ő miért ne tudná. Volt olyan szerző, aki annyi előfizetőt szerzett, hogy kifizette a könyv teljes költségét. És utóbb: segítsen a könyv terjesztésében, szervezzen irodalmi esteket, találjon helyszíneket, ahol könyvét be lehet mutatni. Van szerző, akivel megy, van, akivel nem megy ez a munka. De ne legyünk kényesebbek a kényesnél! József Attila is gyűjtött előfizetőket. Ha ő meg tudta tenni, mi miért ne tudnánk? Valamikor, a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején járt nálam Párizsban egy fiatal magyar házaspár. A férfi költőnek mondta magát. Elmondta, hogy orvosi tanulmányokat végzett, az apja orvos, itt vannak a versei, nincs bennük politika, de ennek ellenére nem tudja kiadatni Magyarországon. Nem olyan nagy a baj, van egy megkerülő lehetőség, mondtam, bármelyik grafikus engedély nélkül készíthet 2-300 példányban szitanyomatot, egy nagyobb lapra ráfér 16 tördelt oldal, összehajtva ez egy kis kötet. Kifizeted a grafikust, és megvan az első könyved. Rám nézett, sértődötten: „Én fizessek?! Hát nem nekem fizetnek a verseimért?” „Nem.” Fel volt háborodva. Ez persze része volt az államilag központosított szemléletnek. Ehhez köthető a selyemzsinórom másik vége: egy ismerős családdal találkoztam vidéken. Volt egy tizenkilenc-húsz év körüli lányuk, érdeklődtem, mi van vele. A mama csillogó szemekkel válaszolt: „Hű, nagyon jó partit csinál! Egy költő udvarol neki!”

– *Ritka pillanat a történelemben, hogy a költő jó partinak tűnhet...*

– És nem volt hülyeség! Pedig nem olyan költő volt, aki futott; hanem akit – mondjuk – elfogadtak. Három-négy évente megjelent két-

háromezer példányban egy könyve, ezért szép honoráriumot kapott, ezenkívül folyóiratokban közölt, fellépett irodalmi esteken, valamelyik gyári újságba bevették szerkesztőnek stb., egészében több pénze volt, mint egy vele egykorú – mondjuk – mérnöknek.

De, visszatérve párizsi ügyködésünkre, mikor kitanultuk a nyomdászszakmát (1966), tudatosabbak lettünk bizonyos formai dolgokban, látványtervezésben. Másképp láttuk az irodalmi világot is. A Műhely hatvan-kettőben indult. Hatvannyolcban Philippe Dôme is előkerült, megérkezett Párizsba a semmiből. Skizofrén alkat, időnként üldözési mániája van, nem tud egy helyben maradni. Végtelenül okos, kulturált egyéniség. Liège-t nagyjából egy időben hagytuk ott – Philippe elszerette a fagyaltos festőművész feleségét, aki négy gyerek után is egy karcsú, Madonna-arcú, szív alakú kicsiny piros szájával mindig mosolygó, olasz felmenőitől enyhén barna arcot örökölt szépasszony volt. Tanári diplomájával Dôme nem tudott mit kezdeni, mert pszichikai okból nem engedték tanítani, de mivel a négy gyereket is el kellett tartani, elment gyógyszerügynöknek. Azt csinálta egy darabig, aztán megunta, elhagyta az asszonyt a négy gyerekkel, és elutazott Angliába. Manchesterben kapott gimnáziumi tanári állást, latint és spanyolt tanított. Egy idő után ott sem bírta tovább. 1967 vége felé írt nekem egy levelet Párizsba, mi lenne, ha átjönne, tudnék-e neki segíteni. Nagyon nagyra tartottam mint irodalmi embert, Liège-ben jó haverok voltunk, de kénytelen voltam azt válaszolni, hogy nem tudom, miben tudnék segítségére lenni, ugyanis munka nem nagyon van. '68-ban, a nagy forrongások előtt néhány nappal kopogtatnak az ajtómon, belép Philippe Dôme. Elmesélte, iskolába igyekezett – épp a manchesteri állomás előtt ment el a busz –, amikor eszébe jutott, mi lenne, ha most rögtön elindulna Párizsba. Leszállt a buszról, és átjött. Ilyen ember! Eltartott hetekig, hónapokig, amíg angliai dolgait elrendezte, ingét-gatyáját utána küldték. Szerencséjére elég gazdag belga család sarja volt, az apja szenátor, egyik bátyja országgyűlési képviselő és üzletember. A bátyja küldött neki egy kis havi apanázst, abból vegetált. A Műhelynek akkor egy romházban lévő lakás volt a szerkesztősége, azt adtuk oda Philippe-nek azzal, hogy ott lakhat átmenetileg. Pali is ismerte már őt Liège-ből, kezdtünk hármasban összejárni, az irodalomról beszélgetni, előbb kötetlenül, aztán Derrida *Grammatológia* című könyvét közösen olvasva mondhatni szemináriumi jelleggel, ugyanis úgy véltük, hogy hárman együtt olvasva a könyvet – mert hallatlanul nehéz olvasmány volt – segítjük egymást a megértésben. Kedden délután tartottuk a szeánszainkat. Olvastunk néhány oldalt, megbeszéltük.

– *Miért a Grammatológiát? Már akkor sikerkönyv volt?*

– Aki irodalommal foglalkozott, azok körében igen. Az újabb irodalom és az újabb irodalom felé vezető teoretikus lépések szempontjából istentelen nagy könyv volt. Molnár Miklós a mi sugallatunkra ugrott neki a mű magyartításának, melyet igen sikeresen oldott meg, s melyet a *Magyar Műhely* az *Életünkkel* közösen, 1991-ben adott ki. Hozzá kell tennem, hogy a *Magyar Műhely*vel majdnem egy időben, 1960-ban indult Párizsban a *Tel Quel* folyóirat, Derrida ennek volt az egyik oszlopa. Abban az időben az új francia irodalom a *Tel Quel* körül tudatosult. Derrida ezen belül is oszlop volt, mint említettem, de oszlopként állt ott Roland Barthes, Denis Roche, Philippe Sollers is. Nagy egyéniségek voltak. Derrida könyve az irodalomról való gondolkodásnak az alapkönyve lett. Akkor legalábbis úgy képzeltük el. Nekem különösen érdekes volt, mert sok szó esik benne magáról az írásról. Rousseau szerint „Közhasználatú értelmében az írás holt betű, a halál hordozója. Elfojtja az életet.” (Jacques Derrida: *Grammatológia, Életünk–Magyar Műhely*, Szombathely, 1991, 39.) Derrida ezt járja körül, 20. századi érzékenységgel. A *d’atelier* című folyóirat első száma ezeket a kérdéseket érinti, a címe szerint *Approches théoriques*, vagyis *Teoretikus megközelítés*. A szemlélet Derridából származik. Nem mindenben értettünk vele egyet, az ellenérzésünket is megfogalmaztuk.

Rendszeressé tettük összejeöveleteiket. Philippe-nek valami megélhetést kellett szerezni. Sikerült bevinnünk a nyomdába, ahol mi dolgoztunk. A román tulajdonos, Ioan Cuşa, elfogadta, hogy Palival felváltva dolgozunk: ő az egyik héten, én a másik héten, Philippe-et pedig felvette szombat-vasárnapra. De persze itt is adódtak problémák. Egy megrendelő például spanyol szövegeket hozott. Philippe szedte a szöveget, és szedés közben kijavította a szöveg rossz spanyolságát.

– *Nem igazán ez a szedő feladata.*

– Hát nem. A megrendelő visszajavította. Philippe pedig közölte, hogy ő ezt nem javítja vissza rosszra. Mondanom sem kell, hogy házi mennydörgés lett az eredménye. Attól kezdve együtt dolgoztunk hárman, és mind jobban foglalkoztatott egy francia folyóirat terve. Praktikusan valószínűleg meg, egyszer egyikünk szedett belőle egy részt, egyszer másunk, aztán közösen kijavítottuk. A nyomást pedig megbeszéltük Cusával. A címe *d’atelier* lett, vagyis „a Műhelyből” – jelezve, hogy a Műhelyből

született az ötlet. Az első számunk, mint említettem, *Teoretikus megközelítés* címen 1972. március 1-jén jelent meg, akkori elképzeléseinket foglaltuk össze benne az irodalomról.

Kezdetben hárman szerkesztettük: Philippe Dôme, Nagy Pál és én. Azonban rövidesen hozzánk csapódott a jó nevű költő, Claude Minière, majd a fiatal Bruno Montels és Gérard de Cortance. A lapot mi magunk vittük ki könyvkereskedésekbe, próbáltuk eladni. Nem volt könnyű, és mi kiváltképpen nem voltuk könnyű gyerekek! Kijelentettük,

és a lapban is jeleztük, hogy akinek nincs pénze megvenni a *d'atelier*-t, annak, ha írásban kéri, ingyen odaadjuk. Így. Ettől minden könyvkereskedőnek égni kezdett a haja. Árát tíz frankban szabtuk meg. Kollektív műnek tekintettük. Nem cikkek és szerzők voltak a lap-

Claude Minière és Philippe Dôme (1974)

ban, hanem hármunk neve szerepelt az első oldalon. Ebből származott a baj. A francia előírások szerint ugyanis létezik egyfajta folyóirat-támogatás, amit egy jeles emberekből álló grémium állapít meg – de ne cenzorra

gondoljunk –, amelyik ha elismeri, hogy a folyóirat kulturális küldetést teljesít, akkor a lap kap egy „commission paritaire”-számot, és ettől kezdve bizonyos előnyökben részesül, például adómentességet kap, kedvezményt a postán. Mivel a mi lapunk rendhagyó volt, ezt a kedvezményt nem kaptuk meg,

*A Párizsi La Hune könyvüzlet kirakata a *Change errant*/d'atelier gondozta Mallarmé Kockadobás című művének megjelenése alkalmából*

ugyanis folyóiratnak csak azt a kiadványt ismerték el, amelyikben cikkek és szerzők szerepelnek. A második szám után ránk mászott az adóhivatal, hogy mint profitorientált kiadók adókötelesek vagyunk, fizessünk be ennyit és ennyit. Szerencsénkre akadtak okos sűgóink, akik azt javasolták, hogy szüntessük meg a lapot, s ezt jelezzük az adóhivatalnak. Aztán a megszűnés után folytassuk tovább, a *Magyar Műhely* különszámaként, amit a fedőlapon (akármilyen kicsi betűvel) kell feltüntetni. Így lett francia folyóiratunkból egy magyar lap leszármazottja. Ezt a tényt mindig a lehető legdiszkrétebben kezeltük, még akkor is, amikor már a francia irodalomban elismert helyünk lett. Mindenesetre fura figura a magyar folyóirat melléktermékeként megjelenő francia kiadvány, az például, hogy elhíresült és nagyon sikeres kiadványunkat, Mallarmé *Kockadobásának* a szerző óhajának tökéletesen megfelelő „első” kiadását tulajdonképpen egy magyar kiadó adta ki.

– *Térjünk vissza saját műveidhez. A Sánta vasárnap és az Elégia két személyhez vagy többhöz „hagyományos értelemben vett szövegvers”, állítja egy kritikusod, Bodor Béla (Alföld, 2005, 4, 105). Első köteted élén rövid, de emblematiszus vers szerepel, Se szírmom, se házam a címe. Erőtéljesen tagolt, fragmentált szöveg, nyelve erősen motivált: „a bálnán utaztam úsztam párkányos hátán...” – belső rímek, egybehangzások, alliterációk alakítják nyelvének szövetét; a hangalakzatok, egybeesések – a vers protoszemantikájának (Steve McCaffery) – fontos építőelemei számos költői félrevezérletet okoznak. Mélyén mintha az elragadtatás motívuma sejlene – a fogalmat kettős értelme miatt használom, hiszen egyszerre jelent önmagamon kívüliséget és jelenít meg magával ragadó kényszerítő erőt –, akárcsak Kormos István Vonszólnak piros delfinek című versében. De ez utóbbi kötött sorritmusával, összetett kép-alakzataival: klasszikus vers. A tiéd viszont kezdettől fogva eltér a magyarországi verseszménytől, de csak részben. Jellemző eleinte az a szürrealisztikus képesség, amely – mondjuk – Juhász Ferenc vagy Nagy László költészetét meghatározza ekkor. „A templomok kapujában / tulipánok vezekelnek” írod (Széthullt a város), vagy a Nincs előttem út sem című versben „négy fekete csödör / négyszer szelet zavar”... Tévedek, ha az eltérés mellett hasonlóságot is felismerek a „bevett” magyar költészettel?*

– Kezdjük a *Se szírmom, se házam*mal, amelykre azt mondhatom formailag, hogy prózavers, de tovább finomíthatom a meghatározást az-zal, hogy ez nem próza, ez egy szóömleny, melyben nagybetűk és írásjelek nélkül a szavak láncszemként összekötve követik egymást, mely sorban egyszer a jelentés a fűzőerő az elemek között: „eladtam adtam lopták”,

másszor a hangzás: „vizeket jártam álltam éltem”, megint másszor a mondattni párhuzam: „se szárnyam se szírmom se házam”. Ha nagyon keresnénk valami mondanivalót, akkor én az utolsó szavakat emelném ki: „jártam álltam éltem se érdem se szégyen”, melyek arra utalnak, hogy az általad ímént említett elragadtatás nem a különösben, hanem a mindennapiiban keresendő. Ezt az álláspontot, ezt a filozofikus végkifejletet akkor, az akkori magyar poétikai viszonyokhoz képest modernnek tartottam, s tartom ma is, ebben nincs anekdota, nincs odamondogatás, nincs bölcselkedés, nincs magyarkodás. Ez az első vers jelzi költői irányultságom fő csapását (ezt most már tisztán látom, azonban nem tudom, a könyv keletkezése pillanatában ennyire evidens lett volna előttem vagy csak a ráérzés irányított).

Ami a Juhász–Nagy László-féle népi szürrealizmust illeti, erre első reakcióm az, hogy az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején Juhász Ferenc és Nagy László a magyar költészet világítótornyai voltak, s akarva-akaratlan hatásukat a fiatal költők nem tudták kikerülni – talán nem is nagyon akarták. Minket (műhelyeseket), bár teljesen benne éltünk a magyar irodalmi világban, a hatások szempontjából jótékony eltávolodásra kényszerített az, hogy külhonban éltünk, s költőileg más horizontok is kinyíltak előttünk. Juhász barokkos képi burjánzása, mint egy világba jönni kűrje alatt a tükörjégre rajzolt korcsolyavonalakból kibontakozó rózsa, elkápráztatott bennünket, itt-ott fölszedtünk belőle egy szírmot, de a jégre rajzolt virág nem feltétlenül adta vissza a ráfordított energia milyenségét, azaz a mögöttes tartalmat, ez is egyik oka lehetett annak, hogy eltávolodtunk tőle.

– *Ritmikai problémákról szólva meglepő e szempontból nagy munkád, a Forgó égtájak, melyet klasszikus értelemben ötvenhat eposzájának nevezhetünk. Verstaní szempontból mintha a hexameterrel való alkotó kísérletezés dokumentációja volna.*

– Valóban többször tetten érhető benne a hexameter fellazítása, eltérítése, „törvénytelen” használata. De nem kísérletről van szó, mert ha kísérlet lett volna, nem adtam volna ki, ugyanis a kísérlet többszörös nekifutást jelent, többszörösen kétes eredménnyel, ami nem érdemli meg a nyomdafestéket. Amit ebben a műben tettem, az a hexameter formának a szétfeszítése volt. Itt-ott egyszerre magyaros ritmusú és ugyanakkor latin verselési forma is előfordul benne, olyan verssorok, melyekben az első szótag hangsúlyos volta adhatja a formai meghatározást (45. oldal):

„jer kicsi nőstény
bánatos állat
állj ki a fűbe
dobd le ruhádat
fuss csak utánam
csússz le a vízbe
jer szuka-szépség
fednek az árnyak
itt van az este
senki se láthat”

Másképpen rendezve a sorokat „rendes” hexametereket kapunk:

„jer kicsi nőstény bánatos állat állj ki a fűbe
dobd le ruhádat fuss csak utánam csússz le a vízbe
jer szuka-szépség fednek az árnyak itt van az este
senki se láthat”

Az utolsó sor formailag befejezetlen, s a *Forgó égtájak*ban ez azzal is kifejeződik, hogy a folytatás („szétfeszítette a lábát”) nem tölt ki egy szabályos hat lábon álló hexametert. Pont ebben a részben található olyan „hiba” is, ami abból áll, hogy a rövid szótagot hosszúnak tekintem akkor, amikor utána a helyzettől független hosszú szótag áll: pl. „bánatos állat állj...” Itt az állat második szótagjáról van szó, vagy egy másik példában ugyanez a helyzet az „árnyak itt...” formációval.

Csonka sor máshol is előfordul, például a 44. oldal alján a szavak csak három lábat, a forma felét töltik ki, viszont a másik felében a lábakat gondolatjel pótolja: „délben a formák élét – –”, ugyanez a helyzet az 52. oldalon: „társam is étel – –”.

Mivel ebben a versben sincsen központosítás, és nagybetűk sincsenek, a helyes értelmezéshez az ilyen típusú versekben szokatlan tördelés, a sorok megtörése nyújt némi fogódzkodót.

A mű mozaiklapokból rakódik össze, melyek csillaggal vannak egymástól elválasztva. Minden csillag után új egység kezdődik, amiből kifolyólag azt várhatnánk, hogy minden egység egy teljes hexameterrel kezdődik. Nem így van, mert például a 40. oldalon az első csillag alatt a következő olvasható:

„ostoba
hőscincér ciripel hullámszik a búzavirágként
élő emberiség...”

Az „ostoba” szó lehet egy ki nem töltött, folytatás nélkül maradt sor kezdete, avagy hozzávehető a következő sorhoz, amelyik viszont ezzel a hozzáadással már nem hat lábon álló hexameter lesz, hanem egy hétlábú sor, ami tudvalevőleg nem hexameter, de semmi fennakadást nem okoz az olvasásban.

Ugyanakkor, az 50. oldalon az első csillag utáni sornak az elejéről hiányzik egy láb. Azt hiszem, akkor, amikor írtam, a hexameteri általános összecsengés volt számomra a legfontosabb, az, hogy ezáltal a formáról elterelődjék a figyelem, az, hogy ne darabolódjék fel a vers formára és tartalomra.

– *A harmadik köteted lett igazán „új”?*

– Szerintem a második, az *Elégia két személyhez vagy többhöz* már az. Míg első könyvemben újdonság szempontjából a *Pogány ritmusok* lógott ki, jó értelemben, a sorból, a másodikban ugyanezt szinte minden versről elmondhatom. Abban az időben a magyar költészetben egyáltalán nem volt gyakori a prózavers, ami második kötetemnek az uralkodó formája. A prózaversben mások az arányok, a költemény fő alkotóeleme nem a kötött ritmus, nem a rímek, hanem a metafora, a hasonlat, a képiség, a retorika, a lírai logika, a nyelvi innováció. Ezt a könyvet már én magam szedtem az Artis (azaz a *Magyar Műhely* nyomdája) garamond betűivel, én magam tördeltem, és a nyomását is felügyeltem. Amit nem a szépség, a látványbeli kiegyensúlyozottság vagy az elegancia miatt tartok aláhúzendónak, hanem azért, mert tökéletesen megfelelt költői szándékomnak. (1966-ban kezdtük el ketten Nagy Pállal a nyomdászmesterség elsajátítását, beiratkoztunk egy szedőiskolába, ahol hat hónapot töltöttünk el nagyon intenzív tanulással, aztán egy nálunk idősebb segítőkész szedőmester, egy odesszai zsidó emigráns jóságosan őrködő tekintetének tüzeiben ügyetlenül, lassan, de kemény akarattal már szedtük, tördeltük a magunk dolgait. A *Magyar Műhely* 15. száma volt az első, amelyiknek minden betűje a mi kezünk nyomát viseli.)

Az elégia két személyhez vagy többhöz-ben kerül előtérbe a költészet-ről való gondolkodás, a rákérdezés a miértre, a költészet erejére, lényegére.

*„a vers előtt csak állatszívek riadalma jár tátógó szemek
kérdező sötétje s a két víz között nincsen mennyezet”*

Az otthontalanság, a számkivetettség is hangot kap:

*„rajzoltam egy falra ablakot hogy otthonom legyen feke-
te bokrokból éjszakám táncoló város az ablak alatt abová tár-
saim menekülnek szárnyas hajó és függőleges tengerek”*

Az *Orpheus zaklatása* ciklus az első könyvemben megjelent *Sánta vasárnap* című vers kesernyész, szarkasztikus világlátását idézi fel, de keserűbben, élesebben

*„Orpheus a zavaros égi jelenség undorító mint a pontatlan
tanúbizonyosság rágalomtevő úgyis mintha lőtávolból zápo-
rozna csúszik felém a forró gőzkör kilenc-jegyű szám tölti be
sugarának teljes hosszát az alávetettség tetőfokán oroszva
meglesi kevéske országhatárom mindenképpen ostobán a
háta mögött tetteinek nagy mezeje nyúlik”*

Ebben a második kötetemben, melynek darabjai 1964 és 1968 között születtek, s melyben 1965-ben elhunyt élettársamnak, Mary T. Radcliffnek is emléket állítok, találhatók az első *vendégszövegek*. Tinódi Lantos Sebestyéntől átvett sorok a *Hannington dombjait* című költeményben és Vajda Pétertől kisebb-nagyobb szövegszeletek az *Orfeusz zaklatása* ciklusban.

– Mit értettél pontosan „vendégszövegek” kifejezés alatt?

– A hatvanas évek közepén költői gondolatvilágomat az a felfedezés itatta át, hogy magyar irodalmi múltunk kis és nagy opusai kincsesbányák, amelyekből sok mindent felszínre hozhat, magáévá tehet, műveinek testébe beépíthet a mai költő. A mélyből – például Tinódi Lantos Sebestyén énekeiből – felszínre hozott metaforák, hasonlatok, költői képek egészen más színben játszanak mai környezetben, mint a pár száz évvel korábbiban, azaz a tegnapi szavak új foglalatban másképpen ragyognak. Akkor fedeztem fel magamnak a Petőfi által is nagyra becsült Vajda Pétert, a 19. század közepén prózaverselő költőt, akinek a költeményeiben, talán a kötetlen formának köszönhetően, olyan gyémántragyogású képeket, szellemtágító metaforákat találtam, amelyeket azonnal elképzeltem mai környezetben. Gyűjtögettem, alkalmasint felhasználtam a foszlányokat.

Ezt a műveletet – amire korábbi időkből sem költői példát, sem elméleti megfogalmazást nem találtam – valamilyen módon meg kellett neveznem. Sem a *bekebelezés*, sem a *lopás* nem volt számomra elfogadható. Az egyik azért nem, mert az emberi testre, az életműködésre apelláló metafora, amit nem nagyon kedvelek, a másik meg azért, mert nagyon negatív a konnotációja. Teljesen véletlenül, a Bárczy-féle *A magyar nyelv története* című egyetemi tankönyvet forgatva bukkantam rá arra a mondatra, hogy „szövegemlékeink a korábbi időkből jórészt latin nyelvű szövegektől környezve, azokba kisebb-nagyobb terjedelmükkel beékelődve jelennek meg; ezeket vendégszövegeknek szokás nevezni”. Mintha villámcsapás ért volna, ahhoz, amit kerestem, a *vendégszövegek*ben minden hozzávaló adva van. A „vendégszöveg” egyszerre fejezi ki az összetartozást és a jövevény speciális (pozitív) értékét. Szerkezetében, hangzásában és konnotációjában van valami, nyelvileg kimondottan jóleső, magyar íz és természetesség. Az első tag, a „vendég” egyértelműen utal az idegen eredetre, nincs benne semmi titkolódzás, és ráadásul tiszteletet parancsol a jövevény iránt, valamint kifejezi a vendéglátó örömét. A szöveg viszont képviseli a hangzást és a szerkezetet, a szavak, a mondatok és a stilisztika minden bogarát, és azt is javára írtam, hogy jól illett a kor levegőjéhez.

A hatvanas évek második felében imigyen pontosítódott bennem a vendégszövegek kifejezés, nemcsak gyakoroltam költeményeimben, de a műveletet fedő kifejezést használtam is, sőt később mások is éltek vele, eleinte inkább *Magyar Műhely* közeli alkotók, aztán majd – mondhatnám – mindenki az élő magyar irodalomban. Az külön elemzést érdemelne, hogy egyeseket látszólag mind a mai napig zavar, hogy a módszer és a kifejezés tőlem származik.

– *A Vendégszövegek 1 – René Char verseiből című, harmadik köteted 1971-ben jelent meg. Ha jól értem, részben René Char verseit irod át, vagy inkább: használod alapanyagként, építőanyagként, hogy saját, autentikus magyar nyelvű szövegeket hozz létre. Ez a fordítás és az eredeti bonyolult kérdését is fölveti; szintűgy a szövegekköziségét, intertextualitását.*

– A kötet egészére nézve, azok a szövegrészek, melyek nem tőlem vannak, azok vendégszövegek, beleértve a kerek egész René Char-versek fordításait is. Itt a lépték nagyobb, itt nemcsak szövegszeletek, hanem egész versek is vendégül láttatnak. A könyv első lapjait a vers születésének, a vajúdásnak a megjelenítése foglalja el, ezek befogadásakor az olvasó

semmilyen logikára, semmilyen tapasztalatra nem támaszkodhat, olyan ez, mint amikor egy kábítószer hatása alatt lévő valakitől a barátai azt kéri, hogy megszakítás nélkül beszéljen, mondjon el mindent, amit érez, mindent, amit lát, amit hall.

Ez a fázis nyitja az ajtót a *Nous tombons* (Zuhanunk) című René Char-vers szeriális fordítására. A szeriális itt annyit tesz, hogy a verset nagyon sokszor (konnotációs tengelyek mentén) lefordítottam, a szavaknak ugyebár egyik nyelvből a másikba áthajózva több jelentése is lehet, s az így nyert, karfiolként burjánzó magyar nyelvi anyagból a számomra leg súlyosabb jelentéssel, formával, legmegkapóbb hangalakkal bíró szeleteket raktam ki az oldalakra, bizonyos vizuális rend szerint (itt már meghatározó a látható nyelv, meghatározó mindaz a nyelvi anyag, mindaz a topográfiai adottság, ami a hangzó nyelvvel nem helyettesíthető).

Ez a könyv az én könyvem! Nem közös René Charral. René Char szövegszeletei vendégként kaptak bebocsátást. Ráadásul ennek a műnek attól is különbözik a rugója, amit a 15. században műveltek, amikor is egyik-másik író lefordított latinból egy könyvet, például a *János király országát*, s kiadta saját neve alatt.

A szeriális fordításra egyébként sok minden más mellett az is ösztökélt, hogy a magyar fordítási gyakorlat nem elégitett ki. A francia sem, de náluk a fordítás nem játszik olyan nagy szerepet az irodalomban, mint nálunk. (Ebbe bizonyára belejátszik az, hogy egy politikai és irodalmi nagyhatalomnak nincs igazán szüksége a többiekre.)

Úgy éreztem, s ma is úgy érzem, hogy engem csak az a műfordított vers érdekel, az tud villanyáramszerűen megütni, amelyik megjelenése pillanatában minden összetevőjében vetekszik az adott időszak legjobb magyar (vagy francia) verseivel (pontosabban, az általam legjobbnak vélt magyar vagy francia költeményekkel).

Igazából az a nagy kérdés, hogy kultúrát vagy költészetet akarunk „átmenteni”. Ha kultúrát, akkor a franciáknál egyetemi fordításnak nevezett módszer tökéletesen megfelel az elvárásnak. Ez a módszer abból áll, hogy a vers szövegét, függetlenül a formától, a lehető legpontosabban lefordítják franciára, s kommentárként leírják az eredeti vers formai összetevőit, stilisztikai jegyeit, az adott korban újat hozó effektusait. Ha viszont költészetet akarunk átmenteni, mondjuk, Majakovszkij szürrealisztikusan oldott képi világát, váratlan metaforáit, ropogó ritmusát oroszról magyarra, mert ezeknek egy adott pillanatban a magyarban is nagy a

poétikai hírértéke, akkor ezeket az effektusokat kell mindenekelőtt kiemelni, láttatni, működtetni a magyarul megjelenő versben, ami nem fordítás lesz, hanem Majakovszkij ihlette költői alkotás. Ha Denis Roche prózából verslátvánnyá fordított költeményeit, melyek Denis Roche szerint többek között azért nem prózák, mert a műben a klasszikus költészet látványát utánózva minden sor nagybetűvel kezdődik, ha ezt a típusú verserőt akarjuk megéreztetni magyarul, akkor a szöveget mentesíteni kell a hétköznapi logikától, aminek helyét az értelmi gravitációtól mentes lírai logika kell hogy átvegye.

– *Az, hogy a Szeriális zuhanás ciklustól ennyire erőteljes az oldal és a lap problémája, gondolom, a tipográfiai tudatosság eredménye.*

– A vizualitás felerősödése nem a tipográfiának, hanem a látható nyelv tudatosodásának köszönhető, annak, hogy ösztönös felismeréseinket immáron tudatosan alkalmaztuk a poétikai erők minél nagyobb hatásfokát keresve. A tipográfiai munka, nagyon leegyszerűsítve, a mi esetünkben annyit tesz, hogy megtanultunk tipográfus szinten írni, megtanultuk az eszközök használatát, a szedést, a tördelést, a betűcsaládok milyenségét, és ráébredtünk arra, hogy az a festészetben ismert tény, miszerint egy négyzetcentiméter kék felület ugyanazzal a festékkal egy négyzetméteresen újrifestve színben nem nevezhető identikusnak, kis átrendezéssel a tipográfiában is használható (más a jelentése, más az agresszivitása egy felszólító módban méteres betűkkel kiírt szlogennek, mint ugyanannak hatpontos betűkkel kinyomtatott változatáé). Továbbá, a Chomsky indította nyelvészeti keresésiránynak hála, a hetvenes évek elején három pszicho-nyelvész, Jacques Mehler, Thomas G. Bever, Peter Carey igen ötletes kísérletük eredményeképpen, a hollandiai Mouton kiadónál 1974-ben kiadott *Textes pour une psycholinguistique* című könyvükben fogalmazták meg a látható nyelv egyik, bennünket is érdeklő, bennünket is érintő fontos törvényét, mely szerint az elszigetelt helyzetben lévő szó vagy az egyetlen rápillantással befogható elszigetelt szócsoporthoz első felét annyiival hosszabb ideig olvassuk a másodiknál, ahány jelentésre a szó vagy mondatrészlethez bontható. Más szóval: annyiival hosszabb ideig olvassuk, ahány valós vagy fiktív értelmét ismerjük az adott szónak. Az elszigetelt helyzetben lévő körte szó első felét azért olvassuk háromszor hosszabb ideig, mint a másodikat, mert a szó gyümölcsöt és villanykörtét jelent, valamint benne van a kör és a te szó is. Kimutatták még, hogy olvassuk a szóközöket is, annyi

időt szentelünk rájuk, mint egy szótagra. Ennek tudatában kap értelmet a költeményben a többszörös (vagy nyújtott) szóköz, amivel a második kötetemtől kezdve sűrűn élek. Mindebből viszont az következik, hogy egy elszigetelt (vagy egy hosszú szóköz után található) szót a befogadó analitikusan közelít meg, egy szempillantás alatt mélyrehatóan elemzi, amit lát, mindent „kihoz” belőle, amit lehet, továbbá következik az is, hogy nemcsak magát az írást, hanem a környezetét is elemzi, aminek eredményeképpen az elszigetelő közeget a mű részének is felfoghatja.

Megtanultunk a tipográfia ceruzájával írni, megtanultuk a ceruzahegyezést és a radirozást, de ettől még senki nem lesz sem költő, sem író. A látható nyelv effektusait a pillanatnyi „ihlet”, a költői találékonyság hozza felszínre, ez az, amit nem lehet megtanulni.

– *Korábban említettük a romantikát. Különválasztottuk a szó köznyelvi és irodalomtörténeti jelentését. A köznyelvinek: érzelmes, bangulatos, szenvedélyes a szinonimája. Ez – hangsúlyozod – távol áll tőled. Másfelől viszont, irodalomtörténeti szempontból, a modern művészet alapp problémáit mégis a romantika veti fel. Például a megértését; és ebben olyan klasszikus értelmezést ad, melyel – talán tudatosan, talán tudattalanul – ma is vitázunk. (A hetvenes években például Paul de Man munkáiban a megértés nyelvi hátterének kutatása támaszkodott a romantika elemzésére.) Az az érzésem, hogy ezek a verseid hasonló kérdéseket feszegetnek: a szójelentés és képalakítás, a retorikai eszközök alkalmazása hogyan feszegeti a megértés kereteit. El lehet indulni ezen a nyomon?*

– Lehet. Ennyire tudományosan nem foglalkoztam a romantikával. Abban igazad van, hogy létezik egy „felületi romantika”, vagy, mondjuk, érzékenység; és létezik magyar világunkban a 19. század eleji romantika, ami Szekfű Gyula szerint elsősorban a történelemfelfogásra támaszkodik, arra a romantikus történelemfelfogásra, melynek nyomai főként Vörösmartynál szembeötlők, ami ekkor visszatérést jelentett az ősök erkölcsiéhez (az elképzelt ősök elképzelt erkölcsiéhez). Minél régebbi a múlt, írja Szekfű, annál inkább aranykorszak, irigylendő és visszaállítandó. A felületi romantika mindenben, a költészetben is, a kirívót keresi, a látványos érzelmnyilvánítást, például azt mutogatni, hogy a költő lelke, éneje, szíve nyitott, nem titkol el semmit, a lelkét is kiteszi az asztalra. Vannak részek a kötetemben, ahol – mint az előbb már jeleztem – a vers születéséről van szó. „az oldal fedetlen... kerekedik a betűtő... hegyesedik vízihangyavessző” – itt már a nyelv kezd játszani, az értelem táncol a szavak között, „a szavak közti fe-

szülségre alapozott műhelyfordítás” – ez szinte elmélet. „különváló páros fordulat összecsukló helyváltoztatás”; „ami láthatatlan volt vagy homályos / minél több véletlen rácsán csúszva át”; „tervezetlen anyagok társulása”; „Kassákra támaszkodik a szem”; „ősállatok megjelenése”; „hangfölszakadás”; „öltöm örököltem látomások”; „fölhígítva lelassítva”; „utazó szavaink képes dobozában átalakul mint a szervezet”; „miként a műhely benépesítése tollvonások rakódnak az északi falon”; „bár némelyek dolga a számkivetés a versépület metaforái kötőanyag látás”.

A vers születésének illeten való megközelítéséről nem lehet azt mondani, hogy kitárulkozás, ugyanakkor ez a hozzáállás egyfajta kijátszása annak a titoknak, ami a versírás körül van. Gondoljunk Adyra: bemegy a kávéházba, megiszik egy abszintot, a szeme fönnakad, és elkezd írni a verset. Ez egy misztikus aktus! Romantikus póz! – melleleg éppen erre kihegyezve figurázta ki Adyt Szabó Dezső *Életeim* című önéletrajzában. Mindig ellene voltam annak, hogy misztifikáljuk a költészetet. Amit lehet, ki kell mondani! Mindent nem lehet, mert nem tud kimondani az ember, de hogy milyen apró okok játszottak közre abban, hogy így vagy úgy alakult a mű, arról bárki előtt mindig szívesen beszélek. Azt is romantikának tartom, hogy eltitkolunk bizonyos apró technikai fogásokat.

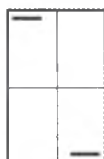
– *Ha szakaszolni kell az életművet, akkor a René Char-ciklussal zárult le egy korszak, a szövegirodalom korszaka. A következő kötetek is Vendégszövegek címen jelennek meg, mégis egészen mást folytat. Bohár András rólad szóló monográfiájában az olvasható, hogy a lineáris-verbális konstrukciókat térbeli-vizuális esztétika váltja fel. Ebben nyilván közrejátszik említett tipográfiai érdeklődésed is, illetve az, hogy nem a verset, hanem a versoldalt, illetve magát a könyvet tekintitek műtárgynak. De ez mégsem magyarázza, miként történt ez a radikális változás.*

– A vendégszövegek, azaz a vendégül látott szövegek és a költemények formája között nincs kötelező kapcsolat. Az *Elégia két személyhez vagy többhöz* című kötetemben például prózaversben találsz vendégszöveget, a *Vendégszövegek 1*-ben szabad versben és prózaversben egyaránt felbukkannak, a *Vendégszövegek 2, 3*-ban minden formában megtalálhatók: szabad versben, prózaversben, képversben. Ez utóbbiban valóban áttevődött a súlypont a szövegről az oldalra, alkalmasint a kinyitott könyv egymás melletti két oldalára, ami a jelenség vizuális megközelítéséből vezethető le. Ebben a megközelítésben többek között az is benne van, hogy az időben behatároltból időtlen mű lesz. Klasszikus rendben lerakott soroknak bi-

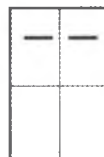
zonyos keretek között az olvasási ideje kötött, azaz időben mérve véges. Olyan, mint egy faág, csak nem centiméterekben, hanem időben mérve: kezdődik egy adott pillanatban, tart valameddig, majd befejeződik. Ugyan-ez nem mondható el a vizuális költeményekről. Egy vizuális költői művet az időben kötetlen, ide-oda pásztázó, hosszabb-rövidebb ideig hol itt, hol ott megálló tekintet szippant be a tudatunkba, azaz küldi el a látványt az agynak feldolgozás végett. A tekintetnek nincs mereven kijelölt útja, még azokban a művekben sem, ahol a látható nyelv a klasszikusnak tűnő írás tördelésének felbontásával operál.

Rodolfo Hinostroza perui irodalmár Mallarmé *Kockadobásáról* – a *d'atelier* által kiadott *Kockadobás* könyvben – írott tanulmánya szerint az üres fehér oldal nem semleges „hordozó”, ugyanis struktúrát ad az ürességnek, melynek négy összetevője van: a lent, a fent, a jobbra, a balra. Ha vizuálisan is ható szándékkal kerül szöveg vagy szövegszelet az oldalra, akkor az elemek tagolása szerint különböző rendszert alkotó csoportosulások figyelhetők meg. A csoportosulások különböző pozíciók szerint rendezhetők, attól függően, hogy a „hordozó” melyik tengelyének a mentén jön létre az olvasás

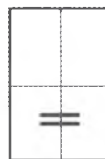
Tagolás szerint elsőnek adódik a horizontális tagolás:

másodikként a marginális:

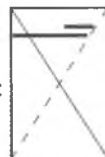
harmadikként a középre rendezett:

negyedikként a hídszerű tagolás:

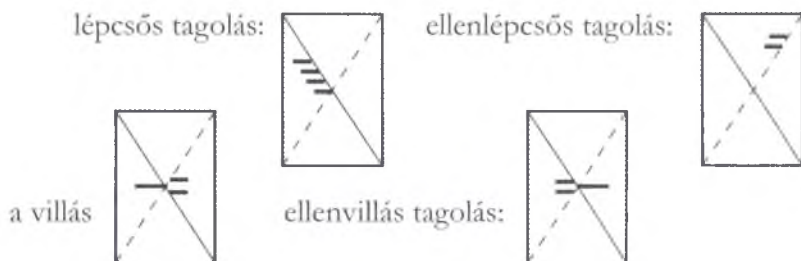

az olvasás tengelye mentén az enyhén erőltetett tagolás:

a kiegészítő tagolás:

Különösen kétértelművé teszi s ezzel hosszabb-rövidebb időre megállítja az olvasást a hídszerű tagolás, az enyhén erőltetett tagolás, az ellenlépcsős tagolás és a villás tagolás mindkét változata.

Ezek a tagolások gyakoriak a vizuális költeményekben, s mint mutattam, rendszert alkotók. Minden *Vendégszövegek* könyvemben a többnyire szöveges költeményekben található példa a különböző tagolásokra.

Ami a történelem időbeli rendjét jelenti, első fázisunkhoz hozzátartozik az a beszorultság, amit az ólom jelent a tipográfiában. Amíg ólommal dolgozol, bizonyos külső körülmények nem engednek, hogy szárnyalj. (Nem azért, mert az ólom súlyos, hanem azért, mert merev.) Későbbi köteteimben, a *Vendégszövegek* 2, 3-ban is vannak még ólommal készített oldalak, igaz, némelyik esetében az ólomsor felhasználása messze-messze eltér a normálistól. Például: az ólomsort meggörbítem, tudatosan megrongálom. Az ólom a papíron szétszaladó gondolat kerítése, mely merevségével, fizikai adottságaival behatárolja a szellemi anyagot. Nem tudsz akármeddig és akárhogy terjeszkedni, mert az anyag kerítése nem engedi. Ez a dolog egyik oldala. Ahogy

beletanultunk a szakmába, az első, amit megtanultunk, a szedés volt. A *Vendégszövegek* 1 esetében már az oldalak tördelésben, többek között a tagolásokban olyan messzire elmentem, amennyire csak lehet. Nekünk ez is ke-

Fényszedőgéppel 1982-ben

vés volt. Ebből kerestem a kibúvót a *Vendégszövegek* 2, 3 megalkotásának a kezdetén azzal, hogy az ólmot magát technikai adottságnak tekintettem,

hajlítgattam, kalapáltam, reszeltem, kibillentettem a papírral találkozó vízszintes helyzetből.

Az ólom maga nagyon drága dolog. Egy kétszáz oldalas könyv nyomásához kb. ezer kiló ólomra van szükség. A könyvet gyorsan meg kellett csinálni, hogy az ólmot beolvaszthassuk a következő munkához. Annyi pénzünk sose volt, hogy az ólommal ne kelljen spórolnunk. Az ólom gazdaságos felhasználása egyébként a nyomdászszakmán belül külön probléma volt. Bizonyos nagy kiadók, ha kiadtak egy könyvet, és második vagy harmadik kiadásra számítottak, megkövetelték a nyomdától, hogy az ólomoldalakat tegye el. A nyomdának mérlegelnie kellett, hogy mi éri meg: eltegye, ne tegye? Az oldalakat hely hiányában egymásra kellett rakni, ettől viszont az alsó oldalak néhány hónap után már deformálódtak.

Egy-egy nyers ólomhasáb, amiből Linotype szedőgépeken a betűket öntöttük, nyolc-tíz kilót nyomott. A hasáb belelógott a szedőgép feletti tégelybe, ahol megfelelő hőmérsékletre hevítve elolvadt, s így alkalmassá vált a betűöntésre. Amikor elkészült a könyv, a nyomáshoz felhasznált ólomsorokat zsákokba csomagolva eladtuk annak a cégnek, amelyiktől vettük a hasábos ólomnyalókákat.

Monotype szedés esetén – amikor különálló betűkből szedünk ki egy-egy sort – hatalmas munka szétszedni és kiválogatni a betűket. Minden betű egy-egy gyufaszál, a sorokat szét lehet szedni, de minden betűt a betűszekrény megfelelő helyére kell betenni. Ez a munka többbe kerül, mint újraöntetni az egészset. Időt vesz igénybe, nem kifizetődő. Régebben az oldalak szétszedése külön szakma volt.

Az ólommal történő nyomást magasnyomásnak, az ofszetet mélynyomásnak nevezik. Magasnyomás esetében a festékkel bekent ólombetűkről bizonyos nyomás révén megy át a festék a papírra, mély-, azaz ofszetnyomás esetében pedig nyomás nélkül, csupán azzal, hogy a festékes felület és a papír egymás mellett elhaladva összeérnek. Jó ideje ismert volt már ez a technika, de gyakorlatilag még a hatvanas évek közepén is olcsóbb volt az ólommal eszközölt nyomás. Már akkor megcsinálták, hogy ólomba kisedtek egy oldalt, erről készítettek egy hibátlan kefelevonatot, ezt lefényképezték, így készült el a film. Ezt már applikálni tudták – mondjuk egy hirdetésbe –, és a szöveg gyönyörűen, élesen jelent meg. Volt átjárás az ólom és az ofszet között, de utóbbi annyival drágább volt, hogy folyóiratok, kisebb kiadók semmiképpen sem vállalták. A másik ok: az ólomnyomás szebb a papíron, mint az ofszet. A világ egyik legnagyobb

művészeti kiadója, a svájci Skira például különválasztja a színes nyomatokat és a fekete-fehér szöveget, utóbbit – ha nem tévedek – mind a mai napig csak ólommal szedetik. Holott ma már ez nagyon nehezen megoldható, ugyanis eltűntek a matricák, amelyek alapján kiöntik az ólombetűket – ha nincs betű, nem lehet nyomtatni. Komplikált ügy. De nagyon ragaszkodnak hozzá. A magasnyomás előnye ugyanis, hogy a papíron valóban nyomot hagy, mondhatni szemmel nem látható bemélyedést. Ha rosszul, túl nagy nyomással készül a nyomtatás, még az ujjaddal is megérzed a szintkülönbséget. Ha tökéletes a nyomás, akkor az ujjaddal nem érzed, de mikroszkóppal észreveszed.

– *Abhoz, hogy létezzetek, éljete, Műhelyt csináljatok, anyagi háttérre volt szükség. Állt mögöttetek valaki? Segítettek benneteket, segítették a lapot? Azért is érdekes ez a kérdés, mert a magyarországi folyóiratok ebben az időben állami folyóiratok, ennek minden előnyével (mondjuk: az anyagi biztonság) és hátrányával (ami például a nem is burkolt cenzúrát jelenti).*

– A kezdet kezdetén, amikor a *Magyar Műhelyt* megalapítottuk, semmilyen szponzor, semmilyen mecénás nem állt mögöttünk, legfeljebb azt mondhatom erről az időről, hogy volt, aki mellettünk állt, akitől kérhettünk segítséget, azonban azt, hogy kapunk-e valamit, előre nem tudhatuk. A Szabad Európa párizsi ösztöndíjosztályán az egykori bánffyhungyadi ügyvéd (1936-tól 1944-ig a *Hitel* című erdélyi folyóirat szerkesztője), Albrecht Dezső bácsi volt a magyar referens, aki néhány évig irodájában félnapos állással segítette Nagy Pált, s egyébként is atyai barátként viszonyult hozzánk. A Szabad Európa párizsi ösztöndíjosztályának amerikai főigazgatója, Eugene L. Metz úr az ösztöndíjakon kívül is rendelkezett bizonyos pénzüsszeggel, amiből egy meghatározott eseményre, megfelelően alátámasztott kérvénnyel, segítséget lehetett kérni tőle. A *Magyar Műhely* első éveiben rendszeresen fordultunk hozzá kisebb-nagyobb támogatásért. A sajtó nem volt az ösztöndíjosztály szakterülete, a jó okra hivatkozva sok kérvényünk meghallgatásra talált egészen addig, amíg a Szabad Európa párizsi ösztöndíjosztályát a hatvanas évek közepén be nem zárták. Ettől kezdve egészen a hatvanas évek végéig úgy jutottunk némi kevés amerikai pénzhez, hogy a Szabad Európa New Yorkban igazgatott könyvosztogató programjának felajánlottunk megvételre 100-200 példányt a lapunkból. Hol többet, hol kevesebbet vettek meg tőlünk, egészen addig, amíg 1968-ban a 26. számunkban első oldalon közölt Jékely Zoltán-verset pornog-

ráfnak minősítve be nem zárták előttünk a kaput. Franciáktól soha nem kaptunk pénzt a lapra, itt-ott rendezvényeinkre csurgott néhány frank. A mindenféle nyugati és keleti híresztelésekkel ellentétben a magyar hivatalos szervek soha nem ajánlottak fel egy fillért sem.

Miután a korábban már említett szedőtanfolyamon kitanultuk a szedés mesterségét, 1966-ban a Beresniak-nyomdában, ahol a *Magyar Műhely* készült, éjszakára kibéreltünk egy szedőgépet, és *artis* néven nyomdat alapítottunk; ettől kezdve bér munkát vállaltunk, amennyit csak tudtunk. Nem a munka elvégzése okozott gondot, hanem a megszerzése. Albrecht Dezső bácsi egy hajdani Szabad Európa-ösztöndíjasokat egybeterelő fogadáson bemutatta nekünk a román származású költő és nyomdatulajdonos Ioan Cusát, aki első találkozásra rokonszenvezett velünk, mi is vele. Megkérdezte tőlünk, tudunk-e románul szedni? Miért ne! – válaszoltuk neki. Mert ez esetben adna nekünk munkát, ugyanis van egy román folyóirata, a *Prodromos*, annak a szedését azonnal ránk bízna, de ahhoz román matricákat kellene vennünk. A matricákat megvettük, sőt vettünk egy Linotype sorszedőgépet is, amiért Beresniak úr vállalt kezességet.

Ioan Cuşa nyomdája, a Compagnie Française d'Impression (CFI), amit 1960-ban François Cochet úrral közösen alapított, tulajdonolt és irányított, Corbeilben, egy Párizstól 25 kilométerre fekvő városkában volt. Röviddel megismerkedésünk után Peugeot-Pininfarina luxuskocsiján kivitt bennünket, s meghívott ebédre egy Szajna-parti elegáns vendéglőbe. Néhány perc után a hasonló gyökerű emlékek, a számkivetettség közös élménye és a sok mindenben nagyon hasonló karakterünk úgy összehozott bennünket, mintha mindigtől fogva barátok lettünk volna. Abban az időben a mintegy negyven munkást alkalmazó, gazdaságilag fölfutó ágban lévő nyomdája főleg vállalati belső nyomtatványokat, számlatömböket, kisebb reklámlapokat készített többnyire közepes nagyságú és egy-két nagyobb vállalatnak. Kapcsolatunk gazdaságilag is gyümölcsöző volt. Sok román anyagot – a folyóirat mellett könyveket, esszéket, regényeket Mircea Eliade-tól, Cioranig stb., stb. – szedtünk ki neki, majd egy idő után francia szövegekre is sor került, ez utóbbiak persze nem az irodalmi, hanem a kapitalista világ termékei voltak. Vállalkozásunk rövid idő után már úgy-ahogy eltartott bennünket, s úgy tűnt, a *Magyar Műhelyt* is a hátára tudja venni.

Az 1968-as párizsi események következményeképpen (nem volt áram, nem volt bevételünk) nem tudtuk törleszteni a szedőgépünk havi

részletét, ebből kifolyólag a gép Beresniak úr tulajdonába ment át. Egy darabig még kínlódtunk, béreltük a gépet, Beresniak úrnak is szedtünk, főleg szabadkőműves könyvek szövegeit (lapunk címéből azt gondolhatta, mi is szabadkőművesek vagyunk).

A csávából Ioan Cuşa húzott ki bennünket, azzal, hogy az ő nyomdájába, ahol eddig (gazdasági megfontolásból) nem volt szedőrésszel, vigyük át tudományunkat és *artis* cégünk maradványait, betűmatricáinkat, ólomkészletünket, s indítsuk meg a szedést egy új gépen, amit a CFI vásárol meg. Azzal a feltétellel vett át (a szedőrésszen félig-meddig társként) bennünket, hogy egy évig fél fizetést, azaz havi 700 frankot kaptunk. Természetesen a nyomdában szabadon járhatunk-kelhetünk, használhatjuk a gépeket, a tördelőműhelyt stb. Meg voltunk mentve!

Ettől kezdve a román költő, Ioan Cuşa, jó barátunk és támogatónk a *Magyar Műhely* legfőbb mecénása lett. A *Magyar Műhely* 1969 őszén kiadott 36. számán nyomdaként már a CFI szerepel.

Ioan Cuşa a húszas évek második felében született egy falusi román családban. Érettségije után, 1946-ban iratkozott be a bukaresti Kereskedelmi Akadémiára, ahol a Macedón–Román Ifjúsági Szervezet tagja lett. 1949-ben menekült át Jugoszláviába, ott börtönbe zárták. A börtönből megszökött, és egy társával Ausztrián, Németországon keresztül Franciaországba menekült. Párizsban azonnal beiratkozott a kereskedelmi főisko-

Philippe Dôme-mel, Ioan Cuşával és Zsuzsával a nyolcvanas évek elején

lára, megélhetését a Maison de Lettre-ben végzett diákmunka biztosította. Az ötvenes évek első felében elszegődött a Burroughs irodaszergyártó nemzetközi vállalathoz ügynöknek, üzletszerzőnek. Többek között sok titkárnővel dolgozó vállalatoknak indigópapírt adott el, ahol is gyakran hallotta a titkárnőktől, hogy ilyen meg olyan nyomtatvány hiányzik, mert a nyomdák elvállalták, de nem szállították le időben. Az egyik vállalatnál, ahol egy bizonyos nyomtatvány hiánya katasztrófával fenyegetett, ő elvállalta, ha megkapja a munkát, három napon belül leszállítja nekik. Ekkor autóval elindult Párizs környékén nyomdát keresni, amely három napon belül elkészíti a kért nyomtatványt. Talált. A probléma ezzel megoldódott, sőt ötletet adott neki, hogy máshol is kérdezősködjön, kell-e nekik sürgősen valamilyen nyomtatvány, ő elvállalja és garántáltan leszállítja a megbeszélt időben. A megrendelők száma egyre nőtt – ez adta az ötletet neki, hogy valahol kibérel egy helyiséget, vesz egy használt nyomdagépet, s beszervez egy-két gépmestert szombati és vasárnapi munkára. Mivel még mindig menekültstátusban volt, összeállt François Cochet-val, szintén üzletszerző francia kollégájával, hogy megkapja az iparendélyt. A CFI 1960-ban indult, és nagyon gyorsan fejlődött. A mélyen vallásos Ioan Cusából jómódú ember lett, és a magyarokat soha nem szapuló román hazafi, aki jól ismerte az otthoni román irodalmat, de a nyugati világban is széles ismeretségi körre tett szert, baráti viszonyban volt Pierre Emmanuellel, Jean-Claude Renard-ral, Martin Heideggerrel, a Nyugaton élő elnémetesedett, elfranciásodott román írókkal, Ciorannal, Ionescóval, Mircea Eliade-dal stb., stb. Pilinszky Jánoshoz is, akit rajtunk keresztül ismert meg, meleg barátság fűzte. Meghívta magához, segítette, együtt jártak az ortodox templomba.

Annak ellenére, hogy Ioan Cuşa a legdinamikusabb kapitalista vállalkozót testesítette meg, annak rossz és pénzügyekben néha könyörtelen arculatával, korai haláláig jó barátunk maradt, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy már nagybetegen, amikor átadta a cég vezetését az irodalomtól, művészettől meglehetősen távol álló műszaki és pénzügyi vezetőknek, egyik kikötése az volt, hogy a két magyar nyomdai helyzetét, privilégiumait semmiképpen ne csorbítsák meg.

Cuşa nyomdájában a hivatalos munkaidőben szabályos szedőmunkások voltunk, azt tettük, amit a művezető kiosztott ránk, viszont a munkaidő végeztével, valamint szombaton és vasárnap, azt csináltunk, amit akartunk. A gép, a működéséhez szükséges energia, a papír, a filmek, minden a rendelkezésünkre állt. Kíntról felvállalt munkát is hozhattunk

be, csak azért kellett fizetnünk, amit a CFI-vel csináltattunk meg (papír, nyomás, kötés). Tulajdonképpen ebből pénzelt a *Magyar Műhely*. Megyeri Sárinak, Gyarmathy Mihálynak, Szélpál Árpádnak, a Mikes Kelemen Körnek a könyveit szedtük, nyomtattuk önálló vállalkozásként. Az volt a rendszerünk, hogy a *Magyar Műhelyt* tekintettük a munka felvállalójának, majd a szedésért, a tördelésért – attól függően, hogy mennyit dolgoztunk – Nagy Pali és én is a fizetésünket felvettük a laptól. Miután a *Magyar Műhely* kifizette a nyomást, a kötetstb., ami maradt a megrendelő pénzéből, az a *Magyar Műhely* kasszájában kötött ki. Amikor sikerült sok munkát felvállalnunk, akkor több *Magyar Műhely*-szám jelent meg, amikor nem sikerült, akkor kevesebb.

Tudtuk, hogy megyünk az ofszet, illetve a fényszedés felé. A fényszedés már számítógépes szedés volt, azzal a különbséggel, hogy nem egy számítógépet vittek be egy irodába, hanem egy asztalt, amibe beépítettek egy számítógépet, de nagyon egyszerűt, ami semmi másra, csak a szedés feladatának elvégzésére volt alkalmas. Ez hetven-hetvenegyben jött be a nyomdába, minket rögtön ráállítottak.

A hetvenes évek voltak a fényszedés és az ofszettechnika elsajátításának az évei is. A magunk szempontjából felfedezőik voltunk, elindultunk mindenfelé, amerre úgy véltük, valami ismeretlenre bukkanhatunk. Rengeteg munkát öltünk bele, de rengeteg öröm is rejtőzött a megtett út mellett található vadvirágokban, például egy-egy elveszett betű okozta értelmi ficamban, amit szakmunkás kollégáink libabőrös háttal, teljes értetlenséggel, ellenségesen szikrázó szemekkel bámultak. A technikai hibák, a tévedések, a fényszedőgép funkcióinak tudatos eltérítése, a normálistól való eltávolítása vizuális költői konstrukcióink szempontjából váratlan, igen jól felhasználható eredményekkel szembesítettek bennünket.

Levilágításkor egy megismételhetetlen módon elcsúszott film nem azért került a *Magyar Műhely* Erdély-különszámának első oldalára, mert meghökkentő volt, nem azért, mert szép volt, nem azért, mert az érthetetlen esztétikáját akartuk dicsőíteni, hanem azért, mert az olvasható és az olvashatatlan – az életet, a múltat, az akkori jelent szimbolizáló ösztartozásban is érzékeltette a tökéletes, a nem beteg szövegrész átfolyását a – ha nem is tankok által, de – meglapított, szétmorzsolt, itt-ott még olvasható betűegyüttesbe.

A hetvenes évek elején a legelső (ma már kicsit lenézően azt mondhatnám) primitív német gyártmányú (Berthold) fényszedőgépünk

vezérlése félig elektronikus volt, félig mechanikus, ami azt jelentette, hogy a gép el tudott raktározni elektronikus memóriájában 128 betűt, ezeket egymás után közvetíteni tudta a levilágító szerkezethez, azonban a betű nagyságát kézzel kellett beállítani. A levilágítás a betűnkénti fotografálást jelenti, ami egy olyan elfektetített üvegekártya segítségével történik, amelyiken az ábécé minden betűjének s minden tipográfiai jelnek a tökéletesen átlátszó, ablakszerű rajza jelen van. A számítógép úgy mozgatja a kártyát, hogy mindig a szöveg következő betűje kerüljön a lézersugarat kibocsátó fényforrás elé. A betű alakját hűen utánzó fénysugár, nagyítókön áthaladva, egy tükör segítségével csapódik neki a fénytől még érintetlen síkfilmfelületnek. A tükör elektronikusan irányított mozgása révén kerülnek a betűk pontosan egymás mellé. A nagyítókat kézzel kellett irányítani, attól függően, hogy hány pontos betűre volt éppen szükség. Igen hamar kitanultuk azt a trükköt, hogy levilágítás közben forgattuk a betűnagyságot meghatározó gombot, aminek révén rendhagyó módon lehetett a betűket összesűríteni.

A nyolcvanas évek második felében, nyolcvanöt táján váltott megint a nyomda – nemcsak a miénk, minden közepes nagyságú vállalat –, áttértünk a számítógépes munkára. Az én tanácsomra vett a cégünk számítógépeket, mert a fényszedőgépek már elavultnak tűntek, mentek ki a divatból (mint fentebb az ólom), ami egyben azt is jelentette, ha elromlanak, nem lesz, aki megjavítsa őket. A tipográfusok közül hármat-négyet beíratnak számítógépes szedő-tördelő tanfolyamra, köztük Nagy Palit és engem is. Gyakorló tipográfusok gyanánt persze csak a számítógép kezelését kellett megtanulnunk.

Egy bizonyos idő után felerősödött az ofszettechnika, és eltörpült az ólom szerepe, amit már csak arra használtunk, hogy az ólomban kiszedett szövegről kiváló minőségű kefelevonatot készítsünk, s azt lefényképezve sík filmre tegyük a szöveget, majd ofszet lapot készítettünk róla, s erről lehetett nyomtatni. Itt már nem voltak derékszögű szabályok. Miután az ofszettechnikának kiismertük a rejtelseit, s a fényszedést is elsajátítottuk, már sokkal szabadabban tudtuk az oldalakat alakítani.

A számítógépes fényszedés újabb utakat nyitott a kreatív szedés-tördelés, azaz a képversek alkotása felé. Ekkor már a betűnagyságot úgy alakította, és a betűtípusokat, amelyekből több száz állt rendelkezésünkre, úgy váltogatta az ember, ahogy akarta, fék nélkül, zabla nélkül. Ólommal ez elképzelhetetlen lett volna, mert egy közepes nyomdának előre vásá-

rolt ólombetűkészlete ritkán haladta meg az öt-hat betűtípust, arról nem is beszélve, hogy minden típusban minden betűnagyság külön csoportot képviselt. Aki járt régi nyomdában, bizonyára emlékszik a munkaterem bútorzatára, mely főleg sokfiókos betűszekrényekből állt. Minden fiókban egyetlen betűtípus adott nagyságú, például 12 pontos készlete várt a felhasználásra. Válogatni, azaz szedni csak a készletből lehetett. A fényszerzés esetében nincs határ, nyugodtan elővehető bármelyik típusváltozat, nyugodtan előhívható bármelyik betűnagyság. A fényszerzéssel az elképzelésedet filmre vihetted, kisedhetted, kivághattad, aztán még hozzáképezhettél mást is, majd mindezt egymás mellé vagy bizonyos művészi megfontolás szerint egymásra csúsztatva összeragasztgattad. Mondanom sem kell, egyre komplikáltabb problémákat lehetett megoldani.

A *Vendégszövegek 2, 3* nyolcvannegyben jelent meg, hatalmas időszakadék tátongott a *Vendégszövegek 1* és a *Vendégszövegek 2, 3* között. Ennek oka egyrészt a pénz. Másrészt, ahogy telt-múlt az idő, egyre jobb és szebb könyvet szerettünk volna kiadni, aminek megint csak komoly anyagi vonzata volt. Akkoriban kezdtünk a magyarországi hivatalos szervekkel egyezkedni, megoldható-e a nyomás és kötés Magyarországon, ugyanis – szintén a magyarországi gyakorlathoz közelítően – kemény fedelű könyvet akartunk kiadni mind a hárman, Bujdosó Alpár, Nagy Pál és én, s ezt a típusú előállítás sokkal olcsóbbnak véltük Magyarországon, mint Párizsban. Ezen elképzelésünket viszont nem volt könnyű megvalósítani, mert mindenféle váratlan akadállyal kellett megküzdenünk. Hivatalosan a Kultúra nevű, külkereskedelmi joggal rendelkező vállalattal kellett tárgyalnunk, azzal kötöttünk szerződést. Igaz, hogy valójában egy nyomda vállalta el a munkát, de a Kultúrán keresztül. A nyomdában, amikor Pestre jöttem átvenni a könyvet, megkérdezték, melyik országba szállítsák el a kiadványt. Sehová, válaszoltam, itt marad. Arról szó sem lehet. Külföldi cég által megrendelt könyvet külföldre kell szállítani, egy darab sem maradhat belőle Magyarországon. Engedélyt kellett kérnem hivatalosan, hogy az elkészített könyvek bizonyos hányadát Budapesten vehessem át. Mindez nyolcvannegyben. Tulajdonképpen a Kultúra közvetítésével a magyar nyomdák bármit kinyomtattak, akár Szálasi beszédeit is, de a végtermékből egy darab sem maradhatott az országban.

– *Ha életművet tagolni kell – nem is annyira a kronológia, mint inkább a kérdésfelvetések szempontjából –, három nagy csoportot különböztetnék meg.*

A korábbi szövegversek mellett mind erőteljesebben mutatkozik a vizuális költészet, például a Tér-vers-képekben és a Logo-mandalákban, illetve később a számítógép is gyökeresen más lehetőségeket kínál. Helytálló egyáltalán, hogy ebben a három egységben gondolkodom?

– Helytálló. A korábbi, általad szövegverseknek nevezett darabok az alaptalaj ligalírozását, előkészítését szolgálták, annak a közvetlen szomszédságában, amit klasszikus költészetnek nevezünk. Nem az égből pottyantam le, mint gyerekkorom hullócsillagai, melyeket nyitott tenyérrel szerettem volna begyűjteni, költőként én is abból a földből vétettem, melyet több évszázad magyar költészetének nevezünk. A kezdet mindig a hovatarozásból indul ki, az otthonból, a biztonságérzetből, aminek fontosságát, összetevőit száműzőtként többszörösen átéli az ember. Alapozáshoz aztán messzebről jött építőanyagok is besegítettek, megkönnyítvén költészettel kapcsolatos gondolataim kibontakozását, fejlődését. Így például a *Vendégszövegek 1*-ben René Char adja a többletet, de voltak más előzményeim is. Például a litván O. V. de L. Milosz. Részleteire bontva költészetét sok hasonlóság ismerhető fel Char gondolatvezetése és az ő gondolatvezetése között. Azonban most a láthatóra összpontosítva figyelmünket (az átmenetre a szövegversek és a vizuális költészet között) Milosznál fölfedeztem, hogy egyik-másik versében az értelmi egységek között tudatosan a normálisnál nagyobb szóközöket hagyott a sorban. Elválasztásként, írásjelek (pontok, vesszők) helyett használta ezt a tördelést. Egy sor: három kisebb egység, egy fehér, aztán egy újabb, néhány szóból álló egység, megint fehér, és így tovább. Mindez folyamatosan, margótól margóig, nem verssorokba tördelve. Ma ez a típusú tördelés rögtön a látható nyelv (mely a vizuális költészet nyelve) egyik alapvető törvényszerűségét, az elszigetelést juttatja eszembe. A versben – és a prózaversben is! – a sor vége elszigeteli a sort a következőtől. Minden sor, legyen rövidebb vagy hosszabb, el van szigetelve a másiktól. Az elszigetelést Milosz hosszú fehér szóközzel oldja meg. A tördelés e sajátossága engem is foglalkoztatott, már második kötetemben, az *Elégia két személyhez vagy többhöz*-ben, és akkor is, amikor a *Vendégszövegek 1*-et írtam.

Az is új világot nyitott előttem, hogy – triviálisan fogalmazok – lophatok valakitől. Beépítem a saját szövegembe azt a bizonyos szövegegységet, és ezáltal az enyém lesz. Nem arra akartam kihegyezni ezt a módszert, hogy ismert szövegszeleteket lopjak el. Mondhatnám, az ellen-

kezőjére. Olyan szövegdarabokat – nem kerestem, találtam –, melyek számomra revelációt jelentettek. Vajda Péternél, a 19. századi költőnél adódott így; állítom, hogy ő a magyar prózaversírásnak az őse. Rájöttem, hogy valószínűleg azért mások, szabadabbak, nyitottak, kimondottan a költői logikára támaszkodók a költői képei, mert semmiféle ritmikai megkötöttséghez nem tartotta magát. Csak a saját szárnyaló képzeletének kellett megfeleljen, másképp bonthatta ki a szöveget. „A lépcső, mely a csillagokig ér” – írja például. A sor ritmustalannak tűnik, de képileg, metaforikusan hatalmas izgalmat jelent. Az erre való ráhangolódás, alkalmazás már a második kötetemben megjelenik. Az *Elégia két személyhez vagy többhöz* utolsó ciklusa, az *Orpheusz zaklatása* tartalmaz először nagyobb mennyiségű átvett szöveget, Vajda Pétertől is.

Azért nem jelent meg a *Vendégszövegek 1* korábban, mert kerestem, hogy ennek a módszernek – költői taktikának, költői praktikának – milyen nevet adjak.

– *Egyébként nem kimondottan irodalomelméleti kifejezés.*

– Nem. De a vendégszöveg sem volt az, mielőtt alkalmazni kezdem volna. Inkorporálok, gondoltam, ami a másiktól származik.

Abban az időben, amikor ezeket írtam, egy fiatal francia költővel jött össze *d’atelier* csoportunk, Gérard de Cortenze-nak hívják. Először én, aztán Philippe Dôme, Nagy Pali is megismerte. Kassákot és Ujvári Erzsit fordítottunk ketten, úgynevezett „műhelyfordításban”. (Az egyik költő, aki jól ismeri a fordítandó nyelvet, aki jól ismeri az adott nyelv adott pillanatában a költői izgalmakat keltő stilisztikai fordulatokat, szavakat, lefordít egy kifejezést vagy mondatot, és mint egy labdát, átdobja a másiknak, aki szintén hozzátesz vagy elvesz, és visszadobja – egészen addig, amíg a labda megáll a levegőben.) Az inkorporáció szó neki is tetszett. A *d’atelier* folyóirat kiadta első könyvét. Én válogattam ki nyolcszáz oldal kéziratából egy első menetet, a végső letisztítást Philippe Dôme végezte el. Ő például Kassáktól inkorporált.

De Cortenze később elkurvult. Az a fajta költő, aki fut a siker után. Azt akarja, minél rangosabb helyen adják ki; sikert akar, de azonnal. Akkor a modern irodalomnak két rangos folyóirata volt Párizsban, a *Tel Quel* és a *Change*. Az előbbi nagyjából a Műhellyel egy időben indult, a másik kicsit később, miután összeveszett a két fő menő: Philippe Sollers és Jean Pierre Faye. A *Change* többnyire egyetemi körettel készülő lap volt,

szerkesztői mind egyetemi emberek voltak: Jean-Pierre Faye, Philippe Boyer, Léon Robel, Jacques Roubaud, Mitsou Ronat, Jean-Claude Montel. De Cortenze a *Change*-zal kezdett szemezni. Tehetséges fiú volt, közölték is. Egy idő után már az sem volt elég, akkor már, nem tudom, kivel próbált összeállni, végül eltűnt. Eltűnt, aztán feltűnt mint prózaíró. Vaskos, több száz oldalas családregénnyel jelentkezett, megnyerte a Renaudot-díjat, ami az egyik legrangosabb irodalmi díj Franciaországban. De megint eltűnőben van, többen kezdenek rájönni, hogy prózaíróként sem az irodalom a hajtóereje. Semmi sem elég neki, mindig más és más helyen igyekszik kapaszkodni.

– *A szövegek változatlanul jelentek meg a gyűjteményes kötetekben, az Ister Kiadónál?*

– A szövegek változatlanok. A vizuális munkáknál van itt-ott kiagyás, például némely *Tér-vers-kép* egy-egy részletét nem tartottam már olyan erősnek, hogy benne maradjon; és nincs benne az *Ikonok* című kötet. És persze a *Disztichon Alfa* sem, mert könyv formában megoldhatatlan, csak részleteket közlök a számítógépes műből, ugyanígy csak néhány *Hódolatot* adok közre a *Hinta-palinta* című dinamikus költeményből. De ami az első három kötetet illeti, sorról sorra, szóról szóra jelent meg az összegyűjtöttben. A negyedik kötet is majdnem száz százalékbán megegyezik az első kiadással. Többek között azért erőszakoltam, hogy a könyv formája éppen ilyen, tizennyolcszor huszonnégy centis legyen, mert a *Vendégszövegek 2, 3* formája is ez volt; és ennek az anyaga megvolt filmen. Majdnem az egészet oda tudtam adni kész állapotban, nem kellett se szedni, se törölni. Egyébként is ez volt a Műhely formátuma, így a *Magyar Műhelyben* megjelent anyagokkal sem kellett már dolgozni. De maradjunk a „vendégszövegek” kifejezésnél. Érdekes módon elég gyorsan talajra talált, kicsírázott a szó.

– *Hatvannyolc körül történhetett. Ha jól emlékszem, Julia Kristevának is ekkoriban jelentek meg poétikaelméleti tanulmányai, amelyekben az intertextus fogalmát is felveszeti. A fogalom nála – Bahtyin alapján – a szavak nyelvbéli beágyazottságára utal: minden egyes szó dialógusban, párbeszédben áll lehetséges jelentéseivel. Irodalmi és nem irodalmi szövegek közé illeszkedik, ezekkel felel. De a kifejezés nálad nem ezzel áll kapcsolatban.*

– Nem. Belső szükségletből született, használni kezdtem, rájöttem, milyen jól tudok vele bánni... Eleinte nem bástyáztam körül el-

méletileg, ezen csak később kezdtem gondolkodni. Speciális helyzetben volt ugyanis a Műhely. Kreatívak voltunk, de nem volt körülöttünk kritika. Semmi kritika. Mert az az egy-két kritikus, aki elméletileg föl tudott volna nőni ehhez, Sipos Gyula, Karátson Endre vagy Czigány Lóránt, ezekben a témákban, elméleti tekintetben konzervatív volt. Egy idő után Nagy Palinak, majd később Bujdosó Alpárnak és nekem szembesülnünk kellett azzal, hogy saját magunk kritikai feldolgozását is magunknak kell megcsinálnunk. Ezt kisebb-nagyobb szerencsével meg is tettük. Ha mi nem bontjuk ki az elméleti bugyrokot, ha nem mondjuk el, helyettünk nem mondja el senki. Kassákék körül voltak Kállay Ernők és elméleti emberek... Jó, Kassák is rászorult arra, hogy elméletileg ezt-azt kibontson, de tőle sem azt várom el, hogy elméletben tündököljön, hanem azt, hogy alkotóként lökjön nagyot. Ha képes rá, elméletben is érje utol önmagát. Miután rendszeresen kezdtem használni a vendégsszöveg kifejezést, beszéltem is róla, sőt itt-ott észrevettem, hogy másoknál is föl-fölbukkan.

– *Az a gyanúm, hogy a mai magyar egyetemi-kritikai nyelv helytelenül vagy legalábbis pontatlanul használja.*

– Nekem az az érzésem, hogy azért futott be a szó komoly karriert, mert aki rajtam kívül elsőként tudatosan használta, az Esterházy Péter volt.

– *De őt is Kristeva alapján értelmezi a kritika.*

– Igaz. Ő is nagyon korán kezdett foglalkozni ezzel, és egyszer még a vizualitáshoz is hozzányúlt. A *Termelési kissregény* egyik fejezetét például az egyik hadersdorfi *Magyar Műhely*-találkozó alkalmával, részben ott, Hadersdorfbán írta meg. Ideadta a szöveget, hogy a Műhelyben megjelenjen. Mindenféle tipográfiai jelet javasoltunk neki szövegének elmélyítésére, ezt ő mind elfogadta; sőt, még adott is hozzá továbbiakat. A könyvében így jelent meg ez a fejezet, változtatások nélkül.

– *A Termelési kissregény akkor Magyarországon reveláció.*

– Az is volt. Érdekes, hogy a könyv más fejezeteiben nem nyúlt ilyen jellegű újításhoz. Elvágta ezt a fonalat. Viszont később a vendégsszövegek alkalmazását tökélyre vitte. És mivel fölfelé ívelt a csillaga, a fogalmat is magával emelte.

– *Nem is a vendégszövegek fogalmával, inkább az intertextualitás kifejezés magyarországi használatával van problémám, az egyetemi köznyelvben átgondolatlanul, árnyalatlanul jelenik meg.*

– Az új kifejezésekkel mindig ez a baj. Az ifjú tudós pucéron használja a kifejezéseket; a mögöttes irodalom ismerete nélkül, a saját elképzelései alapján próbálja értelmezni.

Czigány Lóránt angol nyelvű magyar irodalomtörténetének végén van például egy fogalommutató – ott olyan kifejezéseket ad meg magyarul, amelyeket nem tudott megnyugtató módon angolra lefordítani, és ezeket megmagyarázza –, a vendégszövegek is ezek között van. Bár nem jelzi, hogy a kifejezés tőlem származik. Már ő is fölfigyelt rá. Én is elég hamar ráébredtem arra, hogy ez nagy löketet adhat egy szövegnek. De sose erőltettem. Nem küszködtem azért, hogy ha írok valamit, abba mindenáron betoldjak egy vendégszöveget. Mindig minden magától jött. Vajda Péter úgy, hogy véletlenül a kezembe került egy kötet, pontosabban egy ötvenes-hatvanas évekbeli, egyetemi oktatást segítő könyv. A költő életrajza és válogatás a verseiből. Pont egy prózaversnél nyitottam, ki, és elájultam, milyen gyönyörű. Közben készült az *Orpheusz zaklatása*, és nem bírtam ki, hogy a kettőt valahogy össze ne illesszem.

– *Váltunk témát: a Magyar Műhely nemzetközi hírű fesztiválokat szervez 1966–67-től. A franciaországi intézmények segítették a munkátokat?*

– 1966-ban sok minden történt körülöttünk és velünk. Márciusban beíratkoztunk a nyomdásziskolába. Áprilisban megismerkedtem Gombos Zsuzsával egy hollandiai protestáns összejövetelen, immáron negyven éve vagyunk együtt jóban és rosszban. Cselényi László szlovákiai költő a Műhely védőszárnyai alatt hosszabb időre Párizsban telepedett le. Igen jó kapcsolat alakult ki közöttünk, őt is az irodalom érdekelte mindenekfölött. Május elején magyar művészeti kiállítást rendezett a francia kormány a Grand Palais-ban. André Malraux,

A Gombos család: Gyula, Lilo, Zsuzsa

a francia kultuszminiszter és magyar részről Aczél György nyitotta meg. A párizsi Magyar Intézet akkori igazgatója, Bene Ede irodalomtörténész, akivel igen jó volt a kapcsolatunk, találkozót szervezett Aczél György és a *Magyar Műhely* szerkesztői között. Egy órát, másfél órát beszélgettünk a Grand Palais szomszédságában meghúzódó elegáns kávéházban. A kultúra magyar atyaistene hallatlanul ravasznak és ugyanakkor igen értelmesnek mutatkozott előttünk. Megkérdezte tőlünk, hogy mit akarunk csinálni a *Magyar Műhellyel*, mert ő egy lapot csak valamilyen szerepkörben tud elképzelni. Kijelentette, hogy Magyarországon gondolatszabadság van. Aztán egy kis szünet után hozzátette: „Na, nem egészen.” Utólag azt szűrtük le, hogy egyelőre semmi mást nem akart, csak személyesen megismerni bennünket.

1966 májusában öngyilkos lett Gara László, a párizsi magyarság egyik kulcsfigurája. Előretörött vállú, kicsit hajlott, alacsony, borivós szájú, ütött-kopott emberke volt, kezében az elmaradhatatlan, örökké tömött aktatáskával, mely szintén színehagyott volt. A magyar kiállítás megnyitóján láttam utoljára, foszló kabátban állt a belső feljárt legtetetjén, kicsit meggörnyedve, mintha görbebotra támaszkodna. „Itt az Aczél” – mondta, és beleveszett a rajzásba. Jóban voltam Garával, talán egy Mikes-összejövetelen találkoztam először vele. Egy időben mindketten a *Congrès pour la Liberté de la Culture*-ből éltünk, én ösztöndíjasként, ő fizetett külsősként. A CLC pénzelte élete fő munkáját, a *Hét évszázad magyar költészetének* francia antológiáját. Számtalanszor odajött a csomagolóiroda kisablakához – ahol ösztöndíjam ellenében napi három órát postázással foglalkoztam –, és beszólt: „Monsieur Papp, venez!” (Papp úr, jöjjön!), és elvitt a fénymásolóterembe, amelyik gyakran üres volt, ahol kibontotta garabonciás aktatáskáját, és kiemelt belőle valami nagyon fontosat, amit azonnal meg akart mutatni. Az antológia megjelenése után számtalan levelet kapott és mutatott meg nekem; például Illyését, aki halhatatlanságot ígért neki, Füst Milánét, aki mérgesen tiltakozik, hogy Gara nem tekinti őt elég nagy költőnek, Bikich Gáborét, aki szintén hasonló okból tiltakozik. Ilyenkor kiborult, hogy milyen hálátlanok az emberek. Egyébként a kiborulás elég gyakori volt nála, szinte azt mondhatnók, hogy szeretett haragudni valakire, hol erre, hol arra. Emlékszem, egyszer Karátsón Endrével volt megakadva, egyszer Roger Richard-ral, a francia költővel, máskor a Keleti Nyelvek Főiskolájának magyar professzorával, Auélien Sauvageot-val. Ez utóbbira hosszú távon haragudott, a téma többször előjött, mert a két

világháború között megjelent könyvében Sauvageot valami olyasmit írt, hogy a strandoló zsidó férfiaknak szőrös a melle meg a háta. „Egyszer – kelt ki időnként magából Gara – bemegyek valamelyik órájára, leveszem az ingemet, s a diákjait tanúmul hívva megmutatom neki a hátamat.” Ismerőseink körében Gara akaratossága is híres volt. Jelen voltam azon a délutáni vitán, ami közte és Pierre Emmanuel, az akkori francia költészet egyik vezéralakja között folyt le ez utóbbianak CLC-beli irodájában, amikor Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című versének fordítását akarta Emmanuellel megcsináltatni.

„Egyszer már lefordították”, mentegetőzött Pierre Emmanuel. „Az nem jó – vágta vissza Gara –, maga az egyetlen aki képes lefordítani, a maga lelkén szárad, ha nem lesz meg franciául.” „Menjen innen, dolgoznom kell”, mentegetőzött Emmanuel. „Addig nem megyek, amíg el nem vállalja.” „Hagyjon békében!” Végül Emmanuel valami igenfélét mormogott a fogai között, mire Gara magunkra hagyott kettőnket.

Gara László temetésén Háy Gyula mondott búcsúbeszédet, franciául Jean Rousselot és Alain Bosquet búcsúztatta el. A bagueux-i temetőben mintegy 80-100 személy volt jelen a sírnál: Jean Follain, André Frénaud, Paul Chautot, Georges Emmanuel-Clancier, Konstantin Jelensky, M. Katz (amerikai író, a CLC párizsi főnöke), Guillevic, Hubay Miklós, az ifjabb Boldizsár, Timár György, Mérai Tibor, Enczi Endre, Cselényi László, Márton László, Nagy Pál, Sipos Gyula, Karátson Endre, Józsa János, Heller János, Illyés Ika, Kende Péter, Auer Pál, Albrecht Dezső, Bene Ede, Kassai György és még sokan mások.

– *Irigylésre méltó spontaneitással zajlott Párizsban az irodalmi élet... Ti, afféle közép-európai „jöttmentként” is, nemcsak résztvevői, hanem alakítói voltatok. Például az Atelier összejöveteleire gondolok – úgy tudom, hogy ez a közép-európai írók „kicsempészésének” is fóruma volt 1967-ben. Amint említed, a román titkosszolgálat érdeklődését is felkeltette.*

– 1966 őszére érett meg Magyar Műhely-es fejünkben egy nemzetközi írótalálkozónak az ötlete, aminek több rendbéli feladatot szántunk: 1. a hazai irodalmi rácsokat, pártos hozzáállásokat lazítani; 2. utazási lehetőséget adni olyan általunk nagyra becsült íróknak, költőknek, akiknek erre nincs alkalmuk, vagy ha lenne is, azt a pártnál jól szituáltak happolják el előlük; 3. a hazai értékrendben erősíteni az általunk meghívottak pozícióját; 4. megmutatni, hogy másokat is lehet meghívni, nemcsak a nemzeti ereklényé

emelt nagyágyúkat; 5. a francia nyelvre alapozva a meghívást nemzetközivé szélesíthetjük az összejövetelt, költőket, írókat hívhatunk meg egyéb keleti államokból is; 6. nyugatiakat is meghívhatunk (onnan sem a nagyágyúkat), ezzel alkalmat teremthetünk keletiek és nyugatiak között az ismerkedésre; 7. afirmálni, megerősíteni a *Magyar Műhely* pozícióját.

Hála Robert Marteau francia költő segítségének, sikerült meggyőznünk a *Fédération Française des Maisons des Jeunes et de la Culture* (Francia Ifjúsági és Kultúrházak Szövetsége) vezetőjét, Lucien Trichaud urat a nemzetközi találkozó jelentőségéről. Elvállalta a partnerséget, ami ez esetben azt jelentette, hogy ők adják a helyet (ilyen összejövetelekre alkalmas, kétágyas szobákkal, előadóteremekkel rendelkező egyik kultúrházukat) és a teljes ellátást, valamint besegítenek az anyagiak (útiköltségek, előadói honoráriumok stb.) előteremtéséhez szükséges utánajárásokba, lobbiznak ügyünkért a megfelelő minisztériumokban stb.

Első nekifutásunkra a *Congrès pour la Liberté de la Culture* elvállalta a keleti államokból meghívottak útiköltségét. Ezek után Nagy Palival ketten megkezdhattuk a tényleges előkészítést. Egyrészt össze kellett állítani a meghívandók névsorát, másrészt előadók után kellett néznünk. A névsorok összeállításában természetesen Párizsban élő menekült író barátainkra, író ismerőseinkre támaszkodtunk. A román csapat összeállításában Ioan Cuşa volt a fő segítőnk. Román barátaival megtárgyalta az ügyet, minden javasolt névhez kommentárt fűztek, eleve tudván, nem biztos, hogy kiengedik az illetőt. Számítottunk arra, hogy egy-két, a román hivatalosok által javasolt író is meg kell hívnunk, hogy a többieket kiengedjék. Így is történt. Az általunk kiválasztott Stefan Banulescu, Ana Blandiana, Nicolas Sorescu és Marin Sorescu mellé Alexandru Andritoiu javasolták a román illetékesek, amit elfogadtunk. Eme meghívás utójátékeként kell elkönyvelni azt a hírt, ami később a fülünkbe jutott, ami szerint Alexandru Andritoiu, aki nagyváradi volt, tudott valamit magyarul s a román kommunista pártban magas pozíciónak örvendett, hazamenve elpanaszolta a központi bizottságnak, hogy ezt a remek összejövetelt olyan magyar menekültek rendezték, akiknek lapja, a *Magyar Műhely*, bejut Magyarországra, sőt magyarországi szerzőket is közölnek benne. Hogy van az, hogy nekünk, románoknak nincs ilyenünk? Ioan Cuşa mesélte később, hogy egy idő múlva puhatolózta nála és több menekült román vezető irodalmi egyéniségnél, azzal a javaslattal előállva, hogy csinálhatnának egy olyan jellegű román lapot, mint a *Magyar Műhely*, hazulról, mármint Bukarestből segítenék az

ügyet. A román irodalmi értelmiség erősen politizált volt, ilyen egyezségbe nem voltak hajlandók belemenni, már csak azért sem, mert az ötlet Bukarestből származott.

A lengyeleket Konstantin Jelensky úr, a Congrès pour la Liberté de la Culture párizsi irodájának egyik vezetőjével megbeszélve hívtuk meg, összesen hét író, költőt. Köztük Georges Lissowskit, aki a francia irodalmi világban is ismert volt, ugyanis Zbigniew Herbert és Bukowska-Namiołkiewicz asszonnyal lengyelül egy igen jelentős francia költészeti antológia társszerkesztője volt. Csehszlovákiából Pavel Tigrid a Párizsban megjelenő, *Svedectví* című folyóirat főszerkesztőjének a segítségével állítottuk össze a névsort. A meghívottak között volt Václav Havel is, bár Tigrid előre jelezte: annak ellenére, hogy Nyugaton elismert író, őt nem nagyon engedik ki. Havel egy levélben szabadkozott távolmaradásáért, melyben azt írta, nem jön, mert nem tud franciául. Némi huzavona után kb. fele-fele alapon sikerült az általunk óhajtott és a hivatalosak által javasolt nevekben megegyeznünk.

A hattagúra tervezett magyar delegációból Konrád Györgyöt és Rába Györgyöt nem engedték ki, nem kaptak útlevelet. A magyar résztvevők száma négyre csökkent: Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs, Somlyó György, Parancs János. Parancs jövetelének különösen örültünk, ő ugyanis 1964-ben, nem bírván tovább a magányt, a kilátástalanságot (amihez hozzáadódott egy szerelmi szál is), visszatért Magyarországra. Hazamenetele után nagyon szerényen meghúzta magát, került a politikát – nekünk ugyanolyan barátunk maradt, mint Párizsban volt. Barátságunk a haláláig nem szűnt meg, még akkor sem, amikor költészetesztétikailag eltávolodtunk egymástól.

Olaszországból, Görögországból, Belgiumból, Kanadából, Libanonból, Marokkóból, Hollandiából, Jugoszláviából, a Mauritius-szigetéről és Kongóból jöttek a találkozóra a franciául beszélő meghívottak, és mintegy két tucat francia költő és író csatlakozott hozzájuk, összesen 66-an voltunk. Az 1967. február 25. és március 1. között lezajlott találkozón három előadás hangzott el, a negyedik előadó, Alain Robbe-Grillet, az utolsó pillanatban arra hivatkozva, hogy az adott időben nem tartózkodik Párizsban, visszalépett. Philippe Sollers, a *Tel Quel* folyóirat főszerkesztőjét is szeretnénk volna meghívni előadónak, de szerkesztőségi irodájának tölgyfa íróasztala mögül felületesen ránk emelve tekintetét azt mondta, hogy nem ér rá. „Ha maga nem ér rá, akkor szívesen látnánk a szerkesztőségéből vala-

kit, Jean Ricardou-t vagy Denis Roche-t vagy mást...” „Nem. Sajnos nem érek rá.” „De valaki a szerkesztőségéből esetleg ráér...” „Mondom, nem érek rá!” Kilátástalannak tűnt minden további próbálkozásunk.

Az első előadó Michel Deguy, a nálunk egy kicsit idősebb, akkor már köztiszteletnek örvendő költő volt, a költészet helyzetét, a következő napon Geneviève Serreau a kortárs színházi helyzetet ecsetelte, a harmadik, a neves esszéista és kritikus, Olivier de Magny a kritika helyzetéről beszélt. Robbe-Grillet előadását a *Beszélgetés a műfordításról Kassai György és Paul Chaulot között* című műsor helyettesítette, amit a témával kapcsolatos kerekasztal-beszélgetés egészített ki Nemes Nagy Ágnes, Somlyó György, Edith Mora, Ana Blandiana, Claude Tessa, Jan Vladislav, Andrée Appercelle és Paul Chaulot közreműködésével.

Záróakkorként a résztvevők egy részét autóbusszal elvittük Amiens-be, az ottani vadonatúj kultúrházat tekintettük meg, s meghallgattuk A. C. Charpentier úr, a kultuszminisztérium ifjúsági házakkal foglalkozó felelősének előadását a kultúrházakról, valamint megismerkedhettünk Pierre Garnier-val, a konkrét költészet francia ágának, a spacializmusnak vezéregyéniségével, aki többek között egy olyan japán–francia hangverset mutatott be, amelyikben az egyik nyelven elhangzó anyag a másik nyelv anyagának háttérszerű kiegészítése. Nekem nagyon nagy élmény volt.

A siker minden várakozásunkat felülmulta. Az összejevetelen elhangzott előadások szövegét az *Atelier I.* címet viselő könyvben adtuk ki. Elég sok cikk jelent meg a találkozóról, lengyelül, csehül, magyarul, románul stb.

Egy év múlva szerettünk volna egy Atelier II. találkozót rendezni, de a történelem az utolsó pillanatban közbeszólt, a francia diáklázadás meghiúsította tervünket, olyannyira, hogy a konferencia elmaradásáról Franciaországból, a postai sztrájk miatt, már nem tudtuk értesíteni az érintetteket, kénytelenek voltunk barátoktól összegyűjtött benzinnel átautózni Belgiumba, Ostendében a postáskisasszony legnagyobb megrökönyödésére Chiléől Budapestig, Varsóig, Bukarestig küldtük a temérdek pénzbe kerülő táviratokat. A nagy izgalmon és munkán túlesve Nagy Palival és feleségével, Emiliennel, valamint az én Zsuzsámmal egy felejthetetlen, a sárgából kékbe olvadó égbolttal megáldott, forró napsütéses májusi vasárnapot töltöttünk el a belga tengerparton, Nieuportban.

Ehhez a szálhoz kapcsolható az úgynevezett Műhely-találkozók indulása is. 1972-ben tízéves lett a *Magyar Műhely*, ami nemcsak azért volt szép

eredmény, mert idegen környezetben élte meg a lap ezt az évfordulót, hanem azért is, mert avantgárd folyóiratként nem nagyon számíthatott magas életkorra. 1971-ben, amikor a találkozó ötlete fölmerült, a három tagra ritkult szerkesztőség munkáját főleg Nagy Palival ketten végeztük, mert Márton Lacit az élet, a család, a kenyérgond egyre inkább elszakította tőlünk.

– *És a Kassák-díj?*

– 1971 őszén alapítottuk a Kassák-díjat Párizsban, Kassák Lajosné, Schöffner Miklós és a *Magyar Műhely* akkori három szerkesztője (Márton László, Nagy Pál és Papp Tibor), melynek az volt a célja, hogy az alaptőke kamataiból, Kassák Lajos emberi magatartása és művészi hitvallása szellemében kiadja a Kassák-díjat olyan avantgárd szellemű, tehetséges fiatalnak, aki irodalomban vagy képzőművészetben sokat ígérő eredményt ért el. Miért? Egyrészt mert a magyarországi irodalmi díjak a modernebb szerzőket és főleg a fiatalokat messze elkerülték, másrészt Kassák Lajosnak akartunk emléket állítani. Kassák Klári Párizsban járt, amikor eladott Svájcban egy képet a mestertől, s ebből 1200 svájci frankot felajánlott a díjra. Ennek az összegnek az éves kamata 1000-1200 francia frankot tett ki. Ebből az összegből a Műhely szerkesztőségében lakva két hetet el lehet tölteni Párizsban.

Nagy Pál, Kassák Klári, Papp Tibor, Schöffner Miklós, Bujdosó Alpár Kalocsán 1985-ben

1978-tól Márton László helyett Bujdosó Alpár a zsűri tagja.

A Kassák-díjasok névsora nagyon impozáns, annak ellenére, hogy legtöbbjük még kezdő, ismeretlen szerzőként kapta meg a díjat. A teljesség igénye nélkül: Bakucz József (1971), Szentjóby Tamás (1971), Jovánovics György (1972), Oravecz Imre (1972), Erdély Miklós, Tandori Dezső (1974), Haraszthy István, Beke László, Bujdosó Alpár, Új Zenei Stúdió (Jeney Zoltán, Sáry László, Vidovszky László, Wilhelm András), Sipos Gyula, Hegyi Loránd, Baránszky László, Galántai György, Molnár Miklós, Székely Ákos, Petőcz András, Maurer Dóra, Szombathy Bálint, Cselényi László, Ladik Katalin, Molnár Katalin, Juhász R. József, Kelényi Béla, Vass Tibor, Vitéz György stb. (Részletes tájékoztatás és teljes névsor található Bujdosó Alpár *Avantgárd és irodalomelmélet* című munkájában, mely a *Magyar Műhely* 113–114. számaként jelent meg.)

A találkozót illető anyagiakat úgy képzeltük el, hogy a magyarországi írókat kivéve mindenki fizeti a saját költségeit. Ami a kollektív kiadásokat jelenti, azt Nagy Palival ketten a nyomdai pluszmunkánkból fedezzük. Közben Michel Deguy-n keresztül megismerkedtünk és összebarátkoztunk Robert Marteau-val, a szelíd szavú, O. V. de L. Milosz hangjához közeli költővel, aki a nyugat-franciaországi Sainte városkában látta meg a napvilágot, s aki gimnazistaként az *Institut National d'Education Populaire* (INEP), azaz a Nemzeti Népművelési Intézet igazgatójának volt hajdan egyik legkedvesebb tanítványa, ennek köszönhetően rendezvény- és kiállításszervezői állást kapott az INEP-nél, ezzel segítette őt a tanár úr, hogy költőként legyen ideje irodalommal foglalkozni. Robert Marteau hozott össze bennünket az igazgató úrral. Miután Robert beprotezsált bennünket, az INEP olyan státusba sorolt minket, azaz a *Magyar Műhelyt*, mintha egy francia kulturális egyesület lennénk, melynek munkáját az INEP hivatalból segítheti. Ez azt jelentette, hogy ha valamilyen összeíjvetelt rendezünk, akkor az INEP igen kedvezményes (fejenként 30-40 százalékos) áron rendelkezésünkre bocsátja Marly-le-Roi-ban lévő gyönyörű konferenciaterpét. A Párizstól 25-30 km-re található falucskában, magas kőkerítéssel, háromemeletnyi, szépen cikornyázott kovácsoltvas kapuval elkerített sok-sok hektáros területen franciásan nyírott sövényfalak és évszázados fák árnyékát élvező, szépen gondozott park legmagasabb pontján állt a konferenciaterp központja, a kastély (Château). Ezenkívül még három-négy épület szolgálta a konferenciázókat. A kastélyban volt az ebédlő, ahol száz-százhusz embernek jutott hely. A kastélyban voltak az

irodák is. Az enyhén emelkedő park jobb oldalán, egy hatalmas épületben sorakoztak a konferenciatermek, és az épület széles, nagy, világos folyosója szolgált kiállítóhelyiségül. Az emeleten kétágyas szobák álltak a vendégek rendelkezésére, ahol két-két szobához egy pici előszoba és egy fürdőszoba társult. Az épület mellett állt a fából felhúzott, „klub”-nak nevezett építmény, melyben hajnalba menően táncolni, zajongani lehetett anélkül, hogy a házban alvókat zavartuk volna. Még egy modern bérház kinézetű épület is állt emennek a szomszédságában, melyben főleg kétágyas szobák voltak.

– *Most egy újabb tudományoskodó kérdés: hogy definiálnád a Magyar Műhely összejöveteleinek sajátosságait? Egyelőre fel nem tárt szerepet játszottak a magyar irodalomban ezek az évről évre ismétlődő találkozók.*

– Az első Műhely-találkozó 1972. június 23-a és 25-e között zajlott le. Központi témája a *Korszerűség, kortárs irodalom* volt. Visszagondolva erre az időszakra, mondhatom, ekkor már a legmodernebb irodalom elkötelezettjei voltunk, és bizonyára élt bennünk a konfrontáció vágya, nemcsak a hazaiakkal, hanem az ország határain kívül élő magyar alko-

Magyar Műhely Találkozó Mary-le-Roi-ban. Sipos Gyula, Wilhelm András, Papp Tibor, Bujdosó Alpár, Nagy Pál, Bujdosó Zsuzsa

tókkal is – s ez már kétségtelenül avantgárd gesztus volt. A baráti egyenlőség, a másik tiszteletben tartása akkor is, ha homlokegyenest ellenkező vélemények találkoztak, a szabad, a nyílt viták, még a nyugatiaknak is, akik ilyen tiszta, politikától, hőbörgéstől mentes, mondhatni sterilizált irodalmi fürdőmedencében sehol máshol nem lubickolhattak – de különösen a Keletről jövőeknek, mert a találkozó résztvevői között voltak erdélyiek (akik fondorlatos „francia” meghívónkra szabadultak ki Nyugatra, Szépfalusi István bécsi evangélikus lelkész szervezésében és anyagi támogatásával), voltak jugoszláviaiak s egyszer-egyszer (nem hivatalosan) csehszlovákiai magyar költők is –, olyan légkörben zajlott le, amilyenre a magyar irodalomban talán soha nem volt példa. Ennek a demokráciára hangolt hangulatnak a belélegzése, a megismerése, az átélése volt a Műhely-találkozók legfőbb hozadéka.

Az első találkozón a világ minden tájáról meghívott munkatársainkat felkértük, hogy fél órában beszéljenek a mai irodalom általuk feltételezett problémáiról, saját műveikről és terveikről. Ennek a megoldásnak velejárója volt, hogy mindenki szóhoz jutott, s ez azért volt nekünk alapvető, hogy kihangsúlyozhassuk, mindenki egyformán fontos, mindenkinek a véleményére kíváncsiak vagyunk.

A Műhely-találkozók hangulata hihetetlenül bensőséges és csilgaszóróként sziporkázó volt, ami az érkezéssel kezdődött, az egymást még soha nem látott, de névről jól ismert költők, írók, irodalombarátok találkozása, ami bizonyos esetekben két világ hullámainak egymásba fonódását is jelentette. A találkozó hivatalos megnyitása általában kora délután esett meg, ami mindig rövid volt, és amit rögtön valamilyen előadás vagy művek bemutatása követett. Az első közös vacsorát ismerkedési est követte, melynek kezdeti fénypontja a Kassák-díj kihirdetése volt, amit a találkozóra megjelent *Magyar Műhely*-szám kiosztása követett. (Azért csak ekkor került közkézbe a lap, mert már szerepelt benne a Kassák-díjas neve, s mi nagy figyelmet fordítottunk az utolsó pillanatig arra, hogy ne szivárogon ki az eredmény.) A Kassák-díj nyertese (ha jelen volt) ódába illő megdöbbenéssel, tekintetének kiürülésével, majd kivilágosodásával, egész énjének robbanásszerű örömeivel nyugtázta és ajándékozta meg a jelenlévőket. Megható és felemelő pillanat volt minden díjkiosztás – tulajdonképpen ezt a szívmelegítő pillanatot könyvelhették el fizetésként a zsűritagok.

A találkozókön (az elsőt kivéve) felkért előadók és egyszer-egyszer felkért vitaindítók adták az elmélkedésre, fellángolásra, ellenvetésre

készítő nagyon magas szintű szellemi tápanyagot: Kibédi Varga Áron, Fónagy Iván, Petőfi S. János, Béládi Miklós, Bakucz József, Czigány Lóránt, Sík Csaba, Pomogáts Béla, Kassai György, Beke László, Tubák Csaba, Tolnai Ottó, Pernecky Géza, Aczél Géza, Sipos Gyula, Erdély Miklós (*Téyzsek az 1980-as marly-i konferenciához*), Csúri Károly, Bernáth Árpád stb. A résztvevőkről még rövidített névsort sem írhatok anélkül, hogy meghamisítanám a színeképet, ugyanis annyian voltak, a magyar irodalom minden fertályáról, népi irányzatúak, újhordasok, pártosok és pártatlanok, kicsik és nagyok, kezdők és befutottak, hogy ennyi ember helyett semmilyen felsorolás nem állja meg a helyét.

A központi bizottságnak elnevezett trió – Bujdosó, Nagy, Papp – volt hivatott a csapat előtt lovagolni, a nem durva, de csiklandós avantgárd hangot megütni, az általunk vélt irodalmi problémák irányát kijelölni. Például a szociológiailag, politikailag, társadalmilag elkötelezett irodalommal incselkedtünk, amikor a játékot tettük meg egyik találkozóink közpon-

A „központi bizottság”: Nagy Pál, Bujdosó Alpár, Papp Tibor

ti témájául. A vizuális költészet, a vizuális irodalom minden találkozó alaphangjához hozzátartozott, ugyanis rendszeresen, ha máshol nem, a konferenciaterem asztalokkal bekerített közepén kiállítottuk a legújabb műveket, s a *Magyar*

Műhely is igyekezett minél több vizuális költeményt közölni, ami egyben azt is jelentette, hogy feltűnően elütött a hazai irodalmi folyóiratoktól. Rajtunk kívül egyre többen szálltak a vizuális hajóba, fiatalok, új emberek, Székely Ákos, Petőcz András, Hegedűs Mária, Mészáros István, Abajkovics Péter és még sokan mások. A kezdeti berzenkedés után hazaiak, külföldiek egyaránt megbarátkoztak a vizuális irodalmi produkciókkal. A találkozók rendszeresen voltak jelen képzőművészek, munkáikat ők is bemutatták, kiállították, ami anélkül, hogy súlykolni kellett volna a fejekbe, magától értetődően adta a vizuális irodalmi világ és a képzőművészet világa közötti különbséget. A legújabb technikai segédeszközök (írásvetítő, diapozitív, videó, számítógép) a Műhely-találkozókon szerepeltek először a magyar

irodalom szolgálaként. A ceruzához, írógéphez szokott kollégáknak először meg kellett barátkozniuk a gondolattal, hogy egy írásvetítőn bemutatott mű is része lehet a magyar irodalomnak. Nem volt könnyű dolog. Némely megjegyzésből azt vettük ki, hogy a résztvevők az érkezés örömét némi szorongással megfűszerezve várták, „na, már megint mit fognak ezek kitalálni”. Persze valamelyik technikai újítást eszközül használó mű bemutatásakor a technikai segédlet használata többeket arra ingerelt, hogy a következő Műhely-találkozóra a technikát kiismerve, birtokukba véve, ők is hasonló művekkel jelentkezzenek. Érthető volt, hogy egy ilyen bemutató után szorongva várták a hatást és a reakciókat, főleg a Műhely-triász reakcióját. A diapoitív irodalmi felhasználása, az irodalmi mű szerkezeti alapanyagaként használt diaporáma (Bujdosó Alpár, Papp Tibor) megjelenése is a Műhely-találkozókhoz köthető, itt váltak a magyar irodalom elfogadott segédeszközeivé. Irodalmi közegként a videó is a Műhely-találkozókra jelentkezett először, főleg Nagy Pál munkái révén, aztán Székely Ákos és Molnár Katalin is erre az útra lépett. Az első magyar számítógépes szöveggenerátort Tubák Csaba mutatta be az 1979-es, hadersdorfi Műhely-találkozón. Az első számítógépen programozott magyar dinamikus költemény (*Vendégszövegek számítógépen n° 1*) ősbemutatójára szintén *Magyar Műhely*-találkozón került sor, mégpedig 1985-ben Kalocsán. A Schöfferszeminárium keretébe beépített kalocsai találkozó megér kétmondatnyi kitérőt, ugyanis akkor hihetetlennek tűnő esemény volt. A kádárista Magyarországon ez volt az első, általunk szervezett és vezetett műhelyes összejövétel, amit annak köszönhattunk, hogy amikor Schöffér Miklós, a világhírű szobrász szülei házáat megvásárolván múzeumot alapított Kalocsán, melyben az általa adományozott művek voltak láthatók, kikötötte, ajándéka ellenében évente egy szemináriumot szervezhet, olyat, amelyet ő jónak lát, s azokkal, akiket ő meghívásra érdemesnek tart. 1985-ben a *Magyar Műhelyt* hívta meg, ami ellen a magasságos hivatalosok ugyan berzenkedtek, de végül beletörődtek. A találkozóra rengetegen jöttek el, nemcsak írók, költők, művészek, de érdeklődők és minden szavunkra, mozdulatunkra odafigyelő civil rendőrök is, mintegy százötven-kétszáz ember szorongott a teremben. 1989-ben még egy Műhely-találkozót rendeztünk az akkorra már eléggé megpuhult „vasfüggöny” mögött, Szombathelyen. A rendszerváltás után ismét Szombathely, majd háromszor Keszthely és a stafétabotot már átvett fiatal szerkesztők szervezésében Agárd adott ott-hont a találkozóknak.

A Műhely-találkozókon teljes jogú irodalmi formaként volt jelen a hangvers, amit, bár létezett Magyarországon, nagyon kevesen műveltek, és még kevesebben ismertek. A helyzet mára javult valamit, de például hangadó, kánoncsináló irodalmáraink, irodalomtudósaink rendületlenül kikerülik, hallgatnak róla.

Az irodalmi performansz (az ismert francia művész, Orlan szerint a performanszoknak is válfajuk van) műfajként rendszeresen jelen volt találkozóinkon, már csak azért is, mert például az írásvetítővel bemutatott műveknél a szerző jelenléte, mozgása, gesztusainak koreográfiája is elengedhetetlen része a műnek.

Az irodalmi esteken nemcsak felforgató, teljesen új formájú művek kerültek terítékre, helyük volt és megérdemelt sikert arattak a klasszikus modern versek is, azonban a versbéli anekdotázásnak sem a találkozók, sem a lapban nem volt sikere. A 20. század második fele magyar költészetében igen gyakori az anekdotázás, s ez a gyakoriság mind a mai napig elrondítja, mint a penész a szilvaszemeket. Ezekben a versekben nem az értelem táncol a szavak között, hanem az esemény kicifrázott-cicomázott leírása viszi a prímet. Ennek híg mai változata, szentimentális pötyögése, az általam bulvárköltészetnek nevezett, csilingelő rímekkel bepólyált olcsó áruházi versek sokasága.

A Műhely mindig nyitott volt a fiatalok, a lázadók, a kezdők előtt. Esterházy Péter először a Műhelyben jelent meg nyomtatásban, Erdély Miklós költeményeit rajtunk kívül semmilyen hazai lap nem közölte, életében megjelent egyetlen verseskötetét is mi adtuk ki, nálunk kezdte pályafutását Kemenes Géfin László is, első kötetét a *Magyar Műhely* adta ki, és Kukorelly Endre indulásának éppen egy Marly-le-Roi-i Műhely-találkozó, ahová turistaként érkezett, adta meg a kezdősebességet, ahol rövidke, savanyúcukorhoz hasonlítható, élénk ízű verseket adott elő. Nálunk indult Dedinszky Erika, Labancz Gyula, Mészáros István és még sokan mások. Mi adtuk ki Mándy Stefánia *A kéz, a kéz, a hal* című nagyszerű verseskötetét is, amire egyetlen hazai kiadó nem vállalkozott. A fülünkig eljutott szóbeszéd szerint egy-egy szerzőnek otthon sokat jelentett, ha a *Magyar Műhely* közölte, különösen a fiataloknak, akik ennek révén könnyebben jutottak publikálási lehetőséghez. A nyolcvanas évek közepétől kezdve bevontuk a fiatalokat a belső munkába is, a rendszerváltás után már többük neve szerepelt a szerkesztők között. Ennek a politikának volt köszönhető, hogy 1996-ban átadhattuk a stafétabotot egy fiatal csapatnak.

A találkozókön bőven jutott idő a jelenlévők legújabb műveinek bemutatására, nemcsak este, néha délután is. Erre az eseményre mindenki készült, nem azért, mert megmérettetésnek tekintette a fellépést, hanem azért, hogy szakmabelieknek mutassa meg, hol tart és milyen irányba igyekszik. Utólag visszagondolva az irodalmi esteken nagyon optimista, szívmelengető légkör uralkodott, szinte hallható volt a reménykedés szárnyainak a suhogása.

A találkozók kezdetén különös figyelem kísérte a magyarországiak érkezését, akik között mindig volt egy-két, a budapesti kultuszminisztérium által javasolt személy és három-négy általunk meghívott, néha keserű szájjal, de a hatalmasok által elfogadott utazó.

– *Kiket nem engedtek ki?*

– Például Erdély Miklós nem jöhetett, amikor Kassák-díjat kapott, úgyszintén Haraszthy István, a szobrász, Szentjóbby Tamás vagy Galántai György stb. A meghívásnak külön koreográfiája volt (ennek Bujdosó Alpár volt a táncmestere). A minisztériumnak beadtunk hat-hét nevet, de eleve tudtuk, hogy kettőt-hármat fognak csak jóváhagyni, s mellesleg javasolni fognak egy-két személyt, akik a hivatalosságot képviselik. Általában Béládi Miklós volt az egyik, plusz egy folyóirat-szerkesztő, s ezenkívül jó néven vették, hogy az Irodalomtudományi Intézetből meghívjuk Pomogáts Bé-

Béládi Miklós, Pomogáts Béla, Papp Tibor Hadersdorfban

lát. A szerkesztők közül így jött ki Pete György, Veres Miklós és a legelső találkozásra Mezei András az *Élet és Irodalom*tól. Vele kapcsolatban érdekes anekdota a felszólalása, amelyben arról is beszélt, hogy a szerkesztőségben mindig izgalommal várják a *Magyar Műhelyt*, mert ettől a laptól várják a tájékoztató pontokat. (Állítólag hazamenve ezért megrótták az illetékesek.) Béládi Miklóssal igen jó, baráti kapcsolat alakult ki közöttünk. A felesége mesélte, hogy amikor legelőször, 1974-ben Párizsba jöttek Műhely-találkozóra, Miklós igencsak szorongott, milyen támadások fogják érni, mivel kell neki szembenéznie. A találkozó előtti estére meghívtuk őket vacsorára, ami Béládi Zsófi szerint feloldotta Miklósban a feszültséget, ugyanis a hosszú, borral locsolt vacsorabeszélgetés révén ráébredt, nem ellenséggel, hanem polgári módon kinyilvánított véleménykülönbséggel fog mindössze találkozni. Pete György, a szombathelyi *Életünk* szerkesztője a társaságnak, az itálnak, a hangulatnak köszönhetően egy-két este után elhajózott a mindennel szembeni kemény ellentmondástól a szelíd ellenvéleményig – s nem sokkal a Műhely-találkozóbeli ficánkolás, éneklés és viták után kinyitotta az *Életünk* kapuit a nyugaton élő magyar költők előtt.

Hála Bujdosó Alpar és Zsuzsa önzetlen munkájának és anyagi erőfeszítésének, 1975-től felváltva Marlyban és a Bécs melletti Hadersdorfban rendeztünk Műhely-találkozókat.

Megint csak szólnom kell az anyagiakról, ugyanis Bujdosóék kezessége nélkül semmi nem történt volna Hadersdorfban. A nyugati résztvevők, akik közül legtöbben módosabbak voltak, mint mi, mintha nem engedték volna meg maguknak, hogy tudatukig hatoljon az a tény, hogy három, anyagiakban szerény polgárember pénzén laknak, étkeznek, szórakoznak, kapják meg ingyen a lapot. Némelyik még arra sem volt hajlandó, hogy a rá eső költségeket állja, sunyítva elodázta a fizetést a találkozó végéig, aztán elment. A Keletről jött vendég írók-költők értetlenül álltak a probléma előtt, nem hitték el, hogy olyan szerkesztők, írók, szervezők, mint mi, ezért a munkáért (szervezés, szerkesztés stb.) ne kapjanak pénzt – s az, hogy nemhogy pénzt nem kapunk, de a saját zsebünkől finanszírozzuk a magyar irodalmat, ha ezt néha előhoztuk, szinte sértésnek vették. Pedig ez volt a hétköznapi valóság. A *Magyar Műhelyt* a munkánkából betakarított pénzen tartottuk fenn, a kiadványainkat, a versesköteteket is saját zsebünkől támogattuk (amivel a szerző hozzájárult, ha egyáltalán hozzájárult, a kiadáshoz, az nem lett volna elég a könyv megvalósítására). A hazaiakkal szemben, akiknek a mindenütt tapasztalt jólétet kellett össze-

egyeztetni a *Magyar Műhely* furcsa, irreális világával, az volt visszás, hogy nekik egy szerkesztői státus komoly hivatalos fizetést jelentett, nekünk viszont az ellenkezőjét, ugyanis mi semmit nem kaptunk, mi mindig csak adtunk, s ezt nagyon nehéz volt elhiteni velük.

A Bécstől kb. húsz-harminc kilométerre levő Hadersdorfban a Schwitzerhaus elnevezésű, kastélyszerű épület, amit szerzetesnővérek tartottak fent s konferenciák rendezésére adtak ki, volt a *Magyar Műhely*-találkozóknak színhelye. Kies park, terebélyes fák övezték a központi, többemeletes épületet, melyben két-három ágyas szobákban voltak elhelyezve a találkozó résztvevői. Az eleganciát sugalló hangulatot a közeli Alpokból áradó kellemes hegyi levegő, az osztrákos takarítottság, a tüchtig függönyöcskék, a madarak hajnali csivitelése adta körítésül a modern magyar irodalom elhangzó vagy látványként előadott darabjaihoz. A beszélgetések, viták, danolások itt is éjszakába nyúltak, amit megadó türelemmel vettek tudomásul a nagyterem terasza előtti aranyhalas tavacska lakói, akiket csak nagy ritkán látgatott meg nedves otthonukban egy-két beszeszelt konferenciázó.

A világ világosságára nyitott, hatalmas ablakkal körülvett hosszú konferenciatermen és a mellette lévő, többnyire kiállítással feldíszített kistermen kívül a négy személyes asztalokkal sakktáblásított ebédlő, a halastóra nyíló földszinti szalon és a parkra néző terasz adták az eseményeket befogadó terület topográfiáját. A park hegy- és vízrajzát könnyebb elképzelni, ugyanis minden egy síkba esik: az ösvények, a bokrok, a mamutlábú fák, kovácsoltvas kapu a terep egyik végén, úszómedence a másikon. Tessék mondani, ki konferenciázott már úgy, hogy a szünetekben, szabadon hagyott félórákban a résztvevők lubickolhatnak, napozhatnak egyet!

Műhelytalálkozó Hadersdorfban 1977-ben.

*Czigány Magda, Petőfi S. János és felesége,
Pátkai Ervin, Papp Tibor, Dedinszky Erika, Nagy Pál*

Bujdosó Alpár és Zsuzsa két-három hónapos szervezőmunkájára tett koronát minden hadersdorfi Műhely-találkozó. Alpár utazott, levele-

zett, Zsuzsa mint könyvelő a pénzügyeket tartotta a kezében. Ő nemcsak azt számolta ki, hogy mennyi legyen az egy főre eső részvételi díj, a behajtást is ő végezte, aminek hol könnyű, hol nagyon nehéz a koreográfiája. Ha valaki nem fizetett, azt Bujdosó-zsebből kellett bepótolnia. Bujdosó Zsuzsa nagy művészete a résztvevők szobákba való beosztása volt: kit kívül, melyik szoba szomszédságába kerüljenek X-ék, mert a jó konferenciázásnak elengedhetetlen kelléke a kellemes egymás mellettiség is.

Külön rituáléja volt a késő esti közös időtöltésnek, mely Bécsben a földszinti szalonban, Marlyban pedig a Klubnak elnevezett faházban zajlott le. A szokásos irodalmi est után megszólalt a zene (közeli barátok kamasz gyerekeitől kölcsönzött számokkal), megkezdődött az adott pillanatban éppen divatos figurákkal kicsipkézett tánc (mert ugyebár a műhelyesek táncolni is tudtak!) és kinyitott az ingyenbüfé. Üdítőital, szódavíz és bor várta a szomjúhozókat, és gúlába rakott vagy éppen készülő (kenés alatt álló) zsíros és húspástétomos (rillettes) kenyérszeletek. Bujdosó Zsuzsa és az én Zsuzsám voltak a büfé legszorgosabb manói, akik felváltva táncoltak, kenyeret kentek, megint táncoltak, megint kenyeret kentek stb. Az esti zenés záróműsor iszogatások, udvarolgatások és összevissza burjánzó nagy irodalmi, művészeti beszélgetések színhelye volt mindig. Volt, aki utána nehezen találta meg a szobáját, volt, aki hevesen és akaratosan vitatkozott, olyannyira, hogy partnerét akár hajnalig is odasrófolta a székhez. Mondanom sem kell, a Műhely-találkozók aurájához ez a műsor utáni műsor is hozzátartozott.

Találkozóink nyitottak voltak, bárki bejöhetett az előadásokra, hozzászólhatott. Párizsban is, Bécsben is hallgatóként gyakran jelen volt a magyar nagykövetség képviselője, voltak Magyarországról éppen arra tévedt írók, művészek, egyszerű turisták, és meghallgattak egy-egy előadást a Bécs vagy Párizs környéki magyar értelmiség és művésztszadalom képviselői is.

– „Magyarországon az avantgárd szerző mindig le van szorítva a víz alá. Környezete úgy kezeli, mint a rothasztott kendert” – írod az *Alföld* említett számában. Ma is ilyen reménytelennek látod az avantgárd fejlődését?

– Az avantgárd inkább helyzet, mint fejlődés. Elég korán közel kerültem a francia avantgárdhoz. Egy Párizs mellett tartott protestáns összejöveten a hatvanas évek második felében például szemelvényekkel tűzdelt előadást tartottam a korabeli francia modern törekvésekről. Egyrészt

a klasszikus-modern költőket, másrészt az avantgárd szerzőket igyekeztem közelebb hozni a hallgatósághoz. A klasszikus-modernek között bemutat-
tam René Chart, Saint-John Perse-t, Henri Michaux-t, Francis Ponge-ot,
Michel Deguy-t, Denis Roche-t, Jacques Garellit. Egy-két általam magyarra
lefordított verssel illusztráltam mondanivalómat. Majd bemutatam Pierre
Garnier-t, François Dufrêne-t, Bernard Heidsiecket és Henri Chopint, va-
lamint hangkölteményeikből kínáltam részleteket hanglemezről, ami Henri

Henri Chopin és Papp Zsuzsa

Chopin OU *Cinquième
saison* (AVAGY Ötödik
évszak) című folyóira-
tának mellékleteként
jelent meg, s hozzá-
juk vettem a szintén
hangköltő flamand
Paul de Vree-t, mert
Dufrénékkal nagyon
sokszor együtt emle-
gették a nevét. A hang-
költemények bemu-
tatása földrengésként
vagy bolondokháza-

béli rejtett hangrögzítésként nyilallt bele a hallgatóság fejébe. Nem tudtak
vele mit kezdeni, különösen François Dufrêne *Ritmikus kiáltások triptichonja*
című művével. A sokkal szelídebb Chopin-mű, a *Föld-levegő* is gondot oko-
zott, de volt, aki élvezte. Egyszer, talán '65-ben, amikor Pilinszky nálam
járt a rue Auguste Métivier-i lakásomon (ez az utca ma már nem létezik,
a környék öreg háztömbjeit lerombolták, és új utcákkal új negyedek emel-
tek helyére), vele is meghallgattattam Dufrêne művét, ami rekedt kiáltá-
sok, hörgések ritmikus sorozata. A végére magába roskadtnak ült a székén,
majdnem elsírta magát, és az emberi lét nyomorúságáról kezdett el beszél-
ni, amit néha még a vallás sem tud igazán elcsendesíteni. Azt csak félig
fogadta el, hogy ez költészet, de ettől függetlenül az emberi lét drámája
dokumentumának tartotta. Henri Chopinnal egy Latin negyedbeli galéri-
ában ismerkedtem meg, s azóta is, mind a mai napig tartjuk a kapcsolatot.
Azonban az első igazi találkozásom az avantgárdval még liège-i keletű,
amikor is 1958-ban az Outremeuse-sziget délkeleti csücskében, a vadona-
tűj Kongresszusi Palota szomszédságában, a Meuse folyó partján Nicolas

Schoeffler (Schöffler Miklós) kibernetikus toronyszobrának a felavatásán vettem részt nézőként, kíváncsi diákként, akinek a csillogó, izgő-mozgó, csillagporos zenét árasztó, nikkelezett fémépítménye egyszerre cirkuszi és gyönyörű művészi mutatványként tevődött el az emlékezetemben.

Georges Debatty liège-i festőművész barátommal és többnyire művészekből álló baráti körével, Jacques Izoard-ral, Philippe Dôme-mal, André-Marcel d'Ans-szal való beszélgetéseink közepette sokszor terítékre került az izmusok sorsa, értelme, az avantgárd szerepe. Huszonegy-huszonkét évesen végtelen kíváncsiságomban minden úgy ragadt rám, mint a légyfogóra.

A következő lelkiig ható avantgárd élményem Ossip Zadkine-nal való találkozásom volt, és az a sors adta szerencse, hogy 1961–62 telén több hónapig képzőművészeti diák-tanoncokkal együtt látogathattam a műtermet, ahova először Pátkay Ervin vitt el, s hallhattam, beszélgethettem, sőt, interjút készítettem vele, mely megjelent az *Irodalmi Újságban*. Hetvenen felül volt már a még mindig frissen mozgó, fehér hajú ember, a 20. század eleji szobrászat kiemelkedő nagy öregje. Amikor beszélt, ő is olyan volt, mint a személyesen később megismert Kassák, művészettel kapcsolatos mondanivalója mindig a kísérletezés, az előrelépés körül forgott. Kis vaskályha trónolt a műterem közepén, az egyik fal mellett munkaasztal állt, szerszámokkal, darabka ezzel-azzal, talán már kész szobrok maradékaival, és körbe-körbe művek bronzból, kőből, fából, nagyok, kisebbek, mint egy kiállítóteremben, csak sokkal összezsúfoltabban. A kályha melletti széken ült a mester, a diákok körötte ücsörögtek hokedlin, földön, faragatlan fatönkön. A műteremből egy ajtó nyílt egy kisebb szobába, ahol ledőlhetett, pihenhetett Ossip Zadkine. A hangulat a régi, tűz körüli „meghitt zöldfülűek a bölcs körül” jelenetét idézte. Tanított és mesélt az öreg. Elmondta, hogy nem sokat járt képzőművészeti főiskolára, mert a törtetők, a római díjra áhítozók könyökkel egyre hátrébb tolták őt a zsúfolt műteremben, egyre hátrébb, mígnem az ajtón kívül találta magát. A szellemi uniformizálódásra utaló hajlam is nagyon zavarta, minden szobrásznövendék pontosan nyolcvan centiméter magas szobron dolgozott, se kisebbben, se nagyobbban, mert a római díjhoz beadandó munkának ez volt a megkövetelt mértéke. Elmondta azt is, hogy még fiatalon, az új irányzatokból először a kubizmus hódította meg, melynek mesterei nála idősebbek voltak, de céljaik megegyeztek az övével, ők is kísérleteztek, akartak. A későbbiekben persze eltávolodott a kubizmustól, mely, ő úgy érezte, mint valami kolos-

torban élő szerzetesnek, rengeteg szabályt, megkötést akasztott művelői nyakába. Nagy hatással volt rá a néger művészet, mely felszabadította a vonalat és a formát. Nagyon érzékeny kapcsolata volt az irodalommal, a klasszikussal és a modernnel is. Trófeaként emlegette, hogy találkozott Majakovszkijjal. Bizonyára azzal férköztem közel a szívéhez, hogy a nyögve-kínlódva felszedett oroszleckéből egy-egy kívülről megtanult vers szövege még nem párologott el a fejemből, elmondtam neki Puskin *Szibéria* című versét oroszul (A Szibériai bányák mélyén...). Nagyon szerette Puskit, de Jevtusenkót, Vozneszenszkijt, azaz a korabeli orosz költészet legmodernebb hajtásait is a figyelmembe ajánlotta. Kisült, hogy Jevtusenko párizsi irodalmi estjén mind a ketten ott voltunk. Az interjúban, amit vele készítettem, részletesen elmesélte a Rotterdamban álló, *Lerombolt város* című szobrának a keletkezéstörténetét. A két kezét égnek emelő, kubista beütéssel megformált, lyukas hasú ember bronzszobrát másfél évvel annak előtte már láttam Rotterdamban, a kikötő egyik bugyra mellett belemagasodva a felhőkbe. Lenyűgöző volt a mű, amely akkori hollandiai ismerőseim szerint, kezdetben nem örvendett nagy népszerűségnek, csak néhány év múlva kezdtek büszkének lenni rá. A második világháború elől Zadkine Amerikába menekült. Hajója az elegánsan, gondosan díszített, csipkés selyemre emlékeztető Rotterdamból indult, ez a kép maradt meg benne Európáról. A háború végén visszajövet szintén Rotterdamban kötött ki a hajója. A csipkés selyem helyett egy földig zúzott, törmeléksomókká hengerelt város élettelen kőmezeje fogadta. Ettől

Ossip Zadkine: *A lerombolt város*

a szörnyű látványtól évekig nem tudott szabadulni. A mű lassan fogalmazódott benne, mígnem nekiállt a munkának, s néhány évvel a háború után kiállította, először Párizsban, aztán Amszterdamban. Az amszterdami kiállításon kereste fel egy rotterdami küldöttség, hogy szívesen megvennék a *Jerombolt város* című szobrot. Zadkine a sors különös kegyelmének tekintette, hogy éppen a rotterdamiak fordultak hozzá ezzel a kéréssel. Elmondta nekik, nagyon örül, hogy ők érdeklődnek a szobor iránt, hiszen a szobor ihletője a lerombolt Rotterdam volt.

Egy új-zélandi diákcsoport – tudván, hogy bejáratos vagyok Ossip Zadkine-hoz – megkért, közvetítsek a művész és közöttük, ők ugyanis Nemzeti Múzeumukat megszegyenítendő (ahol egyetlen jeles modern művésztől nem volt akkor még alkotás) szeretnék egy neves mester keze alól kikerült művet ajándékozni a múzeumnak (ők, szegény diákok). Zadkine tökéletesen beleillett elképzeléseikbe. Az idős művész meghallgatta a kérést, de azt válaszolta, hogy sajnos nem áll módjában bármelyik művét is olcsón eladni, mert szerződése van egy (az élete anyagi fedezetét biztosító) galériával, amely nem engedi meg, hogy a galéria megkerülésével értékesítse műveit. Ellenben, tette hozzá maliciózan, tudok én ajánlani egy remek ír festőt, akiről csak jót tudok mondani emberként és művészként is, vele egészen biztosan meg tudnak egyezni. A jövő hétre idehívom, ismerkedjen meg vele, a többi a maguk dolga.

Egy hét múlva a meleg kályha jótékony hullámaival barátkozó ötven körüli, kopaszodó, gömbölyded, mosolygó arcú férfinak mutatott be Ossip Zadkine. Az öreg mester szárnyai alatt rögtön rokonszenvesnek tűnt az erős angol akcentus miatt nem egészen pontosan értett (Vákoci vagy Vrakocki?) névre hallgató emberke, mígnem a kedves, jovιάlis férfi azzal állt elő, hogy a nevéből ítélve bizonyára magyar származású vagyok, ő is az, s tisztán, jól érthetően hozta tudomásomra, hogy a Rákóczi család leszármazottja. Nem akartam hinni a fülemnek, csak néztem, néztem a nagyságos fejedelem családi vonásait keresve a cserzett bőrű, kövérke ember arcán, testi felépítésén. Angol akcentusa a fejedelmi családtól elvárhatónál lágyabbra mosta francia szavait. Látván megdöbbenésemet, kételkedő arckifejezésemet, hozzátette, hogy nagyon oldalági az ő származása, de ettől függetlenül nagyon büszke rá. Amit, már a műtermében járva, azzal bizonyított, hogy a műveire kerülő aláíráson a Rákóczi nevet mindig a megfelelő betűkre illesztett ékezetekkel tette magyar szempontból hibátlanná.

Az új-zélandi diákoknak Basil Rákóczi neve nem illett bele az általuk elképzelt akcióba. Kitűnő festő, de nem világhírű.

Basil Rákóczit nem ismeri a magyar művészettörténet. 1908-ban született Londonban (1979-ben halt meg), anyja, Charlotte Dobbi ír származású, apja, a magyar gyökereire büszke Ivan Rákóczi, szintén festő volt. Basil Rákóczi művészi karrierje a harmincas években indult, a Bloomsbury-kör tagjaként. Később Dublinben a White Stag Group festőcsoport egyik alapítója. A festészet mellett grafikával is foglalkozott, tanított és írt angolul és franciául (néhány versét nekem is megmutatta). A hatvanas évek elején egy nála kb. tizenöt évvel fiatalabb, kellemes megjelenésű, jó kedélyű belga festővel élt együtt Párizsban, akinek nem tudom a nevét. Montrouge-i lakásukban, műtermükben minden szombaton úgynevezett *open house*-t rendeztek, azaz ajtajuk nyitva volt bárki művész előtt. Jöttek is mindenhonnan, Svédországból, Angliából, Írországból, Amerikából, Olaszországból, Németországból. Az öregecske ház padlásterét hangfogós vörös árnyalatok uralták és a házigazdák által nagy becsben tartott cicák. A hosszú műteremasztalon ceruzák, szerszámok, könyvek,

Basil Rákóczi: Grafika

újságok heverték, a rozoga íróasztalon Basil fiának a fényképe és színes, vastag katalógusok, valamint egy két könyv tőle, róla (ami egyértelműen arra utalt, hogy Írországbán jelentős művészként tartják számon). A falon és az egyik sarokban a festőpár képei, grafikái voltak láthatók. Azt hiszem, életemben itt találkoztam először a sallangmentes, egyszerű, barátságos művészeti nemzetköziséggel. Basil mindig mosolygó, mindig kedves, a másik iránt őszintén érdeklődő, kissé kopaszodó joviális polgár benyomását keltette, de ha megszólalt, a sokat próbált, a művészetének elméleti és gyakorlati bugyraiban jártas, nagy tudású elme nyilatkozott meg a hallgatók előtt. Basil nyitott volt és jószívű. Egyik szombaton megajándékozott

két nagyalakú (50×70-es) grafikájával, melyeket mind a mai napig féltve őrzök.

A műteremben a vendégek földön, díványon, hokedlin ülve iszogatták a házigazda által kínált olcsó vörösbor, majszolták az amerikai mogyorót, a ropikat, és hol franciául, hol angolul meséltek arról, hogy éppen mi foglalkoztatja őket, arról, hogy abban az országban (mindannyian utazó, mozgó világfiak voltak), ahol éppen élnek, milyen a művészi légkör. Abban az időben a *Dialogue* franciaországi megbízottja Parancs János volt, az ő címe szerepelt francia támpontként a lapon. A *Dialogue* iránti érdeklődést látva elvittem Janót is a Rákóczi-féle összejövetelekre. A délutáni csevegés vacsorával fejeződött be egy közeli kisvendéglőben, amiből anyagi helyzetünkől kifolyólag rendszeresen kimaradtunk, mert egy vacsora – mégoly olcsó vendéglőben is – nekünk elérhetetlenül sokba került.

– *A Magyar Műhelyre visszatérve: érzékeltétek azt a batást, amit a folyóirat Magyarországon kiváltott? Sokak számára épp ez a lap nyitott ablakot Nyugatra.*

– Igen, érzékeltük, számtalan levélből, elejtett megjegyzésből, a hazai lapokban velünk kapcsolatos fanyalgásból kiszűrhetjük, felmérhetjük, hogy volt magyarországi visszhangunk. A Műhelyből és a könyveinkből négy-ötszáz darabot mindig hazaküldtünk. Más térsza, hogy és mint lehetett ez, de nagyjából meg is érkeztek a példányok. Kivéve a Műhely tizedik számát, mert abban Hanák Péternek volt egy Lukács Györgyöt kritizáló tanulmánya, ezt nem engedték be, minden példányt visszaküldtek. De a többit beengedték. Az elején minden példányt ajánlva adtunk fel, ugyanis az ajánlott példányokkal el kell számolni a postának, ha nem kézbesíti ki, akkor vissza kellett juttatnia a feladóhoz. Mivel tudtuk, hogy a munkánknak Magyarországon nem lehet kritikai visszhangja, a lapot a magyar irodalom szerintünk minden számottevő és hangadó szereplőjének elküldtük. Azoknak is, akik véleményünk szerint negatív hangadók voltak, egyrészt azért, hogy ismerjék meg, amit hivatalból nem szeretnek, másrészt pedig hadd bosszankodjanak. De – hogy egy pozitív példát említsek – Nemes Nagy Ágnes, Mészöly Miklós, Rába György, Ottlik Géza vagy Jékely Zoltán minden kiadványunkat megkapta, lapot, könyveket, mindent. Hatvannégytől pedig elkezdődtek a nyugati utazások. A művészek voltak az elsők, akik kihasználták ezt a lehetőséget. A Párizsba látogató magyar írók, költők közül néhányan a Műhely szerkesztőségében szálltak meg. Lehet, hogy ők fizetségnek gondolták a Műhelyről alkotott

véleményük elmondását, de, akár magánszorgalomból, akár kötelességből, tény és való, hogy odafigyelték arra, amit csináltunk. Második kötetben például van egy sor, amelyikben azt mondom, hogy „*iszaphan az izmok bassza meg a gátak megmaradnak*”. Nemes Nagy Ágnes, akit nagyon-nagyon tiszteltünk, nemcsak csodálatos verseiért, de egyenes, meg nem alkuvó magatartásáért is, akit szeretetünk minden melegével igyekeztünk körülvenni, amikor Párizsban járt, szememre hányt: hogyan lehet ilyet halottsirató versben leírni? Tanárosan előtört belőle. Akik ismerték, tudják, hogy Nemes Nagy Ágnes, amikor irodalomra terelődött a szó, mindig nagyon komoly volt – az arcán, a szemén, a szavaiban megjelenő komolyságával nem bántani akart, hanem tisztázni az elmosódó, a gondolatok pacáiban úszó fogalmakat. Mindig az átlátható rend felé terelte a mondatokat. Próbáltam magyaráztatni neki: én nem fogadom el azt, hogy bizonyos szavaknak nincs helyük az irodalomban, a tabukon túl kell lépnünk, a tabuzás Arany Jánossal kezdődik. Előtte még Csokonainak van olyan verse, hogy szarik a vécében, Petőfinek van kurv’annyája, de Arany után már ilyen nincs. Védekezésemre fejcsóválással válaszolt, s még máskor is előhozta. Azt mindenképpen érzékeltette, hogy nem cenzúrázni akart, hanem jobb belátásra bírni.

– *Akadémizmus.*

– Igen. A tabu nem törvényként vesz körül bennünket, hanem fű alatti kollektív büntudatként, közösen elfogadott konvencióként, megszorításként. Nem vagyok híve annak, hogy az ellenkezőjét erőszakoljuk, hogy *baszdmegoljunk* a költészetben, ennek semmi értelme nincs. De vannak olyan indulatszikrák, olyan helyzetek, amikor valakiből tűzhányóként jönnek az indulatok, és ha ezekben akad egy-egy tabu szó, egy „bassza meg” – azt az irodalomnak is el kell fogadnia.

Időközben a francia nyelvben és a francia irodalomban is előrehaladtunk, és ráébredtünk, hogy a francia irodalomban mindez másként működik, ott nincsenek ilyen típusú kerítések, ilyen keményen letiltott tabu szavak. Hogy teljesen nincsenek, az nem igaz, mert a 19. században, sőt úgynevezett jobb körökben mind a mai napig a merde (szar) helyett egy m betűt írnak le, és hozzáragasztanak négy pontot: m.... Mindenesetre francia szövegben kevésbé feltűnő az ilyesmi. Verlaine, Sade vagy a legszélsőségesebb Jean Genêt szövegeivel, tabu szavaival szemben nincs olyan nagy ellenállás, mint nálunk. Melyik jobb és miért jobb, arról lehet vitatkozni,

de egy költőt, akármilyen nyelven is ír, az avantgárd magatartás arra ösztökéli, hogy megsemmisítse, kilyukassza a tabukat. Nemes Nagy Ágnes megjegyzését nagyon komolyan vettem, sokat gondolkodtam rajta. De rájöttem, rájöttünk, hogy a műhelyes magatartás nem fogadhatja el a káromkodás tabuját, akkor sem, ha a másik oldalról nézve a tabu el nem fogadása: lázadás. Itt zöldült ki avantgárd tudatunk első csírája.

– *Párizsi vendégeitek értékelték a Műhelyt?*

– Könyveink és a lap is eljutottak Magyarországra, az olvasók levélben, a kijövők pedig direkt reflektáltak a kiadványainkra. A megjegyzések, elemzések, leszámítva az avantgárd kilengésnek tekintett munkákat, többnyire pozitívak voltak, egy-egy különszámunk pedig osztatlan sikert aratott. Más volt azonban a helyzet a minket illető hazai publikációkban, nem volt sok, de a kevésben is többnyire belénk martak. Például, amíg a Nyugaton működő többi magyar kiadó termékeit könyvnek titulálták, a Magyar Műhely kiadványait rendszeresen füzetnek nevezték, még a hozzánk közel álló irodalomtörténészek is. Viszszatérve az előbbiekre, az volt az érzésem, hogy Nemes Nagy Ágnes azért élt ezzel a kifogással, mert többnyire jónak tartotta a kötetet, de zavarta, hogy abban benn maradhat ilyen.

– *Pedig saját munkáiban alapvetően más esztétikai elveket követ.*

– Igen, de ugyanakkor nagyon költő volt, nagyon érzékeny és nagyon analitikus elme. Esszéistaként is meg tudta volna keresni a kenyerét. Más példa: Cs. Szabó László, akire mindig úgy tekintettem, mint egy hazai irodalomtudósra, aki csak véletlenül él Londonban – rendszeresen, többnyire egy-egy kerti sétán, elmondta véleményét.

Anyám Párizsban, Zsuzsával (1974)

– *Hogyan viszonyultatok ezekhez az értékelésekhez?*

– Odafigyeltünk rájuk, s én a magam részéről mindig megszívleltem Cs. Szabó László megjegyzéseit. Kezdetben a legfontosabb az volt, hogy számon tartott bennünket, de mondok egy másik példát. Sükösd Mihály, a polgári balos irodalmár a hatvanas években Párizsban járt a testvérével, aki orvos volt, feleségestül. Mint sok más magyar író, ők is a *Magyar Műhely* Broca utcai piciny szerkesztőségében kaptak ingyenes szállást tőlünk. Kellemes polgári légkört hoztak magukkal Pestről, jókat beszélgettünk. Nem sokkal előtte jelent meg *Sánta vasárnap* című első kötetem, kértek belőle, ami azt mutatta, hogy érdekli őket, azaz a könyvet lapozgatva találtak benne egy-két, komolyabb elmélyülésre érdemes darabot. Persze ez a gesztus azt is jelenthette volna, hogy udvariasságból kéri, aztán már Hegyeshalom előtt kidobják a vonatból. Ám pár évvel ezelőtt, 1996-ban, amikor Pesten az ELTE-n szemináriumot vezettem, a jobb karom igen heves fájdalommal tréfált meg, el kellett mennem orvoshoz. Az Uzsoki Utcai Kórházba kerültem, egy ismerős beprotezsált a reumatológiára. Nos, mit ad isten, az osztály főnöke Sükösd Mihály testvére, a Párizsban járt orvos volt! Egyik nap kezelőorvosom közölte, hogy a főigazgató úr szeretne látni, mert állítólag ismer téged. Bevezettek egy nagy irodába, ott ült a régi mosolygós Sükösd orvosprofesszor úr, és azzal fogadott, hogy neki felejtethetlen emlékei vannak Párizsból, a nagy dumálásokról, de azt is meg kell mondja, mindentől függetlenül nagyon jó költőnek tart. Lélegzetet vett a mondat végén, felállt, és a háta mögül könyvespolcáról kivette a könyvemet, amit Párizsban dedikáltam neki. Harminc évvel később is számon tartotta a könyvemet, számomra ez volt a legpozitívabb vélemény.

A magyarországiak egyébként általában elmondták, mi a véleményük a munkáinkról. Avantgárdságunkkal nem tudtak kibékülni, ha kint jártak Párizsban, óhatatlanul szóba került a *Magyar Műhely*, az, amit értenek benne, és az, amit nem. Ha velem beszélgettek, elmondták, mit gondolnak saját köteteimről. Ezek általában „magyaros” vélemények voltak. Számon kérték rajtunk azt, amit akkor Magyarországon a költészet krémjének tartottak. Legyünk olyanok, mint Illyés Gyula.

– *Igen. Az angol lírában Auden az igazí, esetleg még Eliot; de Ezra Pounddal nem nagyon foglalkoztak nálunk.*

– A „mezei kritikából” azt vettem ki, hogy a képalkotó képességet tisztelik, úgy érzik, értek a nyelvhez. Az irodalmárok zömének ez

volt a véleménye. Néhányan próbáltak elhelyezni a magyar irodalomban bennünket, akkor, a hatvanas-hetvenes években. Persze eleinte csak Juhász Ferenc és Nagy László létezett, mindent velük mértek, később, amikor behoztuk Weörest (mind a mai napig úgy gondolom, hogy Weöres Sándor reneszánszát – mint ahogy Szentkuthyt is – mi, műhelyesek indítottuk el), bejött Pilinszky és Nemes Nagy, akkor már hozzájuk viszonyították, amit mi csinálunk. Sokáig tartotta magát például az a tévhit, hogy a *Pogány ritmusokat* Weöres után írtam. Hát nem Weöres után írtam, de akkor ez így csapódott le. Talán ez is hozzájárult, hogy később megírtam a vers születésének történetét, ami előbb a *Forrás* című folyóiratban, majd az *Avantgárd szemmel költészetről, irodalomról* (Magyar Műhely Kiadó, 2004) című könyvemben jelent meg.

– *Erősen jelen volt ez a „nagy névsor” a köztudatban, és – pró és kontra – talán még ez a kánon alapja ma is.*

– Mi mindeközben ráakadtunk Kassákra. Rájöttünk, mennyire nincs benne a kánonban. Második különszámunk ezért a Kassák-szám lett. Itt éreztük meg a magyar irodalmi közeg ellenállását az avantgárddal szemben. Amikor készültünk a Kassák-külo nszámra, voltak emberek, akik közölték velünk, hogy nem érdemes ilyen számot kiadni. Akkor még rendszeresen jelentek meg Magyarországon cikkek Kassák ellen.

– *I lehet, hogy éppen avantgárd baloldalisága nem tetszett. Valódi baloldalisága.*

– Kassáknál (maradjunk Kassáknál, bár én Ujvári Erzsit és Barta Sándort is odasorolom, még ha nem is olyan jelentős költők, mint Kassák, de nagyon erős egyéniségek) a probléma nem formai volt, nem poétikai, hanem ideológiai, ami a kommunista rendszer vesszőparipája maradt mindvégig, ideológiailag viszont Kassák nem volt befiókolható. Sose volt kommunista, ezt ő mondja, Kun Bélához írott nyílt levelében, amelyikben odamondogat Kun Bélának, amit a balos ideológiával felvértezett hangadók nem szerettek. Rájöttünk, amikor Kassákkal kezdtünk el foglalkozni, hogy például az *Egy ember élete* című óriási munkájának a Magvetőnél ötvenhétben megjelent úgynevezett második kiadásából hiányzik ötszáz oldal. Eredetileg nyolc kötetben jelent meg ez a munka, a „második kiadásba” viszont csak hat kötet került bele, de a Magvető Kiadó sehol nem jelezte, hogy a hetedik és nyolcadik kötetet (mintegy ötszáz oldalt) „kicen-

zúrázták”. Aztán a könyvnek még egy harmadik cenzúrázott kiadása is napvilágot látott 1974-ben, és csak 1984-ben jelent meg hiánytalanul, teljes egészében, ami többek között a párizsi 1979-es *Magyar aktivizmus* kiállítás vastag katalógusában írottak nyomán kipattantott kisebbfajta botránynak is volt köszönhető.

Nagyon tanulságos a kiállítás és a botrány története. A hetvenes évek második felében a Francia Kommunista Párt a kommunizmus megtépázott jó hírét (Berlin, 1953 – Budapest, 1956 – Prága, 1968) szerette volna újrafényesíteni. A legmagasabb pártkörök kultúrosztályán úgy határoztak, hogy két dinamikus, fiatal párttagot elküldenek a keleti államokba azzal, hogy keressenek valamilyen művészi eseményként felmutatható, dicsőséges baloldali reflexiónak teret nyitó objektumot, ami Franciaországba hozva (áttételesen) a kommunizmus újabb felvirágozását szolgálhatja. A két fiatalember: Charles Dautrey és Jean-Claude Guerlain lelkiismeretesen végigjárták Lengyelországot, Csehszlovákiát, Romániát, Bulgáriát, Magyarországot, keresték a fehér kovakövet, valami addig kihasználatlan szellemi ásványt, amiből Franciaországban tüzet lehet csiholni. Végül megállapodtak abban, hogy a budapesti kommün körül mozgó művészek munkáiból lehetne Párizsban vagy valamelyik kommunisták által igazgatót külvárosban kiállítást szervezni – az esemény fontosságának megfelelő katalógussal, mely a magas színvonalú művészi munkák fényében a kommunista mozgalmat is dicsőségesen magasba emeli.

A tervvel a hónapok alatt a két fiatal elment Pesten a kultuszminisztériumba, ahol biztosították őket a minisztérium támogatásáról. Elmentek a Kulturális Kapcsolatok Intézetébe, a Munkásmozgalmi Múzeumba – támogatást és anyagot kértek. Egy idő után a Munkásmozgalmi Múzeum jóvoltából összegyűlt náluk mintegy tíz iromány (többek között olyan is, hogy miért nem szerette 1919-ben Kassákot a magyar ifjúság), s itt helyezkedett el a számukra ingoványos talaj széle, ugyanis nem tudták, hová, merre lépjenek, mit hová helyezzenek el. Mentőövként a párizsi magyar nagykövetség sajtóosztályának igazgatójához, az egyébként komoly műgyűjtő Patkó Imréhez fordultak. Patkó azt javasolta nekik, hogy forduljanak Papp Tiborhoz, tőle kérjenek segítséget, aki ugyan menekült, de avantgárd költő, s ebből kifolyólag szereti és ismeri ezt a korszakot. Így került egy szép napon hozzánk a két fiatalember. Hosszas tárgyalás után, s annak tudatában, hogy Zsuzsám pár évvel korábban a Sorbonne-on megvédett tézisét erről a korszakról írta, azaz látóköreink az irodalomtól a tör-

tételemi ismeretekig terjed, bizonyos feltételek mellett (melybe a számomra elfogadhatatlan írásokra vonatkozó vétőjogom is belefért) belementem abba, hogy a kiállítás katalógusát én szerkeszthetem meg, de úgy, hogy ez a tény a könyvben nem lesz feltüntetve, technikai tanácsadóként fogok csak szerepelni. Miért vállaltam el ilyen feltételek mellett? Az ügy érdekében. Biztos voltam benne, hogy a *Magyar aktivizmus* kiállítás Franciaországban jó visszhangra talál, s abban reménykedtem, hogy a katalógusban a hazai szemellenzős vélemények és tanulmányok ellenében helyet kaphatnak mások is, ami, esetleg, kihatással lesz a magyar irodalmi és képzőművészeti közvéleményre.

Sikerült elfogadtatnom velük, hogy a történelmi háttérrel Zsuzsa írja meg (ami eleve biztosította azt, hogy nem lesz a háttérben ideológiai csúsztatás), valamint azt, hogy a hatvanas évek elején a század eleji magyar avantgárdot az irodalmi köztudatba visszacsempésző zseniális irodalomtörténész, Bori Imre is szóhoz jusson a könyvben, akárcsak Szabó Júlia és Körner Éva, és helyet kapjon Szélpál Árpád, valamint verssel szerepeljen Ujvári Erzsébet és Reiter Róbert. Mellesleg anélkül, hogy a dolog ideológiai háttérét ecseteltem volna a két ifjú francia kommunistának, az *Egy ember életének* Magyarországon '45 után ki nem adott hetedik és nyolcadik könyvéből beiktattam a katalógusba néhány részletet, többek között, ami véleményem szerint a leginkább zavarta a hazai kommunista vezetőket, azt a részt, amelyikben a Magyarországi Kommunisták Pártjának születését meséli el Kassák a *Ma* Visegrádi utca 15. szám alatti szerkesztőségében.

A kiállítás megnyitásakor megtartott szimpóziumon, melyen a magyar delegáció (Klein Márton, a párizsi Magyar Intézet akkori igazgatója, Szabolcsi Miklós, az ismert vonalas irodalomtörténész professzor, Karádi Éva filozófus és Fajó János festő), valamint egy öt-hat tagú francia csapat vett részt, felrobbant a bomba, méghozzá akkor, amikor előhoztam, hogy a kommunista párt talán szégyellte, talán ideológiailag elfogadhatatlannak tartotta, talán annyira lenézte az avantgárd művészetet, hogy semmiképpen nem akart „lealacsonyodni” hozzá, talán attól félt, hogy nemzetközileg kitudódik, ami nagyon kellemetlen lehetett volna számára a testvérpártoknál, s ezért valamikor az ötvenes évek végén elhatározták, hogy átteszik ezt a születési helyet és dátumot a Városmajor utca 42.-be, a Kelen család villájába. (Kelen Jolán és két fivére jeles kommunisták voltak.) Attól kezdve minden magyar nyelvű történelemtudományi könyvben így jelent meg ez az adat. Feltételeztem, s ennek itt hangot adtam, hogy többek közt

azért nem akarják kiadni az *Egy ember élete* hetedik és nyolcadik kötetét, mert abban Kassák részletesen leírja, hogyan alakult meg a párt. Úgy kezdődik, hogy egy este Jolánnal mentünk haza, meséli, és – erre a mondatra pontosan emlékszem – „Kun Béla egy széken állva dikciózik”. Kun arról beszélt, hogy most megalakítják a Kommunista Pártot. A jelenlévők közül az egyik munkás odaszólt Kassáknak, hogy most elmennek valamelyik gyárba, idehívják a munkásokat, és megalapítják a Magyarországi Kommunisták Pártját. Elment, visszajöttek, és – mondja Kassák – mire lefeküdtünk Jolánnal, megalapították. Lengyel József *Visegrádi utca tizenöt* című könyve is a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalapításáról szól. (Érdekes, hogy még véletlenül sem a Városmajor utca negyvenkettőt adta címnek.) Lengyel könyve 1933-ban, Moszkvában jelent meg először, méghozzá Kun Béla előszavával.

– *Lehet, hogy mind a ketten rosszul emlékeztek...*

– Ha lehetne, az nagyon orwelli, azaz a fejükben is átírt történet lenne.

– *Vicceltem.*

– Hozzá kell még tegyem, hogy 1972-ben a *Tények és tanúk* sorozatban megjelent Kun Béláné visszaemlékezése, amelyben leírja, hogy Kelenéknél, a Városmajor utca 42.-ben megalapították a kommunista pár-

*A Magyar Aktivizmus kiállításmegnyitóján 1979-ben Párizsban:
Patkó Imre, Papp Tibor és Zsuzsa, Pátkai Ervin*

tot, és néhány nappal később, „mint ahogy Lengyel József is megírja”, másodjára is megalapították a Visegrádi utca 15.-ben. Úgy látszik, az özvegy nem olvasta Lengyel könyvét, mert ott egy szó sem esik a „második” pártalapításról. Egyébként is, ki kételkedhet abban, hogy a párt első embere, a könyvhöz előszót író Kun Béla ne tudná, mikor alapították meg a pártot.

Klein Márton magánkívül volt, ha lehetett volna, bizonyára vasra veret, és Szabolcsit noszogatta, válaszoljon, aki szintén magánkívül volt. Válaszolt is, hogy ők ilyen fasiszta szövegeket nem fogadnak el, és vissza-utasítja ezt az egészet, ez hazugság.

Miután a professzor úr engem lefasisztázott, azzal válaszoltam: én úgy tudom, hogy Kun Béla volt a párt első számú embere, engedje meg, hogy minden hátsó gondolat nélkül feltételezzük, ő tudta, hol és mikor született meg a párt, mert jelen volt, ha nem így lett volna, bizonyára nem ír Lengyel József könyvéhez előszót. És ugyebár van egy tanú, aki nem is volt párttag, Kassák, aki az egészet ugyanígy írja le – most akkor kinek higgyek? Az ügyből elég nagy botrány lett. Bizonyára ennek is köszönhetően az impozáns katalógusból, amelyikben ezeknek a számukra kellemetlen oldalaknak a fordítása is szerepelt, a beígért háromszáz helyett csak hetvenet vettek meg a magyarok. Ehhez a pártalapítási ügghöz még hozzáadódott az a magyar hivatalosok által vastagon aláhúzott tény, hogy Kassák kommunista párttag volt tizenkilencben. Hoztak is egy fényképet Kassák párttagsági igazolványáról, tizenkilencből. Tényleg egy, Kassák nevére kiállított párttagsági igazolvány szerepel rajta, csak egy baj van: nincsen aláírva. Tudjuk, hogy a szociáldemokrata párttagokat automatikusan átvették a kommunista pártba, de alá kellett írni a párttagsági igazolványt.

Közben, hatvannégyben Kassák Párizsban járt, megismertük. Már volt egy kis gyakorlatunk magyarországi írókkal. Illyés Gyula például arra biztatott bennünket, hogy legyünk híd az otthoni és a francia kultúra között – közvetíteni, fordítani kell. Próbáltuk megmagyarázni, hogy nem ez a feladatunk. Írók vagyunk, az a feladatunk, hogy műveket hozunk létre. Nem, nem, a ti feladatotok a szolgálat. Ez zavart. Kassák volt az első ember, aki azt mondta: „Olvástam a Mágyár Műhelyt, legyetek merészebbek.” Pátkay Ervin is ott volt, Kassák elemezte a műveit, és őt is biztatta, menjen előrébb, legyen forradalmibb a művészete. Nekünk ez óriási élmény volt. Kassák volt az első, aki nem lebeszélt bennünket az avantgárd irányultságról, hanem biztatott.

Egy különszám készítése azért is feladatot jelentett nekünk, mert akkor tényleg egyetemi szinten kellett foglalkozni az illetővel. Weöres Sándort például hatvannégyben valószínűleg még a tanárok sem ismerték annyira, mint mi. Mert nemcsak közölni kellett, hanem megkeresni azokat az embereket, protagonistákat, akiktől kérhettünk cikket. Felvenni a kapcsolatot. Tapogatózni: benne van-e még, hajlandó-e. Ez rengeteg időt igényelt. A Weöres-küloonszám nagyon jól sikerült. Botrány is lett belőle. Aztán kiadtuk Weöres kötetét, a *Tűzketat*. Előre megbeszéltük vele, ha megszorítják, írjon, amit akar, mondja azt, hogy mi elloptuk a könyvet... Elég ügyesen csinálta, azt mondta, otthagytá nálunk a kéziratot, és ezek a kedves emberek kérés nélkül kiadták. Nem olyan régen Domokos Mátyás kiadta Weöres újságban megjelent fecnijeit, ebben megjelent, hogy a miénk „kalózkiadás” volt. Nem tette hozzá, hogy mindenki tudta a magyar irodalomban, mi történt. Olyannyira mindenki tudta, hogy a későbbiekben Juhásszal kapcsolatban mondta valaki – talán éppen apósomnak, Gombos Gyulának –, hogy amikor nem akarták kiadni valamelyik kötetét, valaki azzal állt elő: jobb, ha kiadjátok, mi lesz, ha elviszi Párizsba...

Hol is tartottam? Kassákkal is elkezdünk foglalkozni, egy csomó disznóságra rájöttünk, és rájöttem 1966 tájt arra is, hogy még mindig nagyon sok ellensége van a magyar irodalomban. Ne kérdezd, hogy hol, mikor, mit – ha erre akarnék válaszolni, könyvtárba kellene mennem.

– *Úgy tudom, a hatvanas években nem is igazán volt jelen, nagyon szerényen tudott publikálni.*

– Nem, mégis, a main streamnek volt egyfajta ellenkezése vele szemben. Ha fiatalabbakkal beszélgettünk, kiderült, hogy nem szeretik Kassákot – tudnak róla, de nem szeretik. A számozott verseket, képverseket pláne nem. Átrágtuk magunkat Kassákon: mit tudunk mi ezzel az anyaggal csinálni? Ráébredtünk Kassák igazi nagyságára. Ő se volt szent vagy angyal, de magatartásformája különbözött a többiekétől. Modernéből írt, és ezért megpróbálták kiszorítani.

Az ellenpélda Illyés volt. Ifjúként párizsi tartózkodása alatt levelet írt a Mának, nagy vágya volt, hogy oda szerzőként bekerüljön, imádta Ujvári Erzsí verseit, de amikor hazajött Magyarországra, lesajnálta őket. Akkor már azt is tudtuk, hogy harminchatban a szovjet írókongresszusra nem József Attila, hanem ő ment delegáltként, és erről az útiról egy könyvet is írt. Jó, arról most ne beszéljünk, hogy Gide is ott volt, ő is írt

róla, és a kettő között ég és föld a különbség. Gide igazi baloldali volt, aki – amikor meglátta, mi történik ott – elhányta magát. Ezt képletesen mondom, de írt egy könyvet, ahol úgy lehúzza a Szovjetuniót, ahogy csak lehet. Illyés a könyvében körültáncolja a forró kását: szeretne belekóstolni, de még egy kicsit meleg.

Hatvankettőben jelent meg Barta Sándornak egy válogatott verseskötete. Barta Sándort szeretem, a válogatott versei jók. Ehhez Illyés írt előszót, amelyben leírja, hogy harminchatban, amikor kint járt a Szovjetunióban, a nagy elődöket, Ujvárit és Bartát szeretete volna meglátogatni. Ezért kiment hozzájuk, valahol az isten háta mögött laktak, messze Moszkva központjától, egyetlen szobában, két gyerekkel, földes padlójú házban, a nyomor penészében, borzalmas körülmények között éltek. Ezt miért csak hatvannégyben írja meg? Miért nem harminchatban? Nekünk ez visszatetsző volt, a kétszínűség mintapéldája. Nagyon megzavarta Illyés iránt érzett tiszteletünket. A *Puszták népe*, az *Egy mondat a zsarnokságról* gránitkeményen emelkedtek ki a 20. századi magyar irodalomból, szerzőjünkkel, fiatalokként, megdicsőülés volt találkozni, beszélgetni. Párizsban jártakor többször összejöttünk vele, de mindig volt valami zavaró a kapcsolatunkban. Az volt az érzésünk, hogy kétkulacsos politikát folytat, nem egyenes, nem keményen őszinte ember. Mindig keresi a kiskaput, a megoldást, a könnyebbet.

Így is veszem vele össze. A Gallimard Kiadó szomszédságában volt találkám Gara Lászlóval, aki jelezte, hogy Illyés is ott lesz. Előtte pár nappal jelent meg a *Lettre Française* nevű, ÉS-hez hasonlítható hetilapban Illyéssel egy interjú – tegyük hozzá, hogy ez a lap keményen kommunista elkötelezettségű volt –, amely azzal a kérdéssel záródott, hogy önről tudjuk, hogy nagy költő, de vannak-e más költők is Magyarországon, mondjon egypár nevet. Illyés válaszolt, „persze hogy vannak”, és sorolta: Juhász Ferenc, Váci Mihály, Nagy László, Garai Gábor (vagy valaki hasonló) stb. Egy cigány, egy király.

Bemegyek a kávéházba, ott ült egy pici asztalnál Gara és Illyés, én is leültem, de fortyogott bennem a méreg. Erre mi szükség volt? Mért csinál ő Vácinak és hozzá hasonlóknak reklámot Franciaországban? Megmondtam neki. Ezek az emberek bezupáltak, megtörték a derekukat! Rám nézett, kenetteljesen azt mondta: „Tanuld meg, fiam, aki Magyarországon nagy költő akar lenni, annak meg kell tanulni a gerincét megtörni.” Engem teljesen kiborított, és hangosan káromkodni kezdtem. Mi volt erre a reak-

ciója? Körülnéz, azt mondja: „Csendesebben, mert itt ül a másik asztalnál Flóra és Ika...” Ettől fogva nem érintkeztünk többet, legfeljebb úgy, hogy egy teremben voltunk. Az író, költőt tiszteltem, de soha többet nem tudtam Illyéssel emberileg megbarátkozni.

Volt egy sorozata a Népszabadságban, ami arról szólt, hogy van egy falu Dél-Franciaországban, ahol több száz évvel ezelőtt magyarok telepedtek le, vagyis egy „magyar falu” – Illyés elhatározta, hogy elmegy oda, meglátogatja ezt a falut. Öt részből állt az írás, és úgy kezdődött, hogy „a nagy francia filozófus, Jacques Charrère” autójában megyünk a magyar falu felé. Charrère olyan nagy francia filozófus volt, hogy előtte sose halottuk a nevét, nemcsak mi, de a franciák sem... Így lett Magyarországon eladva. Miért? Mert a felesége magyar, Véronique Charrère, ő Illyés egyik francia fordítója, a *Puszták népét* ő tette át franciába. Charrère egy gazdag úr, Illyés Párizsban általában náluk lakott, meghozza a 20. századi festészet nagy előfutára, Paul Gauguin Charrère úr által birtokolt műtermében. Charrère úr szervezte meg a Vieux Colombier színház heti szünnapjában Illyés egyik darabjának francia előadását – költők és barátok játszották a szerepeket, madame Véronique Charrère a főszerepet... Magyarországon öles cikkek jelentek meg a darab sikeréről. Amikor megnéztem a darabot, elég kevés francia volt a teremben, s egyáltalán nem voltak elragadtatva a műtől, szentimentálisnak tartották a darabot, sőt néha elröhögték magukat egy-egy számukra üresen puffogó mondaton.

– *De, visszatérve Kassákhoz: nemcsak a személy volt persona non grata, ebből következik, hogy törekvései az irodalomkritikát sem foglalkoztatták.*

– Időnként föl kell állítani a hivatalos és nem hivatalos értékrendet az irodalomban. Ez olyan, mint a folyam vízállásmérője. Nem ettől lesz valaki jobb költő, de valamit mégis jelez. A magyar hivatalos irodalmi értékskálán Kassák talán a huszonötödik helyen ha volt. A nem hivataloson: még mélyebben. Mert a nem hivataloson az újholdasok szerepeltek, ez volt a Nyugat szellemi kisugárzása; a hivatalos is erre törekedett, egy kis pártszósszal összekeverve. És egy kis népi ízzel. Így jött föl nagyon magasra Váci Mihály. Kassákról – Rónay Lászlót kivéve, aki a harmincvahányban megjelent kötetéhez írt egy hosszabb esszéet előszónak – nemigen értekeztek. Volt egy sorozat – nem tudom, mi volt a címe (Költőkről, írókról?) –, abban a Kassák-részt megint Rónay László írta. Kicsit hülyének nézték, aki Kassákkal foglalkozott. A verseivel nem nagyon tudtak mit

kezdeni. A magyar verseszménybe egy Kassák-prózavers se illett bele. Olyan esszében, melyek nem róla szólnak, de nyugodtan bejöhetne a neve, sose jön be. Ráadásul a képzőművészeti munkássága is teljesen ellenkezett a korabeli kánonokkal, ez is baj volt. Magyarországon a modern képzőművészetről sem volt szabad beszélni. A patriarchálisnak nevezhető rendszerben Passuth Krisztina volt az egyik műtörténész, akinek megengedték, hogy Kassákról is írjon. Sajnos ő sincs igazán rajta a kassáki hullámhosszon: mintha a Nyolcakat jobban szeretné...

Életem egyik nagy felfedezése az volt, hogy Moholy-Nagy László íróként kezdte pályafutását. És nemcsak író: folyóirat-szerkesztő volt. Volt egy *Jelenkor* című folyóirat, Hevesy Iván volt a főszerkesztője, Moholy-Nagy pedig az egyik szerkesztője. Közölt verset, novellát... Onnan ment el katonának. A folyóiratban megjelent Kassák, Bartók is. Írtam erről valahol, benne van az *Avantgárd szemmel* című könyvemben. Két verset közölt, mind a kettő elég gyenge, érdekes módon az irodalomról szóló kritikái megszívlelendők. Íróként kezdte, semmiféle kacsingatás a festészet felé. Hozzáteszem: nem tartom véletlennek, hogy Németországban, amikor híres festő lett, húsz vagy harminc könyvet írt.

Nem úgy csöppentünk be az avantgárdba, hogy egyszerre avantgárdok voltunk.

– *Hanem részben Kassák miatt...*

– Azzal, hogy szabad verset írt, megtörte a magyar verskultúra bástyáját. Kilencven évvel a *Mesteremberek* után voltunk. Óriási versnek tartottuk, és nem láttuk a magyar verstankönyvekben, hogy emlegetnék. A számozott versei, a képversei: ilyet sem láttunk máshol. Francia közegben élve ez egészen másképp festett. A francia irodalomkritika ezt már úgy-ahogy földolgozta. Elsősorban abból indultunk ki, hogy marhára tetszett. Éreztük, errefelé kellene mennünk.

Megismerkedtünk Tamkó Sirató Károllyal. Nagyon tiszteltük a térverseit, avantgárd beütésnek éreztük a *Tengerecki* szójátékait, és küldött egy-két olyan verset nekünk, amit magyar folyóiratban sohase láttunk közölni, például az *Ül benne... ül benne...* Azért ezt a verset említtem, mert amikor versgenerálással kezdtem foglalkozni, ezen a versen mutattam be, hogy mi a versgenerálás mechanizmusa. Ahelyett, hogy „ül benne ül benne”, írhatom azt, hogy „áll rajta áll rajta”. Hogyha az ilyen típusú variációkat minden verssorral megcsinálom, aztán kombinálom őket, az eredmény

kiad egy verset. Ha Tamkó versében a szavak alliterálnak, akkor a variációs sorokban is alliterálnak. Nem feltétlenül ugyanazzal a betűvel, de alliterálnak. Horváth Iván a *Pannon Enciklopédiában* ír a versgenerálásról is. Meglehetősen lekicsinyelve azt írja, hogy Papp Tibor csinál ilyeneket, Tamkó Sírátó Károly versét próbálja megkavarni; de ilyet már a 18. században is csináltak.

Egyszer előadást tartottam Párizsban, magyaroknak, a *Magyar Kultúra Franciaországi Baráti Körében* a versgenerálásról. Ebből a Tamkó Sírátó-versből kinyomtattam minden sort, és mindegyikre készítettem öt-hat változatot. Mindenkinek adtam egy lapot, melyen egy sor változatai voltak olvashatók. Ezek után úgy írtunk verset közösen, hogy ha azt mondtam, egyes, akkor, akinél az egyes lap volt, az ott látható öt vagy hat lehetőség közül kiválasztott egyet, és felolvasta. Aztán a kettes, és így tovább. A közönség nagyon jól szórakozott. Látják, mondtam, ez a versgenerálás alapja. Akkor valaki szót kért, és kijelentette: ez messze áll a magyar lélektől. A magyar lélek ihletet kíván.

– *Gondolom, nem kimondottan irodalmár...*

– De igen. Francia szakos egyetemi tanár.

– *Nem árulod el a nevét?*

– Nem árulom el. Többek között tehát a „magyar lélek”. Kassáknál van valami mindezekben felülemelkedő. Persze hogy magyar lélek, de magasabb szinten, nem népi irodalmi szinten. Kassákban rengeteg ilyesmit találtunk. Akkor még nem voltunk igazán avantgárdok, de éreztük, hogy ez az az irány, ami minket igazán vonz. Rájöttünk, hogy szinkronban van a franciákkal. Juhász Ferenc nem volt szinkronban a franciákkal, akkor úgy éreztük, teljes egészében Weöres Sándor sem – azokkal a franciákkal, akik nekünk sokat jelentettek. Mert a franciák között is vannak Jean Rousselotok, akik úgy írnak, mint a magyarok, de a francia irodalomban azoknak nincs ereje. Nekünk akkor a legmenőbb költő Denis Roche volt. Később jóban lettem vele, egyidősek vagyunk, ma is az egyik lieblingem a francia irodalomban. De ő is ugyanúgy tekintett a francia irodalomban vissza, ahogy mi is visszatekintettünk Kassákra. Rájöttünk arra is, hogy Kassákok bizonyos körökben ismerik. Elsősorban képzőművészeknél. És úgy ismerik, mint avantgárd alkotót. Lassan-lassan a bennünket ért szidalmak, rágalmak kikristályosodtak, és rájöttünk: az avantgárd az, ami másoknak

nem tetszik bennünk. Egy magatartásforma. A *Vendégszövegek* 2, 3 már a tudatos avantgárd jegyében született.

– *Tebát azt mondom, hogy a második kötetekben tetten érhető a láthatóvá tett nyelv működése... és egyfajta vizualitás, amiről sok szó esett már... vizualitás, melynek a tipográfia is teret ad, az ofszetnyomás, erről már beszéltél. Ideje tisztázni, mit értesz pontosan „látható nyelven”?*

– Amikor ezek a kötetek születtek, nem volt ezzel kapcsolatban kialakult álláspontom; ez csak később született meg. Mi az, hogy látható nyelv? A magyar kifejezés Zolnai Bélától származik. 1926-ban a *Minerva* című szegedi lapban megjelent egy hosszú tanulmánya *A látható nyelv* címmel. Ő a kívülálló szemével közelít a problémához. Mi a látható (a csak látható, a hanggal pontosan vissza nem adható) a nyelvben? Első ránézésre: a kérdőjel, a pont, a nagybetű, a kurziválás stb. És többek közt megállapítja, hogy Babits némely strófaszerkezete nem adható vissza hanggal. Vagy: a mai nagyváros jelekben beszél. Itt a mi gondolkodásunk – mondjuk, a Magyar Műhely-es gondolkodás – be tudott kapcsolódni a téma kibontásába.

A legkönnyebben, a legegyszerűbben a palindróma teszi érzékelhetővé, mi a különbség a látható és a beszélt nyelv között. Tudvalevő, a palindróma olyan szöveg, amelyik oda és visszafelé is olvasható. Egyik vizuális költeményemben olvasható például a következő palindróma: *arab rab darázs e levelen eleve leszárad barbara*. Hangzás alapján senki nem gondolná, hogy visszafelé is ugyanazt az olvasatot adja. Most éppen egy olyan verses-könyvön dolgozom, amelyikben alapvető szerepe van a palindrómának, a bűvös négyzeteknek, az öt sorból, azaz ötször öt betűből álló formációnak. Ezek oda, vissza, le és felfelé olvasva egyaránt értelmes olvasatot adnak. Például:

R	A	K	Ó	S
A	Z	A	H	Ó
K	A	J	A	K
Ó	H	A	Z	A
S	Ó	K	A	R

Tessék leírni és megpróbálni lentől fölfelé olvasni, jobbról balra, föntről lefelé stb. Nem mondhatnám, hogy a bűvös négyzet mint forma a jelenleg készülő kötetem előtt meghonosodott volna Magyarországon, an-

nak ellenére, hogy már Arany János is elkövetett egyet, csak erről irodalmi berkekben mintha nem illene beszélni. Bizonyos műfajformák a látható nyelvnek köszönhetik a létüket, mint például a logo-mandalák, a gyűrűk vagy az egyik kötetemben *Villanások* címmel közölt konceptversek. Ezeket igyekeztem beleplántálni a magyar irodalomba.

A látható nyelv kapcsán felmerülhet a kérdés: hogyan közelítsük meg a nyelvet a legmaibb irodalmi műfajok felől, azaz egy költőnek mit jelenthet ma a nyelv? Nem is a nyelv, hanem a nyelvek, mert szerintem három nyelvet különböztethetünk meg, melyek valamilyen módon a művészetet (azaz, nyelvről lévén szó, az irodalmat) szolgálják: az egyik a látható nyelv, a másik az írott-beszélt nyelv, a harmadik a vokális nyelv. Amit látható nyelven old meg az ember, azt nem lehet sem írott-beszélt nyelven, sem vokálisan visszaadni; és ugyanez fordítva. Egy hangverset nem lehet egyszerűen papírra leírni.

– *Az írott-beszélt ebben a felosztásban a közlő nyelv.*

– Az, amit általában nyelvnek tekintünk. Ha egy verset valaki felolvas, a másik – feltéve, hogy mind a ketten kulturált emberek – az adott szöveget hibátlanul le tudja írni. Pontosan tudja, hol van vessző, hol pont, hol kérdőjel.

A vokális nyelvről csak annyit, hogy minden nyelvnek vannak speciális lehetőségei – a vokális nyelv szigetekben közöl. Szigeteket helyez egymás mellé, melyeknek sorrendje nem feltétlenül követi a szintaktikai rendet, a befogadó számára mégis elfogadható üzenetközvetítők. Van egy francia egyetemi tanár, Claire Benvenist, aki ennek a specialistája, ő azt mondja, hogy a vokális nyelv különbözik az írott-beszélt nyelvtől például abban, hogy szigetekben adja át az üzenetet, hogy mellőz bizonyos nyelvtani jeleket (a franciában például a többes szám jelét). A hallgató, aki szigetekben veszi az üzenetet, tökéletesen el tudja helyezni egy vagy több logikai szalon az érkező üzenetszeleteket. De ha folyamatosan leírja, akkor követhetetlen a mondanivaló. Az egységek szigetekben különülnek el. A *Pogány ritmusok*ban rakódnak a szavak így egymás mellé, nyelvtanilag nincsenek összekötve.

A látható nyelvnek is vannak olyan aspektusai, amelyeket nem lehet másképpen (például hanggal) visszaadni. Már említettem, három pszicho-lingvisztikával foglalkozó nyelvész: Jacques Mehler, Thomas G. Bever és Peter Carey az olvasással kapcsolatos kísérletük eredményekép-

pen kimutatták, hogy szabálynak tekinthető az a tétel, miszerint az elszigetelt helyzetben lévő szó vagy rövid mondatszakasz első felét annyival több ideig olvassuk a másodiknál, ahány jelentésre a szó vagy mondatszakasz lebontható. Azt is kimutatták, hogy normális olvasás közben a szóközök egy szótagnyi időt foglalnak el (vagyis a fehérét is olvassuk), aminek egyenes következménye, hogy amikor hosszabb a szóköz, akkor az a látható nyelv egyfajta megnyilvánulása.

Még a klasszikus költészetben is minden verssor egy elszigetelt egység. Ha a verssoron belül különböző jelek, izoláló effektusok találhatók, mint a soron belüli hosszú szóköz, akkor megváltozik a szem és a gondolkodás mechanizmusa.

A szigetelésnek számtalan fajtája lehetséges: nemcsak térben fehérrel elválasztva lehet egymástól eltávolítani a szavakat, elszigetelhet egy szót (mondatszakaszt) egy vastag vonal, szigetelő szerepe lehet egy képnek, egy grafikai alakzatnak, rajznak, fényképnek stb. A képversek számtalan módon és millió ötlettel elszigetelt egységei alaposan kihasználják a látható nyelv eme tulajdonságát. Már Mallarmé is bőven élt vele (erre a *Kockadobás – Un coup de Dés jamais n’abolira le Hasard* – című francia kötetben közölt tanulmányomban hívtam fel a figyelmet), és e. e. cummings verseinek külalakját, vizuális formáját is többnyire az elszigetelésnek köszönhetjük. Sőt, szerintem a könyv- és verscímek századokon átívelő változása, rövidülése is ennek köszönhető, anélkül hogy ez tudatosodott volna a szerzőkben. Például Balassi korában még akadnak igen hosszú verscímek, ő maga is eleresztette néha a pennát: *Kiben bűne bocsánatáért könyörgött akkor hogy házasodni szándékozott*, Kassáknál már rövidek, gyakran egyszavasok: *Márciusok*, *Mesteremberek*.

A vizuális költészet egyik fontos aspektusa az elszigetelés művészete. Hogyan rakjuk egymás mellé szövegszeleteket, szavakat, szótagokat úgy, hogy még behatóbb elemzésre készítsem az olvasót. Főleg akkor, ha még a részek viszonyát is megbontom. Egy képverset szemlélve néha nehéz eldönteni, hogy így kell olvasni, vagy úgy – de így is, úgy is esztétikai élvezetet nyújt. Ez a látható nyelv tulajdonságai közé tartozik, mint ahogy az is, hogy nem betűvel lejegyzett üzenetközvetítőknak is helye van a vizuális műben.

– Tehát nem a szabad vers felől vagy a nyelv tagolása, ritmikája felől közelítettetek a verssor problémájához, hanem sokkal elvontabb, filozofikusabb szinten.

– Igen. Nem úgy lettünk avantgárdok, hogy kedd reggel kép-verseket alkotó avantgárdként ébredtünk fel. Mindennapi irodalmi gyakorlatunk alakította úgy a gondolkodásunkat, hogy ha jól csináljuk, igenis értelemmel telik meg a hangos vagy a látható anyag, akkor is, ha ez a fajta műforma nincs benne a nagykönyvben, nincs benne a kánonban. Ha megfelelő szinten műveljük, akkor az avantgárd magatartásnak ez lesz a lenyomata, mely ugyebár szembemegy a main streammel, a magyar költészet és irodalom fővonalával.

– *Tipográfusi munkáid, és talán egy korszak összegzése is Mallarmé Kockadás című könyvének rekonstruálása. Nemcsak tipográfus- és könyvészkörökben kavart vihart.*

– Az összegzést nem tartom jó szónak. Mallarmé nekünk a kezdet. Nem a képversek kezdete, hanem az új szemléletű képversek kezdete. És mi az, hogy új szemléletű képvers? A nyelv belső mozgását érintő képi elhelyezés. A korábbi ilyen munkák is képversek voltak, például a 18. századi német vizuális költemények, vagy a korabeli magyar képversek Moesch

Zsuzsával és Mitsou Ronat-val a nyolcvanas évek elején

Lukácstól (17. század vége) Patacsich Józsefig (19. század közepe); de Mallarménál a gondolkodás új dimenziója jelent meg. Odafigyelt arra, hogy a szavak között mekkora a hézag, a fehér – és megsejtette, hogy az valami módon részt vesz az egész felépítésében. Imént em-

lítetttem a *Mit olvasunk, amikor olvasunk* című kutatást, és ennek két megállapítását: a szóközöket is olvassuk, és az elszigetelt szavak (vagy szótömbök) első felét annyival több ideig olvassuk, ahány jelentést a szó felidéz az olvasónak... Mallarmé megsejtette ezt, és engem mind a mai napig zavar, hogy a nyelvészek nem vették elég komolyan ezt a sejtést, nem vették fel a zsákjaikba, a mai napig a földön hever. Mallarménál óriási jelentősége van az elszigetelt szavaknak! A szavak közt hosszú-hosszú szóközök vannak; ha egy szó átmegy a másik oldalra, a szemnek középen nyolc centiméteres

ugrást kell végeznie. (Mallarmé azt kérte a nyomdásztól, kétszer négy centi legyen a belső széleken a margó.) Ezzel megváltoztatta az olvasás menetét. Rodolfo Hinostroza, egy perui tudós írt az általunk kiadott Mallarmé-kötetbe egy csodálatos tanulmányt az olvasásról, arról, hogy milyen olvasási sémák léteznek, és azok hogyan befolyásolják az olvasás menetét. Erről már szó volt, most azért hozom elő, mert Mallarménál szinte minden változat előfordul, méghozzá a 19. század végén, nem tudatosan, de nagy beleérzéssel. Ezzel új tartalmat adott a szöveg képi megjelenésének. Mindenestre többet annál, hogy itt vagy ott, mondjuk, a bal oldalon, avagy függőlegesen összeolvashatók a betűk; egészen új dimenziót nyitott, amely a nyelv belső működésére is hat. Ez volt nekünk az óriási felfedezés.

A *Kockadobás*hoz úgy jutottunk el, hogy egy bűbajos, fiatal hölgy, Mitsou Ronat, egyetemi kutató, irodalomtörténész és nyelvész Mallarméval foglalkozott (a másik specialitása a Chomsky-féle generatív nyelvészet volt), és az volt az érzése, hogy valami nem stimmel a korábbi Mallarmé-kiadások körül. Nem tudta rögtön és pontosan megfogalmazni, micso-da; de érezte, hogy az 1914-ben megjelent *Un coup de dés jamais n'abolira le hazard*, vagyis a *Kockadobás* című vers Gallimard-féle kiadásával baj van, és az összes többi *Kockadobás* ehhez a kiadáshoz igazodott. Azért tudjuk, mi volt Mallarmé álláspontja a kiadással kapcsolatban, mert egy nyomdában ő maga minden oldalt véglegesre megcsináltatott. Bement a nyomdába, az éppen esedékes oldalt betördelték neki, azon ő javítgatott, visszavitte stb., amíg véglegesnek nem minősítette a tördelést. Ezek a kefelevonatok mind a mai napig léteznek! Egyiket-másikat úgy őriz a tulajdonosuk, mint a szemé fényét. Az egyik gyűjtő például hat levonategyüttest tartott a páncélszekrényében, s kijelentette Mitsou Ronat-nak, akinek sikerült beférkőznie a gyűjtő bizalmába, hogy még egy doktorandusznak sem engedi meg, hogy lefényképezze. Nos, ekkor találtuk ki Mitsouval a halálos beteg magyar költő történetét, aki a *Kockadobást* most fordítja magyarra, s hátralevő élete nagy vágya az eredeti megtekintése. A gyűjtő ennek a mesének nem tudott ellenállni, beleegyezett, hogy Mitsouval együtt én is megtekintsem a kefelevonatokat, mert természetesen én voltam a halálos beteg magyar költő. Azonnal béreltem egy akkor kémfényképezőgépnak becézett masinát, mely alig volt nagyobb egy hosszában kettévágott gyufásskatulyánál, s imígyen fölszerelve, zsebkendővel a kezemben, mert ugye beteg, éppen náthás voltam, állítottam be Mitsouval a gyűjtőhöz. Egy selyemburás asztalilámpa meglehetősen sápadt fényében találódtak elénk a kefelevo-

natok. Néztük őket, ujjongtunk, hogy milyen szépek, s én, a beteg ember, gyakran törölgettem az orromat, ugyanis a zsebkendő kupacában volt a fényképezőgép, s igyekeztem minden oldalt lefényképezni. Manőverünk tökéletes sikerrel járt. A fényképek alapján pontosan meg tudtuk határozni a Mallarmé által használt betűtípust, és a szavak pontos elhelyezését is segítették a fényképek, amit akkor tudtunk igazán ellenőrizni, amikor a nagy munka befejezése előtt, váratlan isteni ajándékként, egy másik gyűjtőtől (Franciaország volt venezuelai nagykövetétől) kölcsönkaptunk egy levonategyüttest – úgy, hogy a nyomdába is kivihettük az általunk betörtelt oldalak ellenőrzésére.

A mallarméi tördelésből a Gallimard-kiadás tipográfusa mindekelőtt azt vette át, hogy a szavak úszkálnak a nagy fehér oldalakon. Ha az eredeti kefelevonaton egy szó nagyjából itt és itt van, akkor a Gallimard-féle kiadásban is nagyjából (!) ott van; pedig Mallarménál nem volt semmi se nagyjából. Mindennek megvolt a pontos helye. Mitsou Ronat-val együtt

jártunk a Polivanov-szemináriumra, innen az ismeretségünk, minden pénteken este öt órakor találkoztunk a Keleti Nyelvek Főiskolájának valamelyik kopottas termében, ahol húsz-harminc, de néha hatvan ember jött össze. A '68-as diáklázadás farvizén, ha jól emlékszem, 1971-ben indult szeminárium a Nanterre-i Egyetem poétikai komparatista

Egy Polivanov-köri ülés, előtérben Léon Robel

tanszékének volt a külvilággal való kapcsolatteremtés színhelye, melyet hivatalosan a tanszék vezetője, Léon Robel professzor, az orosz nyelv és irodalom kitűnő ismerője és fordítója vezetett, de a gyakorlatban Jacques Roubaud, Pierre Lusson, Jean-Pierre Faye is kivette részét a kör életének az irányításából. A rendszeres résztvevők között a tanszék diákjain és doktoranduszain kívül jeles francia költők, írók, művészek jártak az össze-

jövetelekre: Michel Deguy, Claude Royet-Journoud, Jean-Claude Milner, Georges Perec, Harry Matthews amerikai író, aki Franciaországban telepedett le, mint annyi sok elődje, Robert Marteau, Jean Paris, Florence Delay, aki ma már a halhatatlanok csapatát gyarapítja a Francia Akadémián, Paul Louis Rossi, Bernardo Schiavetta spanyol költő, Maurice Roche, aki az alapító atyák közé számított, Denis Roche, Pierre Lartigue, az oulipós Paul Fournel, Elisabeth Roudinesco, a pszichanalízis mai dívája és akkori élettársa, Henri Deluy, a Francia Kommunista Párt által létrehozott és támogatott irodalmi folyóirat, az *Action Poétique* főszerkesztője, valamint Jean-Claude Montel, két képzőművész : Gaston Planet és Pierre Getzler, a *d'atelier* csapat (Bruno Montels, Claude Minières, Philippe Dôme, Nagy Pál) és még sokan mások.

Egyrészt speciális poétikai előadások hangzottak el – például egy berber költő a berber költészetéről, másvalaki az arabról, megint másvalaki a középkori spanyol irodalomról beszélt –, George Perec például, amikor *Mode d'emploi*, vagyis *Használati utasítás* című több száz oldalas könyvét írta, elkészített magának egy rácsozatot, amelyikbe balra, az első sorba beírta: kicsi, a függőleges oszlop tetejére: férfi, nos, így az első kocka egy kicsi férfi kockája lett. Táblázatot készített, mely a szereplőket és az eseményeket rendszerezte. Ezek után a könyv megírása a kockákba fogott események leírása lett. Ahogy haladt előre, megmutatta, eddig mit csinált, így (velünk) ellenőrizte a közönség reagálását.

Másik alkalommal, amikor keresztülutazott Párizson, vendégünk volt Jakobson, Octavio Paz, Kateb Yacine, Gennadij Aigi csuvas költő és még sokan mások. Tolmács segítségével beszélt, beszélgettünk. Vendégünk volt Vozneszenszkij, azaz valaki egy hatalmas lakásban rendezett neki fogadást, többször megfordult körünkben Jerom Rothenberg amerikai költő, valamint a M. I. T. (Massachusetts Institute of Technology) guruja, Noam Chomsky, akivel Mitsou Ronat készített egy interjúkönyvet. Amikor a *d'atelier* Szentkuthy-különszámát adtuk ki, a folyóiratot mindekelőtt ide hoztuk el. A következő szeánszon ováció fogadta megjelenésünket, hallatlanul tetszet nekik Szentkuthy szövege, mindenki mindent tudni akart Szentkuthyról, és azzal ostromoltak bennünket, hogy mikor fordítjuk le az egész könyvet (mert a különszámban csak egy fejezetnek mondható anyagot fordítottunk le – az eredeti kiadásban mintegy húsz oldalt, de a *d'atelier*-ben ebből ötven lett). Annnyira felizgatta a Polivanov-kör hangadóit a *Prae* szövege, hogy kérdés nélkül elindultak kiadót és pénzt

keresni a mű francia fordítására. Találtak is egy nagyon jó kiadót, de annak nem volt elég pénze, UNESCO-segítségre is szüksége lett volna, hogy a könyvet ki tudja adni. Az UNESCO magyar bizottsága viszont megvétőzta az ügyet, mert a könyvet nem tartotta a magyar irodalom eléggé reprezentatív képviselőjének.

Többször tartottam előadást én is a vizuális irodalom valamelyik aspektusáról, a hangversről, a tipográfiáról. A szemináriumot egy közeli kávéházban folytattuk, ahol feloldódott az egyetemi hangulat. Mitsou Ronat egy alkalommal

– mivel tudta, hogy vizuális költő vagyok – felvetette a Mallarmé-vers problémáját. Ti, vizuális költők hogyan viszonyultok ehhez? Mit mondhattam: ismertük, messziről. A Gallimard kiadását legalábbis mindenki látta. Miután elemezte, hogy szerintem sok a csúsztatás, bizonyos dolgokat

A Prae fordítása Chervey-ben. Papp Tibor, Nagy Pál, Philippe Dôme

Mallarmé nyilván másként képzelte el, és felvetette, dolgozzunk együtt, rekonstruáljuk és esetleg kísérreljük meg az eredeti könyvet kiadni, amely tökéletesen megfelelne Mallarmé elképzelésének, ráharaptam. Egy ideig elméletileg gyűrtük az anyagot, igyekeztünk a részletekre vonatkozó miértekre és hogyanokra válaszolni, aztán elhatároztuk, hogy megcsináljuk. Mitsou Ronat tagja volt a *Change* című folyóirat szerkesztőségének, amelynek feje Jean Pierre Faye volt, Mitsou barátja, a francia irodalom markáns egyénisége, filozófus, irodalmár. *Change errant*, a „bolygó” *Change*, volt a kiadójuk neve. Megegyeztünk, hogy közös kiadásban kiadjuk Mallarmét, ők és a *d’atelier*. Elkezdtünk dolgozni rajta Mitsouval. Besegített a *Change*, besegített a *d’atelier*-oldal, Nagy Pali, és jó egy év munkájával megalkottuk magát a könyvet.

Mallarmé nem akarta, hogy fedőlapja legyen a műnek. Erre utalásai vannak. Mikor a nyomdászt instruálja a kefelevonaton, egy alkalommal az szerepel: mondtam már, hogy nem akarok fedőlapot. Kisütöttük,

hogy mért nem akart: az alexandrinus halála foglalkoztatta ebben az időben Mallarmét. Őt, aki nem volt sem igazi forradalmár, sem reformer, sem megrögzött konzervatív, a legfontosabb, a legfranciább versforma esetleges eltűnése mélyen megrendítette.

Az *Un coup de dés*-t tulajdonképpen az alexandrinus vélhető halálára írta, lehet mondani. Az alexandrinus alapja a tizenkettes szám, és ebben a műben minden a tizenkettesre rímel. Ha nincs fedőlap, a mű huszonnégy egyforma papírra nyomtatott oldalból áll. A műben lévő összes szótagok száma osztható tizenkettővel. Ilyen apróságok lebegtek felszínre. Lassan-lassan raktuk össze, hogy is van ez. De abból kifolyólag, hogy nem lehet fedőlapot csinálni, ki kellett találni valami más megoldást. A dosszié jellegű tartót véltem a feltételeknek megfelelő legalkalmasabbnak. Legyen a mű egy dossziéba becsúsztatva. Így arra is van mód, hogy az elméleti megközelítést – miért csináltuk, hogyan csináltuk – egy külön füzetben közreadjuk, melyet úgyszintén elhelyezhetünk a dossziében. Egyik oldalon Mallarmé, a másikon a kommentárok és főhajtások, hommage-ok. Kiknek a hommage-ai? A vizuális költőké, hiszen nekik köszönhető, hogy ez így megjelent. Persze nemcsak vizuális költők szerepelnek benne: Mitsou Ronat a kiadás elméleti háttérét írta meg, én a tipográfiát, Rodolfo Hinostroza az olvasás stratégiáját; egy fiatal költő, Bruno Montels képverssel tisztelgett a mű előtt, Nagy Pali úgyszintén. Megjelent a mű, a dosszié bal oldalán a *Kockadobás*, a jobb oldalon a hommage-ok, amiből botrány is lett – „botrány”, idézőjelben. Sokan zokon vették, hogy mernek ilyen hülyeséget, képverseket tenni Mallarmé mellé? Mire azt válaszoltuk, hogy nélkülünk ez a kötet nem született volna meg. Itt találkozott össze a régi képvers a mai képverssel.

– Mallarménál talán még nem tudatos ez, mindenesetre közben – talán a hatvanas években – körvonalazódott az értelmezéshez szükséges teoretikus háttér.

– Mallarmé is elég tudatos. Van egy könyve, a *Le livre* (*A könyv*). Ebben rendkívül sok kalkuláció van, milyen széles legyen, milyen magas stb. Nem a semmiből szedte ő ezt elő. Foglalkozott olyasmivel is – ezt kettős látásnak nevezném –, hogy a kisbetűs szövegben nagybetűs szavakat helyezett el. Ezeket, ha összeolvasod, a nagybetűs együttes is önálló olvasatot ad, egy-egy költői képet. Ez egyébként a Gallimard-féle kiadásban is megvan.

Hőbörögtünk, hogy az egyetemi nagyok hogyhogy nem vették észre, hogy a vers kiadásával baj van. Mindig az volt a válasz: „Nem hiányzott

egyetlenegy vessző sem a Gallimard-féle kiadásból, minden betű, minden írásjel ott volt.” De épp ez az! Ez nem olyan mű, hogy elég az, hogy minden szó, minden vessző ott legyen: azok elhelyezése legalább annyira fontos!

– *Ezek szerint a kefelevonat elkészült a könyvről, csak épp nem nyomták ki.*

– Igen, úgy volt, hogy egy kiadó kiadja, de közben bedöglött: nem adta ki. Eredetileg képzőművészeti lapokat is adtak volna hozzá mellékletként, gondolom, kiadói csalétekként – de azok nem lettek volna belefűzve.

– *Siker?*

– A könyvnek óriási visszhangja volt Franciaországban.

*Polivanov-körösök párizsi lakásunkban. Pierre Getzler, Mitsou Ronat,
Pierre Lussan, Jean-Pierre Balpe és felesége, Nagy Pál*

– *Senkiben nem merült fel korábban, hogy megnézzék a levonatokat és kiadják?*

– Egyedül a tipográfusoknak. De ők nem a verset, nem az irodalmat látták benne, hanem egy nagy ember keze vonását, amit reprodukálni kell szőröstül-bőröstül.

– *Reprintet akartak. Dokumentálni.*

– Így van. Az egyetemi embereket pedig azért nem foglalkoztatta, mert hiszen ott a Gallimard-féle kiadás, és az tökéletes. Mi viszont

tudjuk, hogy Mallarmé nagyon odafigyelt például a betűtípusra. Egy másik köteténél is foglalkoztatta, hogy egyes betűtípusokkal hogyan fér el a szöveg a lapokon: mekkora legyen a betű, ne legyen túlságosan sűrű a szöveg stb. A *Kockadobás* esetében a levonatot Didot betűtípusból készítette el. Didot a 19. század elejének nagy francia betűrajzoló és -készítő mestere volt, majd műhelye nagy cég lett, gyártották az ólombetűket, újabb és újabb ólombetűtípusok jelentek meg a cég égisze alatt. Abban az időben, amikor Mallarmé a könyvén dolgozott, a *Nemzeti Közöny* betűtípusa is ez volt. Mallarmé nem véletlenül választotta a maga számára. Egyik lábával klasszikus földön állt, a másikkal a reform oldalán. Azzal, hogy a törvény betűtípusát választotta a kiadáshoz, mutatta a hagyományhoz való viszonyát; de hogy ezzel a betűtípussal csinálta azt, amit csinált, az forradalmi! Mallarmé ilyesmire is odafigyelt. A Gallimard-féle kiadás ezt nem vette figyelembe. Modern, 20. század eleji betűtípusból szedték ki a szöveget.

– *Egy nagy francia klasszikushoz nyúltatok, de a saját szempontjaitok alapján.*

– A 20. századi vizuális költészetnek – amikor abban a nyelv már nagyobb szerepet játszik – az origója Mallarmé. Aztán jönnek a futuristák a szabadjára engedett szavakkal, a dadaisták – de a 20. századi szemléletet Mallarmé kezdte el.

Nagyon nagy sikere volt a könyvnek, rengeteg kritika jelent meg, a *Critique*-ben harmincoldalas tanulmány. Ennek a szerzője, M. Lebensztejn volt az egyetlen, aki megtalálta, hogy a nálunk szereplő kis m betű egy tízed milliméterrel valószínűleg hosszabb, mint az eredetiben.

– *Jó szeme lehetett.*

– Megmérte. De ő is nagyon-nagyon dicsérte az eredményt, és tulajdonképpen ő mondta ki először, hogy ennek a versnek ezután ez az alapformája. Érdekes, hogy ezt eleinte nem vette mindenki tudomásul. De ma már az egyetemeken csak ezt használják. Két hete volt nálam egy amerikai doktorandusz, aki ebből írja a doktori disszertációját. Mindenkit megakaszt, őt is: mit keresnek a mellékletben a vizuális költők? Azt, hogy a mallarméi mű is vizuális költészet!

De ott van például a francia Nemzeti Nyomda – Franciaországban van Nemzeti Nyomda, csodálatos intézménynek tartom, nagyon úgy néz ki, hogy le fogják nullázni, ki fogják semmizni –, minden fontos nem-

zeti nyomtatványt ott nyomtatnak, de ott nyomtatják kirgiz betűkkel a miniszter szövegét is, ha megy Kirgizisztánba, ha szórólapokra van szükség. Szinte a világ minden betűtípusa, minden betűformája megvan nekik, ma már ez is óriási muzeális érték. Ennek a Nemzeti Nyomdának van egy betűrajzoló részlege, ahol új betűket kreálnak. Ezt szintén volt alkalmam közelebről látni, mert egy ideig a Bordeaux-i Egyetem egyik részlegében egy tipográfiai kutatócsoportot vezettem, és a csoport egyik tagja, Mandel László, jó nevű (magyar származású) francia betűrajzoló éppen akkor rajzolt a Nemzeti Nyomdában egy új betűtípust. Hetente voltak összejöveteleink, minden héten hozott egy kis mintát, hogy hol tart. Ilyen problémák merülnek fel, hogy két betű hogyan illeszkedik egymáshoz. Egy adott betűtípusban hét- vagy nyolcszáz betűpárt kell beállítani. Mandel kicsit hamarabb ért oda, mint a többiek, és a falra kiakasztotta az aznapi példát. Volt egy másik, fantasztikusan nagy tudású nyomdai szakember, René Ponot bácsi, aki belépett a szobába, és azonnal mondta: az i és az y egymás mellett még nem stimmel. Már én sem voltam kezdő, de hozzájuk képest zöldfülű voltam. Rettenetesen élveztem.

No de, milyen a világ, a Nemzeti Nyomda időnként presztízskiadványokkal áll a közönség elé, kb. tíz évvel ezelőtt ők is kiadták a *Kockadobást*, s annak ellenére, hogy többször felhívták figyelmüket a *Change errant/d'atelier* kiadványára, tördelésük még a Gallimard-énál is rosszabb volt.

A francia tipográfusok egy része egy életre megharagudott rám, mert többüknek nagy álma volt ezt a könyvet egyszer kiadni... és akkor jön ez az idegen, ez a „métèque”, ahogy franciául mondják, és megelőzi őket! De ettől függetlenül: legalább száz kritika jelent meg, ami elég nagy szám, és a világ minden tájára rendeltek a könyvből. Japánba például, emlékszem, rendeltek tíz példányt. Egyszer Jean Pierre Faye Japánban járt, előadást tartott valamelyik egyetemen, és legnagyobb meglepetésére az előadás végén megjelent valaki a Mallarméval a hóna alatt, és kérte, hogy dedikálja az ebben megjelent cikkét... Ez megalapozta tipográfusi híremet. Ugyanakkor nagyon jóban lettünk Mitsou Ronat-val, aki alkotóként is művelte a vizuális költészetet. Én nem sokkal azután kerültem be a Polyphonix Fesztivál vezetőségébe, és ott Mitsout is szerepeltettem – meg rengeteg embert, magyarokat, másokat. Ez másfajta kapcsolatot is jelentett. Szomorú, hogy Mitsou nagyon hamar, nyolcvannégyben, autószerencsétlenségben meghalt. Briliáns eszű, szép nő volt... mindenkit meghódított.

– Bodor Béla az összegyűjtött verseidről, a *Vendégszövegek n-ről* írt kritikájában kiemel egy szövekapcsolatot *Pattogó* című versedből: „labdacolva a hagyománnyal”. Úgy érzem, Mallarméval is hasonló helyzet alakult ki. Egy klasszikus munka jelent meg, de a ti értelmezéseitekkel. Fölrajzolódott közben egy teoretikus háttér, lecsaptátok a labdát. De közben egy technikai lehetőség is megjelent: a számítógép.

– 1983-ban húgom, aki Kazincbarcikán volt matematikatanár, megkért, hogy vegyek neki egy számítógépet. Akkoriban a személyi számítógépek, amelyeket a franciák „famiárisnak”, „családinak” neveznek, gyakorlatilag nem léteztek. Egyetlenegy volt forgalomban, a Sinclair ZX 81-es, amely akkora volt, mint egy szivarosdoboz. Drótok lógtak belőle, a televízióba kellett bekapcsolni. Gumibillentyűk voltak rajta: nem gombok, hanem érintkezők. Ezt kérte, mert a környéken két tanárnak volt már ilyen gépe, s így, ha probléma van, esetleg tudnak egymáson segíteni. Megvettem szeptemberben, hogy majd karácsonyra hazaviszem, és addig én is megnézem, mit lehet ezzel kezdeni. Hadd tegyem hozzá: zseniális munkakönyvet mellékeltek e géphez. Ilyen jó munkakönyvet még nem láttam. Ha sorról sorra követted, kezdve az elején, egyszer csak észrevetted, hogy tudsz programozni. Nem bonyolult dolgokat, de, mondjuk, azt, hogy a képernyőn megjelenjen a másodfokú egyenlet grafikonja vagy megjelenjen három kérdés... A programozás kezdő stádiuma pedig ez.

*Húgommal, anyámmal Vállajon
a betvenes évek végén*

Elkezdtem tanulni. Nagyjából december elejére, amit lehetett, megtanultam. Kíváncsi voltam, irodalmilag mire hasznosítható. Főleg a képvers oldala érdekelt, mert rajzolni is lehetett vele. Jóformán kézzel is vezethettem a vonalat, de egyszerű programot is lehetett készíteni, ami rajzolt. És a programba a véletlenszerűt is beilleszthetted.

Mint képversalkotó – akkor már régóta vizuális költészettel is foglalkoztam – nagyon foglalkoztatta a fantáziámat. Láttam, hogy lehet valamit kezdeni vele, de hogy mit, azt még nem láttam teljesen tisztán. Húgomnak karácsonyra hazahoztam a gépet. *Műzsával vagy műzsa nélkül* című könyvemben megírtam, hogy a hazajövetel sem volt valami sima.

Karinthy Ferencsel utaztam egy gépen, ő végig viccelődött – nekem meg végig az járt az agyamban, hogy a kofferomban szundikáló számítógépet hogyan fogom keresztülvinni a vámon, mennyit fognak rám kiszabni. Az út vége felé Karinthy meg is kérdezte: hozol valamit? Mondtam, számítógépet. Erre azt felelte: „Aajaj.” Titokban reménykedtem is, hogy talán följajánlja, segítségét – de nem mondott semmit. Akkor még a FERIHEGY 1-en a csomagok nem gurulós futószőnyegen jöttek ki, hanem egy óriási ördögszáj köpte ki őket. Vártam is a csomagomat, az ördög szájából kiköpendőt. A műanyagból készült bőrröndöm gyenge valami volt: teljesen szétszakadt. A fogója lógott, mint egy száraz tökinde. Ha keményebb, cserebogár-páncélzatúbb lett volna a bőrröndöm teste, könnyebb lett volna valahogy egyben tartanom – rettenetes kínban voltam, próbáltam a hónom alá venni, így fogtam, úgy fogtam, aztán másképpen helyeztem el, hogy valami ki ne essen: egyszer csak kint voltam az utcán. Elfelejtettem a vámot. Hát vissza már nem megyek! Irány a taxiállomásra, ott áll Karinthy. Kisült, nagyjából ugyanarra a vidékre igyekszünk, hát menjünk együtt, taxival. Kérdezte, na, mi volt. Akkor már az agyam is fölszabadultabban mozgott, elkezdtem ecsetelni, hogy az ördög szájából hogyan jött ki a bőrröndöm. És utána? Alapjában véve, mondja Cini, ide is adhattad volna, én áthoztam volna bejelentés nélkül. De csak tovább ecseteltem, hogy küzdöttem a csomagommal, és csak az utolsó pillanatban mondtam el, hogy én se jelentettem be, egyszerűen elfelejtettem a vámot.

Néhány nap múlva Pesten, egy irodalmi eseményen egy fiatal író, ahol Karinthy Ferenc is jelen volt, odahúzott a csoporthoz, és felajánlotta, hogy bemutat Cininek. Erre ő, csak úgy felülről odaszólt: „Nemcsak hogy ismerjük egymást, mi már számítógépet is csempésztünk együtt.” Neki így forgott az agya.

A számítógép megérkezett Magyarországra, én pedig Párizsba visszamenve egy nagyobb után kezdtem érdeklődni, persze mai szemmel nézve ez alig volt nagyobb valamivel: egy Amstrad 128-ast vettem, vagyis 128 kilobájt volt a memóriája... De ez már képernyős volt, színes, és ennek is elég jó volt a kézikönyve, basic nyelven, elég hamar megtanultam azon is programozni. Elkezdtem gyártani első francia művemet, aminek ezt a címet adtam: *Les très riches heures de l'ordinateur*. Francia imakönyvek címeként lehet találkozni ezzel a fordulattal: „Nagyon gazdag órák.” Igen híres Berry herceg imakönyve (*Les très riches heures du Duc de Berry*). Ez kicsit erre is rímel. Betűk-szavak jönnek-mennek, a betűk elrontják a szavakat,

amikor egy újabb szó megjelenik, hasonlít is, meg nem is az előzőre. Oda-vissza olvasható, de ezt az olvasó nem veszi észre. Egyszer csak egy klikkre az egyik betű megfordul. Aztán egy újabb klikkre egy másik betű. Végül az olvasó is rájön a trükkre, hogy az egész visszafelé is olvasható. Még hangot is tudtam kreálni a számítógéppel, de ez hangaláfestés volt inkább.

A programba be voltak építve a véletlenek. Hogy az egyik szó fölfelé csússzék vagy jobbra, azt a véletlen határozta meg. Ha fölfelé csúszott, akkor ott, ha lefelé, akkor itt változtatott meg valamit. Megjelent egy vonal, befeketítette a képernyő egy részét.

– *Pedig ez elvi kérdés. A papírlapon fix, végleges munka készül.*

*Irodalmi est számítógéppel a párizsi
Galerie Multumédiában 1995-ben.
Mellettem áll Claude Maillard*

– Éppen ez volt érdekes a számítógépben. Persze érdekes volt az is, hogy programozva lehetett műveket létrehozni. A gépen megcsináltad a programot, elmentetted – akkor még – magnetofonszalagra. A magnetofonszalagot betöltötted a gépbe, és a gép lejátszotta a művet.

Igen ám, de én komplikált dolgokat csináltam. A gép memóriája három és fél percre volt képes. Ennyit volt képes egyszerre befogadni. Ekkor egy másik magnetofonszalagról be kellett tölteni a második menetet. A betöltés eltartott körülbelül egy perc húsz másodpercig. Amikor ezt a művet a párizsi Pompidou Központban bemutattam, a szünetet zongorabetétekkel hidaltuk át.

Nagy sikere volt. A képet nagy mozivásznonra vetítették ki, ezenkívül tíz vagy tizenöt tévéképernyő ereszkedett le a mennyezetről, és ezeken is látni lehetett a művet. Több kritika jelent meg erről a munkámról, többek között a számítógép „eltérítése” címszóval írtak róla. A számítógépnek nem ez a feladata, a művészi felhasználásban ugyanis eltérítődik az eredeti funkció. Ugyanekkor magyarul is alkottam egy művet, az volt a címe, hogy *Vendégszövegek számítógépen no. 1*. Magyarul ugyanazt a hangot igyekeztem megütni, amit általában a képverseimben. Közben megtanultam gépnyelven is programozni – ez jóval kevesebb memóriát igényel. Kalocsán, 1985

nyarán, a Schöffner-szemináriumon az első magyarországi *Magyar Műhely*-találkozón mutattam be ezt a munkát. Első számítógépes-vizuális versem ugyanabban az évben került a nyilvánosság elé Franciaországban franciául, mint Magyarországon magyarul. Nem sokkal később Hollandiában egy fesztiválon ismét bemutattam, de itt nem volt nagy képernyő. (Párizsban a technikusok háromnapos munkájára volt szükség akkoriban, hogy ezt megoldják.) Itt több kis képernyőn egyszerre vetítették le.

Ettől fogva foglalkoztatott igazán a számítógéppel létrehozott művek problematikája.

A számítógépnek három speciális tulajdonsága van. Az egyik az, hogy kombinálni tud. Ha veszek tíz szót, mondjuk, jelzőt, a számítógép meg tudja tenni azt, hogy ezeket egymás után egy adott szó elé teszi, vagyis cseréli. A másik: a véletlen. A kombinatorikát a véletlennel ötvözöm, és a tíz jelzőt véletlenszerűen helyezem a szó elé. A harmadik: a beleszólás, az intermediális lehetőség. A gép interaktív. A néző: megállíthatja a művet vagy menet közben választhat a megjelenő szavak között. Ez a három tulajdonság speciális adottságokat biztosít a számítógépen kreált irodalmi műveknek.

Programozással olyasmi is elképzelhető, hogy a mű hosszúsága változzék. Beprogramozhatom a művet úgy, hogy egy szó csak egy megszabott időtartam alatt legyen látható a képernyőn. De programozhatom úgy is, hogy a szó egytől hét másodpercig legyen fenn, véletlenszerűen. És ha a véletlen úgy hozza, egyig, ötig vagy kettőig. Így, ha ezek a véletlenek összeadódnak, a mű az egyik lejátszásban tart hét, a másikkban nyolc percig vagy hatig, netán tízig. Megváltozik a mű acélszerkezetéhez való viszonyunk. Nem acélszerkezet többé, hanem: gumi.

Eltelt egy-két év. Egy észak-franciaországi városból, Lille-ből beállított hozzám egy fiatalember: ismeri, amit csinállok, ő is ebben az irányban tapogatózik, szeretné megmutatni a saját dolgait, mit szólok hozzá. Philippe Bootz nevű középiskolai tanár volt. Hozta a maga gépét – akkor még nem lehetett egyik gépről a másikra csak úgy átvinni anyagokat, csak abban az esetben, ha ugyanolyan típusú gépek találkoztak. Bemutatta, amit csinál. Elmondtam a véleményem, és ettől kezdve rendszeresen elhozta a munkáit, és én főleg költőileg igyekeztem bizonyos irányba terelni. Egy-másfél éves kapcsolat után felmerült a kérdés, miért ne csinálnánk egy folyóiratot, amelyben csak programozott számítógépes művek vannak. Ezt ő is jónak találta. Elkezdtünk gondolkodni, ki az, akit ide még bevonhat-

nánk. Ismertük Claude Maillard költőnőt, mellesleg pszichoanalitikust, aki számítógépen kreált hangversekkel mutatott be. Bootznak volt egy barátja, Jean-Marie Dutey, képzőművész, akit szintén érdekelt a gép, valamint Frederic Develay-t, egy fiatal költőt is. Öten alapítottuk meg az *alire* nevű számítógépes folyóiratot. A francia szó, mely jelentéssel felruházott betűkből adódik össze, „olvasnivalót” jelent. A betűszóban az „a” (art) a művészetet jelenti, az „l” lecture, vagyis „olvasmányt”, az „i” az „innovációt”, az „r” recherche, vagyis a kutatást, az „é” écriture, vagyis írást. Ez kicsit össze is foglalta szemléletünket.

Elhatároztuk, hogy körülbelül 1989 elejére elkészítjük az első számot. Egy-egy ilyen program elkészítése ugyanis több hónapot vett igénybe,

*Alire folyóiratbeli szerkesztőtársak:
Alexandre Gherban és Philippe Bootz*

és persze mi nem is voltunk szakavatott programozók, csak később – hosszú gyakorlat után – váltunk azzá. Claude Maillard – mivel nem volt számítógépe – jelezte, örülne, ha együtt dolgoznánk. Ezt be is vezettük, és mind a mai napig, az *alire*-től függetlenül is, rendszeresen dolgozunk együtt. Legalább húsz közös művünk készült el a mai napig: könyv, hangvers, dinamikus költemény, vizuális művek...

Ahogy közeledett az első szám megjelenési dátuma, egyre komplikálódott az életünk. Vettem egy PC-t, amelyiken elég gyorsan megtanultam a basic, aztán a quick basic programozást. Ezen nemcsak saját műveket készítettem, hanem számítógépre programoztam például Raymond Queneau-nak a *Százszézermilliárd költemény* című, tipikusan számítógépre kívánczó művét. Queneau műve először ötvenkilencben jelent meg, persze papíron. Nagyon okosan csak a könyv jobb oldalaira volt nyomtatva szöveg, elég nagy betűvel és sortávolságra, tíz szonett pontosan egymás alatt. A sorok között el volt vágva a papír. Az egyes sorokat fölemelheted: bármelyik szonett bármelyik sorára kicserélheted a sort, mindegyik változat tökéletes szonett lesz.

Ezt a művet az Oulipo csoport, melyet Raymond Queneau és François le Lionnais sakknagymeister alapított, vitte számítógépre. *Oulipo*: a potenciális (azaz lehetséges) irodalom munkahelye (manufaktúrája). Műfaji újdonságokat vezet be az irodalomba. Magyarországon igen jó szakértője Szigeti Csaba egyetemi tanár. Ők is a kezdet kezdetétől foglalkoztak szá-

mítógéppel, François le Lionnais egy tanulmányában hangsúlyozta, hogy semmiféle technikai újdonságtól nem fognak elzárkózni. Beprogramozták Raymond Queneau versét, 1975-ben az Euralia brüsszeli kiállításon mutatták be. A néző egy gombot nyomott meg, erre a program véletlenszerűen kinyomtatott egy szonettet. Ha másvalaki másik gombot nyomott meg, véletlenszerűen kijött egy másik szonett. Én ezt úgy tekintettem, hogy ez igazából nem felel meg a számítógép szellemének. Megint papírhoz vagyunk kötve, nem érzed a tízmilliárd, százmilliárd szonett részegítő sokaságán belüli szépséget! Hogy lehetne jobban éreztetni ezt a gazdagságot? Elhatároztam, hogy én is beprogramozom ezt a művet. Azt találtam ki, hogy a számítógép képernyőjére kiírtam mind a tíz szonettet egyenként. Minden szonettnek adtam egy színt – kéket, zöldet, sárgát, pirosat – és egy betűjelet, például a harmadik szonett a „c”. Bármelyik szonettet elő lehetett hívni úgy, hogy lenyomtad a szonett betűjelét, a kívánt sort úgy, hogy lenyomtad a sor számát – a szonett tizennégy soros, tehát egytől tizennégyig a megfelelő számú sor kiíródik a képernyőre, illetve a tizenötös szám az egész szonettet megjeleníti. Minden szonettvariáció soronként megjeleníthető. A sorok persze különböző színnel jelentek meg: láthatóvá vált a keveredés! A papíron ezt nem lehetett látni. Csináltam olyan gombot is, amelyet megnyomva a program magától, véletlenszerűen megkeverte a sorokat. Itt is látni lehetett persze, hogy a sorok honnan jönnek, hiszen a szín eligazított.

Az *alire* első számát szintén a Pompidou Központban mutattuk be egy nagy est keretén belül (négyszáz ember volt legalább a teremben), egy poénnal megspékelve. A központ előadótermének főnöke, Blaise Gautier fantasztikusan tudott szavalni, de ezt nem nagyon tudták az emberek, csak azok, akik kicsit közelebbről ismerték, mint én. Gautier felolvasta a képernyőn véletlenszerűen megjelenő szonettet. Ő se tudta előre, hogy mit fog felolvasni, és én se. Nagyon zseniálisan egy kis bevezető szöveggel kezdte: elmondta a közönségnek, hogy felolvas egy verset, de ezt életükben egyetlenegyszer, most fogják hallani, soha többé. Ez a vers többé nem létezik, egyszeri és múltó.

Föl is csigázta a közönséget. A képernyőn megjelent a vers, elolvasta, kicsit időzött még a szöveg a képernyőn, aztán eltűnt. „Most akkor vége” – mondta. Olyan csend lett a teremben, hogy szinte hihetetlen. Megfogta a közönséget az a tudat, hogy hallottak valamit, ami egyszeri.

Nagyon nagy sikere volt a bemutatkozásnak. Attól kezdve az *alire*-ral megpróbálkoztunk tapogatózni, hogy máshol a világban mit csinálnak

– kisült, ilyet nem csinálnak sehol. Nincs olyan folyóirat, melyben csak programozott irodalmi művek jelennek meg. Olyan persze létezett, hogy szövegek a számítógép képernyőjén jelentek meg. De az más. A programozottban van kombinatorika, véletlen. A programozott mű élő anyag. Mert persze mi is fejlesztettünk, egyre tovább, egyre komplikáltabban dolgoztunk. Az *alire*-t a kilencvenes évek végén már világszerte számon tartották, s mind a mai napig a világ egyik legfontosabb számítógépes irodalmi folyóiratának tartják. Több doktori tézis foglalkozott vele Spanyolországtól Belgiumig, és ami a legfontosabb, jelentkeztek szerzők, küldtek műveket, amelyek között találtunk publikálásra érdemes anyagot is.

Ha évente, másfél évente ki tudtunk, ki tudunk adni egy számot, az már nagy dolog. Eddig az *alire*-nak tizenkét száma jelent meg. A kezdeti időszakban még kislemezen voltak a művek, ma CD-n és DVD-n is van már. Közben Philippe Bootz egyetemi irányban is elindult, tavalyelőtt doktorált le számítógépes irodalomból – ennek a területnek Franciaországban több egyetemen saját tanszéke van. Több nagynevű professzor foglalkozik ilyesmivel, többek között Jean Pierre Balpe a klasszikus szövegek generálásának nagymestere. Egy nála doktorált diák az én *Disztichon alfámat* is elemezte (franciául). Meg kellett tanulnia bizonyos fokig magyarul, hogy megértse. Neki érdekes volt – Magyarországon csak rosszakat írtak erről a művemről. Egyvalakit kivéve, aki megértette, mi a tétje.

Pár éve rendeztünk egy nemzetközi konferenciát a számítógépes irodalomról Lille-ben. Braziliától Németorszáig mindenhonnan jöttek professzorok. Ott is ért egy nagyon kedves meglepetés. Egy brazil professzor odajött hozzám az egyik szünetben, s megkérdezte, én vagyok-e Papp Tibor. Mikor kiderült, hogy igen, akkor végigkérdezte részletesen az életművemet: „Mondja, a *Sánta vasárnap* előtt nem jelent meg kötete?” „És a *Sánta vasárnap* és az *Elégia két személyre vagy többre* között?” Szép akcentussal ejtette a magyar szavakat. „Mondja, honnan ismeri ennyire részletesen az életművemet?” „Számítógépes irodalmat tanítok, maga is az úttörők között van, tudnom kell, hogy mit csinál!”

Braziliában Haroldo és Augusto de Campos is rákapott erre a területre, illetve Eduardo Kac egyetemi tanár Chicagóban, úgyszintén Wilton Azevedo, szintén brazil művész, ő is programozik számítógépen és az *alire* csoportot szervezi Braziliában. Van mozgás: Jim Rosenberg az Egyesült Államokban, Reiner Strasser Németországban gyarapítja a programozó művészek számát.

Az, hogy Philippe Bootz egyetemi tanár lett, sokat nyom a latban, az egyetemek közötti kapcsolatteremtés könnyebben megy, mint eddig. Franciaországban Philippe Castelin, a DOC(K)S folyóirat szerkesztője, a dél-franciaországi M. Malbreil, Patrick-Henry Burgaud és a kitűnő, a néhány éve az *alire* csoporthoz szegődött, zenei és képzőművészeti háttérrel is rendelkező (román–magyar) Alexandre Gherban.

– *Mért annyira fontos a véletlen az alkotásban? Itt is, vagy később, a Logo-mandalákban ennek tulajdonítás nagy jelentőséget: különböző olvasatokat, útvonalakat kínálsz. Új, tudatos koncepció ez, a hagyományos, szerzővel való esztétika kísértése?*

– Az Európában mindmáig uralkodó metafizikus világképben a kezdet és a vég határozza meg egy irodalmi alkotás kontúrját, amin belül, mint egyirányú utcában, a haladásnak, az olvasásnak rögzített a mozgás-iránya, egyetlen úton csak a kezdettől mehet a vég felé. A véletlen ezt a lebetonozott szerkezetet puhítja fel.

Beszélhetünk inaktív és aktív véletlenről. Inaktívról akkor, amikor, például egy térképversben, az olvasó bárhol elkezdheti az utcák olvasását, de hogy miért éppen ott kezdte el, ahol elkezdte, az a véletlennek köszönhető. A vizuális költemények nagy részében fennáll a kezdet és a vég bizonytalansága, a véletlenre bízott indítás és befejezés.

Aktív véletlenről akkor beszélünk, amikor a véletlent egy számítógépen futó mű programja állítja elő, például egy adott mondatban egy jelző helyett egy másik jelző jelenik meg. Az aktív véletlen közbelépése miatt nem tudod, mit hoz a jövő, nem tudod, mit hoz a következő pillanat. A véletlen élethelyzetet teremt. Nem tudod, melyik falevél fog lehullani a váratlanul támadt forgószelelben. A jövőt illetően ugyanaz a bizonytalanság vesz körül, mint egyszerű kis, fapados életedben. S ezáltal az aktív véletlenrel felruházott művek mintha emberi életet élnének.

Az aktív véletlen felpuhítja azt a megingathatatlanak tűnő elképzelést, hogy egy versben, egy adott szintaktikai helyzetben lévő szónak nincs kívülről behozható, egyenlő értékű megfelelője. A helyettesítés, ha nagy költőről van szó, a nagyközönség szerint csak gyengébb eredményt hozhat.

A véletlen a legegyszerűbb esetben is mehökkentő változatot kínál az olvasónak (amikor például azt várom, hogy alszik a kedves, s helyette az jön a képernyőre, hogy károg a grófnő).

– *Ez tudatos elvárásod?*

– Tudatos, mert úgy érzem, ezzel tudok hozzáadni valamit ahhoz, ami korábban volt. Kettő: magamban úgy érzem, a véletlen maga az élet, az élet lényege. Az életben sem tudod, a következő pillanatban mi történik. A lefektetett papír halottszerű.

– *Nem is véletlent, hanem lehetőséget kellene inkább mondani.*

– Irodalmilag azért fontos nekem a véletlen, mert úgy érzem, az irodalomban ez valamilyen új utat nyit. Nem is új utat: csak egyszerűen utat nyit. Amikor a fejemben a *Disztichon Alfa* kezdett mozogni... amikor rájöttem, van egy hexamatersorom... jónak tartottam, de miközben a cipőmet fűztem, az egyik szó elfelejtődött. Behelyettesítettem valami mással: az is ugyanolyan jó volt. Nem ugyanazt adta, de szintén jó volt. Ebből éreztem rá, micsoda pluszt ad, ha véletlenszerűen változtathatók a dolgok.

– *De teljesen máshogy kopogtat ez a befogadónál: nem a mű jelentkezik, a végleges mű. Mintha a döntéshelyzet résén keresztül az alkotás folyamatába pillantana a szemlélő olvasó. Nem is műről, érzékelési folyamatról van inkább szó.*

– Abszolúte elsődleges a mű. De valahányszor elolvassa, mindig mást kap.

– *De nem az egyes mű jelenik meg.*

– Ráébred arra, hogy van valami többlet. De rendületlenül alaptélem, hogy a mű legyen jó. Ne a játékokat vegye észre. Megy valahol, kinýlik egy ablak, lát valamit. Aztán bezárul, és megint valami mást lát. De az a lényeg, hogy maga a látvány megfelel-e esztétikailag, ad-e valamit. Aztán a következő megint megfelel-e, vagy nem felel meg ugyanazon a szinten.

– *Riffaterre egy alkalommal úgy fogalmaz, hogy a többértelműségen keresztül a vers azt éri el, hogy az olvasó az „eredeti originalitás” közegében érezze magát: közel kerül abhoz a helyzethez, szituációhoz, ahol a mű születik. Mintha ez a „technika” felerősítené a többértelműség e hatását.*

– Biztos, hogy felerősíti.

– *Persze az egyes mű is műalkotásszámba megy, hiszen műalkotásként érzékelem. De olyan élesen variálódik az „egyes” és cserélődik fel valami „mással”, hogy hangsúlyosabbá válik a keletkezés, a csere. Nem érzékelem az „eredeti” azonosságát.*

– A korábbi irodalmi megközelítésekhez a szöveges generálás áll a legközelebb. (Versgenerálásnak is nevezzük ezt, de tulajdonképpen szöveget generálunk.) Ennek van egyszerű, hétköznapi oldala is. Ma már ott tartunk, hogy bizonyos reptéri szövegeket is generátorról állítanak elő. Ez egy más ügy. A poétikai versgenerálás értelmezésében is két szemlélet van, Jean Pierre Balpe-é és az enyém. Balpe a következőképpen képzei el a dolgot: csináltassunk egy programmal verssoregyütteseket, nyomtassuk ki őket, és emeljük ki azokat, amelyek tetszenek. Hordalékot is termelhetünk, módunkban áll „javítani” azzal, hogy utólag, a generálás után válogatunk. Az én ideám az, hogy olyan verset generáljunk, amely az én ízlésem szerint minden ízében sikeresnek mondható és elfogadható. A versnek ülnie kell, nem lehet hézag; formailag sem, de invenció is kell legyen minden disztichonban. Én efelé tendálok.

Nem is olyan nagy lépés ez ahhoz, ami azelőtt volt – Queneau megmutatta, hogy fizikailag, papíron is meg lehet valósítani az elvet. (A számítógépet már nem tekintem „fizikai” megoldásnak, az valami más...) De a technikai lehetőséget a számítógép biztosítja. A *Disztichon Alfát* is meg lehetne csinálni papíron, de valaki kiszámolta, hogy ha a lehetséges változatokat kinyomtatnánk és egymásra tennénk, olyan tornyot kapnánk, amely egy négyzetkilométer alapterületű és több száz méter magas lenne.

Hatvannégyben a kanadai Jean Baudot kiadta az első, számítógépen generált verseskönyvet, az volt a címe: *La machine à écrire*, vagyis *Az író gép*. Ő verssorokat generált, s ezekből válogatta ki a neki tetszőket, így állt össze verssé a gép által kiírt sorokból összeválogatott együttes. Óriási eredmény volt, hogy ez a halmaz összeállt versé. A legelső versgenerálásnak egy Theo Lütz nevű stuttgarti diák volt a szerzője, az egyetemen lévő számítógépen – amelynek már akkora volt a memóriája, hogy negyven szót lehetett elmenteni benne! – alkotott egy programot, melynek segítségével negyven szót variált. Erről a *Magyar Műhely* valamelyik számában szó van. Tubák Csaba, aki egyébként számítógépes mérnök, a nyolcvanas évek elején írt egy cikket a számítógépes szövegenerálásról, és a munkahelyi gépén – akkor még nem volt személyi számítógép – meg is csinálta a programot. Lütztől is bemutatott néhány sort. Sajat termelvényeit, szófurcsaságait, bőfogni tűnő mondatait pedig segédanyagként kínálta a költőknek. Például csiklandós alliterációt: „állapotos álcánál az azonos apellál angyali amerikai” vagy váratlan fordulatot: „falra tapadó őszji eleget”. Ha a számítógépes irodalom magyar történetét nézem, az elmélet Tubák Csabánál kezdődik.

Jacques Roubaud 2004-ben

Amikor a *Disztichon Alfa* megjelent, számomra az is kihívás volt – már túl voltam azon, hogy tudok programozni –, hogy az eredményt magyarul is szerettem volna látni. Franciául már számos szöveggeneráló program jelent meg. Jacques Robaud-nak van egy *Mallarmé* címet viselő programja, amely mallarmés sorokat generál. Mallarmé szavaiból a program tökéletes alexandrinussorokat generál. Nem verset: sorokat. Ezekből összerakhatnak egy verset. Amikor felfényltem előttem, hogy a disztichonban milyen lehetőségek rejlenek, az is egy lökést adott: milyen lehet magyarul. Nekiugrottam, másfél évet eltötyörészttem vele.

– Még mindig a jelenség elvi báterén gondolkodom. Nemcsak a véletlen, hanem az önkényesség is fontos szempont, hiszen a nyelv – Saussure, tudjuk – alapvetően önkényes, a beszélő vagy „nyelvhasználó” ebben az önkényes eszköztárban válogat és választ, vagyis dönt. Folyamatos döntéshelyzetben van: melyik szekrény melyik fiókjából melyik elemet veszi elő. Az alkotásban ugyanígy: de a romantikus művészeteszmény ezt a momentumot kiváltképp kiemeli. A zseni dönt nekünk, és munkája gyümölcsét helyezi elénk. Ami itt történik, ennek ellenkezője: ez a módszer az önkényességre fókuszál. Az önkényességben mindig választás van. Ha megnézed a hatszázötvenháromezredik disztichont, az is egy választás eredménye.

– Az önkényesség abban jelenik meg, hogy még sok százezer olyan van, mint emez, csak éppen nem látod. Fontos szempont volt az is: az anyanyelv mire képes. Hogyan működik, hogyan funkcionál. A másik: ilyen esetekben Saussure-t félre kell tenni. Más bajom is volt vele, mert nagyon a beszédre koncentrált, szerinte az írás a nyelv megrontója. Másfelől nem tartom ördöginek az alkotás e módját. Rájössz, hogyan működik, aztán jöhet a seggelő meló. Az érdekesség ez esetben az, hogy olyan szavakat használj, amelyek tulajdonképpen logikájuk, hosszúságuk, (kicsit nyakatekerten, de) tartalmuk szerint is egy csoportba illenek, egymás alatt lévén: egy oszlopba. A versgenerátorban a hexameter fel van osztva öt-hat részre. Egy részbe három-négy szótag esik, és ez alá rakódik a lehető-

ségek oszlopa. Minden oszlopban ugyanannak a helyzetnek, hangulatnak megfelelő szavak kapnak helyet egymás alatt. Például: „táncol a kedves” vagy „ázik a kedves”. Az oszlopot betápláltad előre. A számítógép kinyitja az oszlopot, megnézi, hány tétel van benne – amikor a *Disztichon Alfát* csináltam, azt tűztem ki, hogy legalább tíz tétel legyen minden oszlopban, de lehet akár több száz is, a gép megnézi, mondjuk kétszázötvenet talál, ekkor elindítja a véletlenkereket, mely a kétszázötvenből egyet kiválaszt. Megeshet, hogy bizonyos egyedek között összeférhetetlenség van. Azt is programozni tudod: elhelyezel egy „if”-et (vagyis egy feltételes módot): ami szabályozza az elsőbbséget: ha ez van előbb, akkor amaz tiltva van. Már ki is van védve az összeférhetetlenség. Ilyet sokat csinálhatsz, korlátlan számban: ha minden oszlopban van tíz lehetőség, ez nem okoz gondot. És csináltam arra is egy részprogramot, hogy kétszer egymás után ugyanaz a szópár ne jöjjön ki, de ennek csak esztétikai jelentőséget tulajdonítok.

– *Meddig lehet ezt fokozni?*

– A *Hinta-palinta*, című művem, melyet formailag *dinamikus költemény*nek nevezek, tartalmaz generált szövegrészeket, de generált képeket és generált hangversek is, az a típusú mű, amelyik a számítógépben rejlő lehetőségek széles skáláját használja ki.

A műben a generált szövegek között vannak rövidebbek és hosszabbak, a *Hódolat* címet viselő klasszikusnak tűnő, felező tizenkettesben írt tizenhat soros versek képezik a klasszikus generálás típusát. Például :

65667824. Hódolat

vénuszhegyed alján örömtűz világít
felhőt látok rajta könnyű takaróként
szellő-szárnyú hangon ha köszöntök rája
rögtön pirba borul a hasad kalácsa
bokromból kinézve rád fogom a puskát
boszorkány szívedből kiirtom a rontást
szólítlak madaram kis fecském te kedves
véredet ízelve kiborulok rögvest
vibrálás vagy fennen mint a felhők zsákja
kulcsom az egekbe bedugom a zárba
dicsérem az orrod dicsérem a melled

a fűvön tavasszal jól megölelgetlek
bibliai bírák támogatnak engem
amikor erővel az öledbe fekszem
szemeidbe nézve enyhül a szorongás
pucérságod látva erőm felmagaslik

A *Hinta-palintában* a *Hódolatok* a legfigyelemreméltóbb generált szövegek. Tulajdonképpen az az ideális helyzet, amikor az olvasó (a néző) nem foglalkozik a vers genezisével, hanem átadja magát az olvasásnak, a metaforák, a költői képek világának, s mindentől függetlenül igyekszik élvezni a verset. Aztán, ha egy másik *Hódolat* kerül eléje, azt is szüzen, hátsó gondolat és kalkuláció nélkül kezdi el olvasni. Ugyanezt elmondhatom a *Disztichon Alfáról* is, amelynek a programozása természetesen kevesebb időt vett igénybe, mint a *Hinta-palintáé*.

– *Tehát csak idő kérdése, hogy milyen hosszú lesz a generált szöveg?*

– Nem csak... más tényezők is szerepet játszanak. Jean Pierre Balpe az utóbbi időben regényt generál. Például külön problematika nála a tájleírás. De engem a szöveggenerálás már nem igazán érdekel, túl vagyok rajta. Ha valamelyik művemben szükségem van rá, tudom, hogyan és miként kell hozzáállni. Van a szöveggenerálásnak egy olyan módja is – ez már nem is művészi –, amelynek alkalmazásakor szótárt használsz. A gép elemzi és válogatja ki egy szótárból az elemeket. Magyarán: beszélni fog maholnap a gép – de persze ez igazából és teljességgel soha nem fog bekövetkezni. A természetes nyelvet a gép (jelenlegi ismereteink szerint) nem tudja tökéletesen utánozni.

Másik érdekes kérdés: egy előadáson megkérdezte tőlem valaki, amikor a *Disztichon Alfáról* beszéltem: tessék mondani, ez azt jelenti, hogy mindenki elől elírta az összes disztichont, hogy többé nem lehet új disztichont írni magyarul? Nem azt jelenti. Épp az az érdekes, és számomra is nagy meglepetés volt, rájöttem, hogy valakinek, aki nem ismeri a munkámat, szinte lehetetlen olyan disztichont írnia, amelyik minden betűjében megegyezik az én tizenhatbillióm valamelyikével. Annyira semmi az a tizenhatbillió a magyar nyelven írható disztichonok tengerében, mint egy vízcsepp.

– *Pedig a szám elbűvölő. De azzal, hogy számosítottad a lehetőségeidet, a batárt is megszabtad...*

– Sőt, azt is kiszámítottam, hogy ha tizenöt másodpercig olvas valaki egy disztichont, akkor nyolc és fél millió évre való olvasnivalója van. No de tegyük félre a dolog anekdotikus csücskét.

Véleményem szerint a szöveggenerálás az első lépcső a számítógép irodalmi befogására, méghozzá az alsó lépcső, ugyanis egyedül a meglévő nyelvi és irodalmi formák ismétlését szorgalmazza. Minden nagy feltalálás magával hozza az imitálás kényszerét, ugyanis az új médiumot felhasználó személy kényszerűen érez arra, hogy bebizonyítsa, az új módszer is ér annyit, mint a régi, azaz az új módszerrel mindazt meg lehet csinálni, mint a réggel. Ismerjük a nyomda feltalálása utáni helyzetet, amikor Gutenbergék ahhoz, hogy el tudják adni termékeiket, mindenáron azt bizonygatták, hogy a nyomdai úton előállított munkák semmivel sem alábbvalók, mint a kézzel írott könyvek. Híres 42 soros bibliájában még a kéziratokban kényszerből kialakított sorvégeket is utánozta. Véleményem szerint a szöveges versgenerálás az imitációs fázis terméke, ugyanis az így létrehozott szövegektől azt várjuk el, hogy klasszikus irodalmi kritériumainkat kielégítsék.

Az elmúlt század az irodalomban nagy földrengések sorozata volt. Mallarmétól kezdve, a futuristák, a dadaisták, a szürrealisták, a lettristák, a konkrétok, a vizuális költők, a hangköltők, az irodalmi performerek a század végére átírták az irodalom hegy- és vízrajzát. A számítógép, mivel alkalmas bármilyen vizuális, hang- vagy egyéb forma megalkotására (virtuálisan még három dimenzióban is), tulajdonképpen arra hivatott, hogy ez utóbbiakról vegye át a stafétabotot.

A vizuális irodalomban, amelyben statikus és dinamikus műveket különböztetünk meg, számítógéppel minden elképzelhető forma megvalósítható.

Legegyszerűbben alkotható meg számítógépen (és, mondhatni, bárminemű segédeszköz nélkül) a statikus, kétdimenziós művek alapsorozatja, a *topo-logikus* költemények halmaza, az ezekben található mondatfoszlányokat, szócafatokat, szótagokat vagy akár magányos betűket helyzeti adottságaik, grafikai analógiájuk vagy elszigeteltségük szerint kapcsolja egymáshoz az olvasó. Hasonló könnyedséggel lehet a *toposzintaxis* rendezőelvét (a síkban elhelyezett, nyelvi sallangoktól, kulturális örökségtől, történelmi háttértől és társadalmi vonatkozásoktól elidegenített szavak topológiai közelségük vagy távolságuk szerint állnak össze komplex jelentéssé) követő vizuális költeményeket kreálni. Statikus kétdimenziós vizuális költői forma az *ikono-logikus* kalligramma is, aminek a megformálásához

a számítógép rajzoló- és egyéb programjai minden segítséget megadnak. A *tipográfiai sémát* rendezőelvként felmutató művekben az ikono-logikus szerkezethez rendelt kép szerepét egy absztrakt forma (például keresztretjtvény, vasúti menetrendkönyv vagy térkép) helyettesíti, amely olyan gyakori mai világunkban, hogy nemcsak konnotatív, hanem nyelvtani megformálásában, hosszúságában stb. is befolyásolja a séma által előre kijelölt helyre kerülő szöveget. Az egyéb vizuális költészeti formák (például a *tichoszintaxis* rendezőelvére épített permutációs művek, valamint az *antiszintaxis*sal formát teremtők), ugyanúgy, mint a *koncept* művek számítógépes megalkotása semmilyen problémát nem jelent.

A statikus vizuális költeményekkel kapcsolatban az idő szerepe annyiban különbözik az egyéb költői formákkal szimbiózisban lévő időtől, hogy nincs semmilyen kötöttsége, nincs olyan olvasási ideje, mint, mondjuk, egy klasszikus versnek.

Számítógépen a statikus vizuális költemények elemei megmozgathatók, s ezzel újabb dimenziót hozunk létre, ugyanis a toposzhoz, a szavak síkbeli helyéhez a mozgás révén szerkezeti elemként az idő is betársul. A topo- és metroszintaktikus szerkezetek kombinációja olyan különböző elemekkel megismételhető mikrorendszereket hoz létre, amelyeket, érzésem szerint, egy bizonyos idő eltelte után költői formaként fogunk számon tartani.

A kölcsönös viszonyban álló topo- és metroszintaktikus szerkezetek lehetnek konvergensek (egymást erősítők) és divergensek (egymást gyengítők, azaz egymásnak ellentmondók). Divergens szerkezetben egymás ellen dolgozik a látvány és az idő – például, amikor átlagos olvasósebességgel szavak íródnak a képernyőre, az olvasó érkezésük sorrendjében rakja össze őket, azaz az érkezés sorrendjével kialakított üzenetet olvassa el. Azonban, ha a megszokott intervallum után nem érkezik újabb szó, akkor a képernyőn fentről lefelé és balról jobbra haladva a topográfiailag rendezett szavakat, azaz a síkban kialakított üzenetet olvassa el. A síkban kialakított üzenet megegyezhet az időben kialakítottal, de különbözhet is tőle. Vegyünk egy példát, a szavak érkezési sorrendjében a következő üzenet olvasható:

rabok
láttán
esteledni
habzik

a
nyugati
világ

ég
szájában
a
nyál

rántottája
vacsorára
készül

Ugyanezek a szavak topográfiaiailag rendezve egészen más üzenet hordozói:

esteledni készül a világ
a nyugati ég rántottája láttán
rabok szájában
vacsorára habzik a nyál

Itt egyszerre működik az írott és a beszélt struktúra, előtérbe kerül a kétértelműség, azaz a szemantikai határozatlanság (ami igen nagy jötevéje a költői ábrándozásnak).

Konvergens lehetne a szerkezet, ha eleve az utóbbi négysoros vers topológiai rendjében érkeznének a szavak, de hosszabb-rövidebb várakozás után, ami bizonyos időhöz kötött ritmust kölcsönözne a költeménynek.

A számítógép hangversek alkotására is alkalmas szerkezet. Megfelelő programok segédletével a hanganyagot úgy formálhatjuk számítógépen, mint szikrázó vaspálcát a kovács az üllőn. A hangversről elmondhatjuk, hogy igazi 20. századi jelenség. Kibontakozása, felfutása a futuristákkal kezdődik, de művelték a dadaisták, a lettristák, a spacialisták, a performerek – gyakorlatilag minden feljövő forma, minden feljövő mozgalom. A hangvers nem zene, nem zenei hangok harmóniája, hanem olyan vers, mely hangzó jelentésekből építkezik. Mivel a dinamikus költemények egyik oszlopa, a nagyobb rálátás kedvéért el kell mondjuk a hangversről, hogy jelenleg formai szempontból nyolc csoportot különböztetünk meg: a létra legalsó fokán áll a *dúsított hangvers*, melynek hangeffektusai

soha nem térítik el a szavak szemantikájára támaszkodó logikus kifejelettől a művet, legfeljebb hátráltatják. Az *ismétlő hangvers* egy vagy két rövid sor több hanghelyzetben való megismétlése. Itt nem tudom megállni, hogy ne emlékezzek meg korán elhunyt jó barátomról, szesztestvéremről, az olasz Adriano Spatoláról, aki ennek a műfajnak a világbajnoka volt, két szóból – például *séduction séducteur* – olyan takaros hangverset hozott össze, ami a minimalista költészet (az *arte povera* egy időben nagyon divatos volt Olaszországban) csúcsát jelentette. A *permutációs hangvers* már a nevében benne viseli számítógépre való alkalmazhatóságát. A *fonikus hangvers* és a *szöveges ritmikus hangvers* kialakításában a számítógép átveheti a magnetofon szerepét, rögzítheti, keverheti az elemeket. Ezt a formát alkalmaztam a *HangVER.Seny Cs.-re* című művem megalkotásakor. A *rétegezett hangvers*, a *hangörvény* és az *afonémikus hangversek* esetében a számítógép szintén a rögzítés, a keverés eszköze, ezenkívül viszont fontos szerepet játszik a hangok átformálásában, átfestésében is.

A rendszerváltozás előtt kettős akadály nehezítette ezeknek a formáknak a magyarországi meghonosítását: egyrészt a mindenek fölött erőszakosan uralkodó, központosított ideológia, másrészt az egész magyar író-társadalom konzervatív beállítottsága (tisztelet a nagyon ritka kivételnek).

– *Volt kivétel? Ki? Kik?*

– Például Erdély Miklós, Ladik Katalin, Tóth Gábor, Szombathy Bálint, Szkárosi Endre, Abajkovics Péter, Székely Ákos, L. Simon László stb.

Még két-három évvel '89 előtt is úgy tűnt nekünk, hogy az oroszok egy jó darabig, a mi életünk hosszáig mindenképpen, de lehet, hogy még annál is sokkal tovább – mint a turbános törökök – nem hagyják el az országot. Egy súlyos vörös ponyva alatt nyomorgott a nép, a megszállás végtelennek tűnt, s eszerint kellett élnünk, gondolkoznunk. A saját, az egyéni irodalmi létünk és helyünk jogosságának bizonyításával – úgy éreztük – már nem kell külön foglalkoznunk, ebből kifolyólag berendezkedtünk a hosszú, tudatos, apró kőfeszegető munkára. Meg voltunk győződve, hogy hasznos, amit csinálunk, hasznos az avantgárd felé való bomlasztás, mert gondolkodásra készíti az embereket, ha kicsit erőszakosan és számukra szokatlanul is, de nyilvánvalóvá teszi előttük, hogy más esztétikai és ideológiai értékrendszer is van a világon. Úgy véltük, nemcsak politikailag, de irodalmilag is létezik egyfajta bezártság, melynek eredményeképpen mindaz, ami Nyugaton az irodalomban az elmúlt negyven évben történt, Ma-

gyarországról nézve egy nagy csillagászati fekete lyuk, ami elnyel mindent, amiről nem tudunk semmit, sőt nem is nagyon akarunk tudni semmit.

A rendszerváltás úgy köszöntött ránk, mint bányaszerencsétlenségből kimentett bányászra a kijárat felől beszűrődő világosság. Emberi és irodalmi létünk kapott egyszerre hihetetlen optimista töltetű fényt.

A *Magyar Műbeh*t azonnal (1989-ben) hazaköltöztettük Budapestre, itt nyomtattuk, innen terjesztettük. Személy szerint én rögtön magyar útlevelet kértem, azaz magyar állampolgárságom aktiválását. Ettől kezdve már nem magyar menekült voltam, hanem egyszerű magyar állampolgár, akinek a lakhelye esetleg Sopron, esetleg, mint Batsányinak, Bécs, Balassinak Krakkó, másnak Debrecen. Emigráns soha nem voltam, mindig tiltakoztam állapotom illetén való meghatározása ellen, ugyanis az emigráns a Magyar Értelmező Kéziszótár szerint is olyasvalaki, aki hazáját elhagyva önkéntes száműzetésbe megy. Én önkéntesen nem mentem sehova, én menekültem, a bőrömet mentettem.

Nagy Imre temetése és az oroszok kimenetele után úgy éreztük: boldog mederbe terelődött az életünk.

Örültünk annak, hogy ezt megéltük. Örültünk. Örültünk.

– *Miben reménykedtetek a fordulat után?*

– Elsősorban abban, hogy az irodalmat befogadó politikai szerkezet átalakul, mentesül a politika mindenhatóságától, és mentesül az ideológia mindenhatóságától is. Egy pohár kristályosan csillogó szódavíz várunk, tisztát, áttetszőt, melyben van erő, élet, mozgás, feltörekvés, melyben a buborékok optimistán lépegetnek fölfelé létrájukon a foncsorozott felületig, amelyik elsimítja fejcskékjüket, hogy ne zavarják a vízfelület tükrötevékenységét, ami megmutatja a nézőnek a kristálycsillogásának elképzelt valóságot, a tiszta szódavízzel rokon, a szesztől, a mindenféle elkötelezettségtől, hőbörgéstől mentes mindennapokat. A klikkek eltűnését vártuk, az irodalmi levegő szabad áramlását, pocskondiázás és gyűlölet nélküli nagy vitákat, és az avantgárd részére egy pici sarkot a magyar irodalom kertjében. Egy irodalmi nemzetgyűlést vártunk, ahol a mindenfelől – belföldről, külföldről, egyetemről, szerkesztőségéből, könyvtárból és más egyéb, irodalmárt rejthető helyről – összegyűltek volna az irodalommal, az irodalomból, az irodalomért élő emberek nagy szellemi és mindennapi kis problémáik megbeszélésére, valamint a kiadók, a folyóiratok, a szellemi műhelyek léteével kapcsolatos kérdések megvitatására.

Nem így történt. Az új világot hozó hajó nem jutott el a kikötőig, a parttól messze megállt, csak egy-egy csónak óvatoskodott a szárazföld közelébe. Hazahoztuk a lapot, lakást vettünk Budapesten, igyekeztünk újfent meggyökerezni.

A magyar irodalom konzervatív vonulatát behálózta a politika, az enyhén progresszívnek nevezhető fertályait pedig az ideológia. Az avantgárd megint kiszorult a szélekre. A *Hét évszázad magyar költői* antológiából például nemcsak kihagytak bennünket, hanem a szerkesztő az utószóban még szemtelenkedett is velünk. Ettől persze nem aludt ki bennünk a tűz, nem csökkent alkotói kedvünk, és nem fogtuk be a szánkat, ha valami kikíváncozott belőlünk (ma sem fogjuk be). Azt például, hogy 1993-ban a *Magyar Műhely*, az egyetlen magyar avantgárd folyóirat egy fillér támogatást nem kapott, egy vitriolos cikkben táltam ki a lapban, amire környezetünk úgy reagált: eddig semmi támogatást nem kaptatok, ez után a cikk után még annyit se fogtok kapni. A hétköznapi hangjai nem voltak olyan harmonikusak, mint amelyet vártunk, bennünket csend falazott körül annak ellenére, hogy – öreg fejjel, alaposan megkésve – kitüntetések kaptunk, díjakat. A mi irodalomszemléletünkben az író semmiképpen nem lehet hatalom talpnyalója, nem lehet pártkatona – ezt Kassáktól tanultuk –, nem vetheti magát alá irodalmon kívüli szabályoknak, nem semlegesítheti az irodalmi minőséget holmi odamondogatással. Sajnos, mára ez a szemlélet vált uralkodóvá – s ez nagyon idegen tőlünk.

Persze benne élek a magyar irodalomban, melyben az alapzatot nagy és szeretett elődeink, Weöres Sándor, Nemes Nagy Ágnes, Juhász Ferenc, Nagy László, Pilinszky János, Határ Győző, Rába György, Mátyás Stefánia adják, s azok a kortársaim (élők és, sajnos, ma már egyre többen halottak), akiknek a műveit nagyra értékelem, szeretem, akár avantgárdok, akár nem: Tandori Dezső, Bakucz József, Baránszky László, Erdély Miklós,

*A Magyar Műhely Galériában rendezett est után
egy Akácfa utcai sörözőben: Megyik János, Bujdosó Zsuzsa,
Nagy Pál, Petőcz András, Juhász R. József*

Horváth Elemér, Marsall László, Vitéz György, Tolnai Ottó, Orbán Ottó, Székely Ákos, Cselényi László, Petőcz András, prózában Szentkuthy Miklós, Nagy Pál, Nádas Péter, Bujdosó Alpár, Esterházy Péter. Nem teljes a névsor, inkább jelzésszerű: ezeket, azaz ezt a fajta irodalmat szeretem, mert igényes, mert minőséges.

– *Már a rendszerváltás előtt, és utána is a kimondottan rangos, mondhatni a leghíresebb nemzetközi költői fesztiválnak, a Polyphonixnak egyik vezetőségi tagja voltál és vagy is, bár az utóbbi időben megritkultak a szereplések. Hogy kerültél velük kapcsolatba?*

– 1980-ban szerepeltem először Párizsban a június 14–16. között lezajló 2. Polyphonix Nemzetközi Költői Fesztiválon, a Centre Américain nevet viselő, kis parkban leledző kultúrpalota nagytermében. Mondhatnám, rögtön a mélyvízbe estem bele, a június 16-i estén, amikor én is műsoron voltam, többek között Laurence Ferlinghetti, Brion Gysin, Felix Guattari, Kathy Acker, Ellen Zweig, Valeria Magli, Nanni Ballestrini, Paul Buck és Julien Blaine

Julien Blaine-nel I. ége-ben a 24. Polyphonix Fesztiválon 1994-ben

léptek fel. Ezen a napon az irodalmi firmamentum nagyon csillagosnak mutatkozott nekem, ugyanis Jacques Roubaud esküvőjéről (ahol Michel Deguy, Denis Roche, Mitsou Ronat, Jean Pierre Faye, Pierre Oster, Jean Ricardou, Jacques Réda stb. társaságában ünnepeltük a frigyet) egyenesen a fesztiválra mentem, ahol egy diaporámával kombinált irodalmi performanszt mutattam be, melyben a képernyő előtt hófehér overallban mozogva a vászonra vetített betűket, szavakat, képeket mozdítottam ki virtuálisan szilárd anyagként is felfogható mozdulatlanságukból, melyek ezután apró papírhajóként lebegtek a testem kreálta hullámokon. A meghívásom okát csak feltételezni tudom: bizonyára a párizsi mindenféle (nem feltétlenül világraszóló) irodalmi és performanszesteken való fellépéseim szolgáltatták az okot.

A fesztivál szülőatyja, ötletgazdája és mind a mai napig igazgatója Jean-Jacques Lebel festő, író, műgyűjtő, tipikus Latin negyedbeli szalonbaloldali, dúsgazdag és jókedélyű bohém, aki már 1964-ben, elsőként Európában *Festival de la libre expression* (A kifejezés szabadsága fesztivál) címmel

Jean-Jacques Lebel és Zsuzsa a nyolcvanas évek végén

szervezte meg az első happeningfesztivált, szintén az Centre Américain-ben. Különlegessége volt a helynek (csak volt, mert már régen lebontották), hogy a kimondottan klaszikus belső terek (oszlopok, ablakok, fényes parketta, magas ajtók) hatáserősítőként vettek részt a legmodernebb művészi megnyilatkozások által létrehozott, a különleges művészi élmény nyújtotta hangulat megteremtésében.

Jean-Jacques Lebel a két háború közötti francia modern képzőművészeti élet egyik legjelentősebb műtörténészének, kritikusának és dúsgazdag gyűjtőjének a fia. A papa legközelebbi baráti köréhez tartozott André Breton, Picabia, Philippe Soupault, Max Ernst stb. A kis Jean-Jacques ezeknek a térdén ülve lovagolta át gyerekeveit. A háború tűzének közelédén a Lebel család Amerikába menekült. Jean-Jacques ott járt iskolába, anyanyelvi szinten megtanult angolul, aztán később olaszul és spanyolul is, majd a háború után visszajöttek Franciaországba. Bohém, könnyed életet élt – megengedhette magának, hogy hol egy barcelonai, hol egy római színésznőnek udvaroljon. Ez utóbbihoz például színházi szünnapokon Párizsból rendszeresen átrepült Rómába. Egyszer, Jean-Jacques elbeszélése szerint, egy római villa víztelenített fürdőmedencéjében rendezett születésnapi táncmulatságon vett részt. Amikor a hangulat a tetőfokra hágott, valaki kitalálta, hogy a táncolást meztelenül folytassák. Azon nyomban a medence mellett mindenki levetkezett pucérra, és folytatták a táncot,

azonban a sötétség leple alatt élelmes tolvajok a medence mellől az összes ruhát ellopták. Jean-Jacques-nak pénzét, igazolványait, mindenét. Másnap a színésznőtől kölcsönkapott női blúzban és rövidnadrágban ment a francia követségre, hogy a hazautazáshoz szükséges okmányokat beszerezze. Bevallom, azt, hogy ilyesmi az ábrándokon túl, a valóságban is létezik, mielőtt Jean-Jacque-ot megismertem volna, nem hittem el.

Jean-Jacques művészetben és irodalomban kiteljesedő nagykorúvá válásához az is hozzátartozott, hogy amikor a még ismeretlen költők, írók: Allen Ginsberg, Gregori Corso, Brion Gysin, Williams Burroughs a jeles amerikai elődök, Hemingway, Pound, Henri Miller mintájára – hosszabb-rövidebb időre – az ötvenes években átköltöztek Párizsba, Lebel a Marais negyed egyik kis koszos kávéházában, teljesen véletlenül, találkozott, majd összebarátkozott velük. Rögtön az új, a bimbózó amerikai irodalomba csöppent bele. Látogatta, franciára fordította őket, és mint festő képeivel is igyekezett megnyerni az amerikai különítmény bizalmát, bár némelyikük inkább azzal volt elfoglalva, hogy ki legyen Burroughs szeretője (dixit J.-J. Lebel).

A Polyphonix Fesztivál igazgatója Jean-Jacques Lebel, még az alatt a három-négy év alatt is, amikor Bernard Heidsieck viselte a hivatalos elnöki címet, ő dominált. Lebel fő segítője, szervező munkatársa, fegyverhordozója pedig Jacqueline Cahen, szintén költő és performer. Hármójuk mellett működött a Julien Blaine, Arnaud-Labelle Rojoux és Papp Tibor alkotta vezetőség. Ki-ki hol alelnöki, hol pénztárnoki, hol másmilyen címmel. Engem eme tisztségre 1981-ben hívott meg Jean-Jacques. A vezetőség többek között egy-egy Polyphonix-est levezetésében, a meghívandók névsorának összeállításában jutott szerephez, javasoltunk meghívandó személyeket, kritizáltunk másokat. Én – amikor már lehetett – igyekeztem hazai magyarokat is bevonni a forgalomba. A nyugati magyar művészeket: Nagy Pált, Bujdosó Alpárt, Molnár Katalint, Monty Cantsint, ha nem lettem volna vezetőségi tag, akkor is meghívták volna. Minden rosszakarató híresztelés ellenében meghívásukat soha nem elleneztem, magyarán mondván: soha nem akasztottam be nekik, ha szavazatra került a sor, a magyarok mellett mindig igennel szavaztam.

A Polyphonix Fesztivál, a művészet tökéletlen szabadságára való tekintettel, kerülte a kapcsolatot a keleti diktatórikus államokkal (Szovjetunió, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia stb.). Amikor Magyarországon az olvadás jelei már kissejlettek a nagy rózsaszín ködből, elhatároztuk,

Polyphonix 2. A résztvevők vidámkodnak az American Center kertjében. A szoknyát Joel Hubaut emeli fel, mellette jobbra François Dufrenem, én pedig Dufrene fölött nyúlok a magasból lefelé

hogy (mivel nekem meglehetősen jó a helyismeretem) megpróbálunk meghívni valakit Budapestről. Ha külföldieket hívtunk meg, az mindig az illető ország párizsi kultúrintézetén keresztül történt, olyan felkéréssel, azaz kikötéssel, hogy a meghívandó művészt csak a Polyphonix választhatja ki, ugyanakkor az intézet fizeti az útiköltséget, a szereplésért járó tiszteletdíjat, a párizsi tartózkodást, és ezenfelül bizonyos összeggel hozzájárul a fesztivál központi kiadásaihoz. Ennek ellenében minden plakáton, minden reklámon, mindenütt feltüntetjük az intézet nevét. Általában január közepén meghívtuk a külföldi intézetek igazgatóit a Pompidou Központba beszélgetésre, melynek lényege az az évi tervek ismertetése volt, s az, hogy egy-egy országból kik jöhetnek szóba meghívottként. Az intézetek általában nyitottak voltak, érdekelte őket a párizsi kulturális életben való jelenlét. Felajánlottuk azt is az intézeteknek, hogy egy-egy estet az intézet erre alkalmas termében rendezünk meg – mivel a fesztiválnak nagy a híre és látogatottsága, ez azt is jelentette, hogy olyan embereket, olyan láto-

gatókat viszünk be az intézetbe, akik egyébként soha nem mentek volna oda. A hollandok, a németek, a svédek, a belgák, a svájciak, az angolok, az olaszok (az ígérethez tapadó mediterrán bizonytalansággal együtt) mindig vevők voltak, a meghívottak személyét – miután tudták, hogy a fesztiválon szigorúan csak az általunk kiválasztott művészek szerepelhetnek – soha nem kifogásolták, még akkor sem, ha a januári beszélgetésen kisült, hogy nem is ismerik az illető honfitárs költő nevét.

A keletiek közül első hollóként, a magyarországi puhulás tudatában, 1986-ban kerestük fel a párizsi Magyar Intézetet, és sikerült az általunk kért két költőnek, Petőcz Andrásnak és Szkárosi Endrének szabad utat nyitni. 1987-ben Székely Ákos jött ki, s azt hiszem, akkor volt meghívott Tóth Gábor is, de ő valamilyen magánprobléma miatt nem tudott kiutazni, aztán jött Kelényi Béla és mások is.

A magyarok bevonását illetően a következő nagy lépés 1988 áprilisában a szegedi JATE Klubban megrendezett 12. Polyphonix Fesztivál volt, melynek zárószakasza, a *Polyphonix 12 bis* a budapesti Olasz Intézetben és a Francia Intézetben megrendezett egy-egy este volt. Ezen a fesztiválon a jeles külföldiek között (a teljesség igénye nélkül) Giovanni Fontana, Bernard Heidsieck, Adriano Spatola, Julien Blaine, Joël Hubaut, Jean-Jacques Lebel és Slavko Matkovic mellett Galántai György, Bernathy Sándor, Székely Ákos, Petőcz András, Ladik Katalin, Juhász R. József, Szombathy Bálint, Márta István, Nagy Pál, Papp Tibor, Szkárosi Endre és a Konnektor Rt. szerepelt.

A fesztivál következő, 1994-es magyarországi megállójához a budapesti Kolibri Színház adta a terepet. A külföldi vendégek között szerepelt Ernst Jandl, Timm Ulrich, Maurizio Nannucci, Piotr Rypson és a pinceszínházban a kemény szamizdatéveket átélte két orosz performer-művész: Rea Niconova és Serge Segay.

1995-ben még egyszer Magyarországon állomásozott a fesztivál, a Francia Intézetben Jean-Jacques Lebel, Joël Hubaut mellett Bujdosó Alpár, Abajkovics Péter, Kelényi Béla, Ladik Katalin, Lantos Erzsébet, Vass Tibor és a magyar származású szaxofonista, zeneművészeti főiskolai tanár, Yochk'o Seffer lépett fel.

A Polyphonix Fesztiválok lebonyolítása szigorú koreográfia szerint történt: a leendő résztvevők listáját a fesztivál vezetősége állította össze. Mivel sokféle mozgottunk, rengeteg költővel, művésszel találkoztunk, ennek is, annak is, fiatalabbnak, idősebbnek eljutott a híre hozzánk, ha

nem volt alkalmunk megnézni egy javasolt művész munkáját, szereplését, akkor hangszalagot vagy videót kértünk tőle, s annak alapján, a róla hallottakkal összevetve, döntöttünk meghívásáról.

Minden meghívottnak egy hónappal az esemény előtt értesítenie kellett a Polyphonix vezetőségét, milyen technikai eszközökre van szüksége műve előadásához. A szállodaszobák lefoglalásával Jacqueline Cahen foglalkozott, a pénzügyekkel én. Az illető művész, még mielőtt megérkezett Párizsba, már tudta, hogy hol (például a Pompidou Központ kistermében) kell az előadás napja reggelén 9-kor, 11-kor (vagy máskor) kötelezően végleges formájában elpróbálnia a bemutatandó művet. A próbákat Jacqueline Cahen és az est vezetője, ha úgy tetszik konferansziéja követte s mérte le időbeni hosszát. Egy-egy szereplő 10-12 percet kapott, nemcsak azért, mert az egyenlő elosztás a fesztiválon belüli demokrácia elvéhez tartozott, hanem azért is, nehogy műve hosszúságával másoktól vegye el valaki az időt. Milyen az ember, milyen a művész, főleg ha nagy az egója (és melyik művésznek nem nagy?), nem akarja megérteni, hogy ha neki 25 perces a műve, miért nem kap ő 25 percet. Ebből egy-két veszekedés is kirobbant a kulisszák mögött. A próbákat végignézve az est konferansziéja állította össze a sorrendet, s az esten minden művészt röviden bemutatott. Tiszteletdíját csak az kaphatta meg, aki már leszerepelt, ami azt jelentette, hogy az est végén körülfogtak a művész urak, várták a pénzüket, várták, hogy mihamarabb aláírassák az átvételi elismervényt.

Egyénileg hihetetlen sokat kaptam a Polyphonix Fesztiváltól. Ragyogó irodalmi estek, csodálatos performanszok, remek hangversek adták mindig a fesztivál alapanyagát. Élvezet, öröm, tanulság, horizonttágítás és a művészetre való rácsodálkozás töltötte be a fesztivál mindennapjait. A fesztiválnak köszönhetően sétálva, ebédelve, kávéházban vitatkozva, műsor után iszogatva, próba előtt, múzeumba menet, autóbuszban egymás mellé kerülve, egy és ugyanazon szállodában lakva, reggelizve, városnézve vagy egy megtáltosított cigarettára várva ismerkedtem meg a legmodernebb költészet és irodalom kimagasló képviselőivel. Egyébként, azt hiszem, soha nem adatott volna meg nekem, hogy Ferlinghettivel a boulevard Montparnasse-on sétálva az amerikai költészetről beszélgessek vagy Williams Burroughs-szal vitatkozva egy amszterdami hajdani tejgyár kávézóvá alakított sarkában egy helyben repülő kolibriként várjam vele együtt a körbejáró füves cigarettát, miközben egyre azt hajtogatta, miért ne lehetnének agresszívak.

A francia költők és művészek legmodernebb ágával szintén a Polyphonix Fesztivál környékén barátkoztam össze, a színes mexikói mozdulatokkal és csörgőkkel kísért verseit pásztorbotról olvasó toulouse-i Serge Pey-jel, a Francia Akadémia költészeti nagydíját hangverseivel kiérdemlő Bernard Heidsieckkel, a kedves, halk szavú, de verseiben megtáltosodó François Dufrênnel, az elektro-akusztikus hangversek szerzői közül a világon bizonyára leginkább ismert Henri Chopinnel, aki fogolyként megjárta a Szovjetuniót is, a román származású szürrealisztikus költő-festővel, a halk szavú Gherasim

*Gherasim Lucával a nyolcvanas évek elején.
A háttérben Bernard Heidsieck.*

Lucával, a sziporkázó, ötletgyártó Jean-François Boryval és Julien Blainel, aki Marseille-ben, vaskos marseille-i tájszólással vezérli a költészet forradalmát. A spanyol származású, de Párizsban élő Esther Ferrerrel, aki milliméterre kiszámított, ízes spanyol nyelven feltált performanszaival ámította el közönségét, és férjével, Tom Johnsonnal, a zeneszerzővel, akinek performanszaiban úgy habzott a humor, mint szappan a meleg vizes lavórban. Michèle Métail, az ötletek királynője az Oulipót hozta be „avantgárdiába”, férje, a zeneszerző Louis Roquin a leghetetlenebb tárgyakból is (például a telefonkönyvből) zenét csalt ki.

Sok energiát és munkát sajtolt ki belőlem a fesztivál, de terülj, terülj, asztalkámként viszonzta a befektetést. Hol Milánóban, hol New Yorkban, hol Párizsban varázsolt a közelembbe valakit, akivel azután (többnyire borral vagy pálinkával meglocsolva) igazi jó barátságot kötöttem, például az olasz minimalista költővel, performerrel, Adriano Spatolával, a *Geiger assembling* antológia mindenésével és a *Tam Tam* című folyóirat főszerkesztőjével. (Az assemblingről csak annyit, hogy a hetvenes években az amerikai vizuális költő és elméleti szakíró Richard Kostelanetz – Moholy-Nagyról írt például monográfiát – ötlete és példája nyomán indult el a félig-meddig önerőből megvalósított antológiák eme formája. A szerkesztő

Polyphonix 7. New Yorkban. Szavalókórus: Jean-Jacques Lebel, Papp Tibor, Jullien Blaine, Jean-François Bory, Bernard Heidsieck

a következő antológiakötetbe kiszemelt szerzőktől megadott méretben és bizonyos mennyiségben [száz, kétszáz, esetleg ötszáz példányban] kért egy teljesen megszerkesztett, névvel, címmel ellátott kész, nyomtatott anyagot. Például 21×27 centiméteres méretben ötszáz lapot. Az antológia szervezője a beérkező lapokat sorba rakta, valamilyen módon összefogta őket, fedőlappal látta el, esetleg bekötötte, aztán eladogatta, terjesztette addig, amíg el nem fogyott, vagy amíg meg nem halt.)

Polyphonix Fesztiválokon (amelyeken eddig több mint ötszáz meghívott költő, író, művész szerepelt) barátkoztam össze, a fesztivál vezetőin kívül, a mindent jövőbe álmodó Michel Giroud-val, a testében, lelkében, gondolkodásában, öltözködésében, röhögésében, komolyságában velejéig performer Joël Hubaut-val, az Oulipo egyetlen női tagjával, a már említett Michèle Métaille-jal, a szellemes, a klasszikusan is művelt Jean-François Boryval, a hangköltészet korán eltávozott üstökösével, François Dufrènnel, a számítógépes hangköltészet amerikai óriásával, Larry Wendttel, a dúsgazdag családból származó Harry Mathews amerikai prózaíróval, a párizsi Oulipo tagjával (a dúsgazdagot csak azért említem, mert egy anekdota kacérkodik az eszemben vele kapcsolatban, egy anekdota, amit tőle hallottam, s ami a következőképpen hangzik: New Yorkban, mint afféle szalonbaloldali, kerékpárral járt az egyetemre elő-

adásait megtartani, azonban egyik alkalommal a bicikli csomagtartójáról leesett az aktatáskája, amelyiken átment egy autó, s amikor ezt otthon elmesélte, anyja azzal dorgálta meg, ugye mondtam neked, hogy taxival járj az egyetemre, kisfiam, ne biciklivel – már csak azért is megjegyeztem ezt a kis történetet, mert nekem az anyukám ilyesmit soha nem mondott), Charles Amikhanian-nal, aki zenekari méretű hangkölteményeivel aratott óriási sikert, a magyar származású, a költészetében rendületlenül felbukkanó magyar szavakkal játszó, nagyon kedves Anne Tardossal és férjével, az amerikai költőnagysággal, Jackson Mac Low-val, az ízes québeci tájszó-lással performáló Richard Martellel, az *Inter* folyóirat főszerkesztőjével, aki mellesleg a kanadai avantgárd élet fő-fő szervezője.

Rövidebb-hosszabb ideig beszélgettem, kérdeztem, hallgattam, együtt voltam Ernst Jandl-lel, Frederike Mayröckerrel, John Cage-dzsel, akivel ugyanazon az estén szerepeltünk a New York-i Metropolitan Múzeumban, a tragikusan eltűnt Katty Ackerrel, a lettrista költővel, Altagorral, John Ashberyvel, Bob Cobbinggal, Edouard Glissant-nal, Félix Guattarival. Polyphonix Fesztiválon találkoztam a kanadai *The Four Horsemen* hangköltészeti férfikórus tagjaival (Paul Dutton, Rafael Barreto-Rivero, Steve McCaffery, B. P. Nichols), és élőben hallhattam is őket, többször szerepelttem együtt a holland Jaap Blonkkal és honfitársával, Lydia Schautennel, aki nőiességét nemcsak feltárta performanszaiban, hanem lisztszerű színes anyagban hempergve el is színezte, valamint sok olasz művésszel: Eugenio

Jerome Rothenberg

Miccinivel, Giulia Nicolaival, Arrigo Lora-Totinóval, a pármai Daniela Rossival, Nanni Balestrinivel, Sarencóval, Giovanni Fontanával, Franco Beltramettivel (aki szintén korán itt hagyott bennünket). A fesztivál rendszeres amerikai különítményéből Jerome Rothenberggel, az észak-amerikai indiánok költészetének tudósával, fordítójával és propagátorával kerültem igazán közelebbi baráti kapcsolatba, Dick Higginsszel is volt közös témánk (arról nem is beszélve, hogy mostohaapja

egy Amerikában élő magyar ügyvéd volt, akinek a nagy pompával Pesten megrendezett születésnapjára ünnepelése ürügyén Dick Higgins többször járt Magyarországon), és az is figyelemre méltó vele kapcsolatban, hogy híres

vizuális költészeti világlátolójában – *Pattern Poetry* – egy teljes fejezetet szentelt a 20. század előtti magyar vizuális költészetnek (akkor, amikor Magyarországon erről még az egyetemeken is aligha beszéltek). A többiek: John Giorno, Alison Knowles, La Monte Young, Emmet Williams, Gregory Corso, Allen Ginsberg, Brion Gysin szívélyesek voltak, de igazán elmélyült beszélgetésre ritkábban került sor közöttünk. Élményt jelentett számomra találkozni és hallani a svéd Sten Hansont, a kínai Ma De Shenget, az osztrák-német Gerhard Rühmöt, a kanadai-japán Gerry Shikatanit (aki igencsak szerette Zsuzsa főztjét, amikor nálunk vacsoráztott). A franciák közül is megemlítek néhány nevet: Alain Frontier, Christophe Tarkos, Pierre Tilman, Ben, Tahar Ben Jeloun, Paul Brafort, Tolsty, Angéline Neveu, Joëlle Léandre, Pierre Restany, André Pieyre de Mandiargues, ugyanis velük egy fazékban főttünk mindannyian, formabontók. Végül, de nem utolsósorban, a Polyphonixnek köszönhetem a költő, író, orvos, pszichanalitikus avantgárd nagyasszonnyal, a Claude Maillard-ral való találkozást, aminek immáron húszéves közös számítógépes irodalmi munka az eredménye.

A Polyphonix Fesztivál a szellemiekben sokat hozó találkozások mellett sok-sok utazással is megajándékozott. Szerepeltem Milánóban, Brüsszelben, Liège-ben,

Serge Pea-vel a toulouse-i állomáson

Caenban, Pármában, Berlinben, Marseille-ben, diaporámás irodalmi performanszt mutattam be a New York-i Modern Múzeumban, egy gyönyörű nyári hetet töltöttem el Kanadában a québeci fesztiválon. Francia művészként művészcsaládnál elszállásolva töltöttem egy hetet San Franciscó-ban, ahol a Modern Művészetek Intézetében szerepeltem. A San Franciscó-i kiruccanás egyik nagy élménye volt, amikor este egyedül igyekeztem a 21. utcába, a szállásadóimhoz. A központi buszállomáson megkérdeztem az egyik sofőrt, akinek a járművén felírottakból arra következtettem,

hogy az én irányomba megy, eljuthatok-e ezzel a busszal a 21. utcába. A válasza az volt, hogy szálljon fel. Felszálltam. Elindult a busz, és örömmel konstatáltam, hogy jó irányba megy, egy-egy épületet felismertem. Egyszer csak, úgy félút táján a megállóban a buszsofőr mindenkit leszállásra szólít föl. Nem voltam benne biztos, hogy jól értettem, amit mond, egy darabig a helyemen maradtam, de amikor láttam, hogy kiürül a jármű, én is felálltam, s akkor rám szólt a sofőr, hogy maga ne szálljon le. Bezárta az ajtókat, és elindult. Megkérdezte, hogy a 21. utcában hányas számú a ház, ahová megyek. Megmondtam neki. És hazavitt, házhoz.

A Polyphonix kicsit halkabban, de mind a mai napig létezik, halatja hangját. Legutóbb 2006 novemberében, a Párizs melletti Montreuil városka színházában volt Polyphonix-est, beszélgetésünk idején készülünk a következőre 2007. február közepén, az észak-franciaországi Lille-ben.

A 26. fesztiválnak számomra legérdekesebb eseménye a Francia Intézetben lezajlott, *Mozi és költészet* című est volt. A meghívott költők a francia és a magyar filmmúzeumból ismeretlen szerzőktől kiválogatott egy-két percnyi filmszalagmaradékon lévő század eleji némafilmet kaptak (videón), amit nekik kellett élőben „meghangosítani” szöveggel, zajjal, ahogy akarták. A hazaiak közül Tóth Gábor, Szkárosi Endre, Ladik Katalin, Galántai György és Sörös Zsolt szerepelt, aki két évvel később L. Simon Lászlóval, Kovács Zsolttal és Somogyi Gyulával átvette az „öregektől” a *Magyar Műhely* szerkesztését.

– *Ez fontos váltás. Evezgünk hazai vizekre!*

– A *Magyar Műhely* 100. számának megjelenése alkalmából 1996-ban, a Kossuth Klubban rendezett nagy irodalmi esten felálltunk az aktív szerkesztői székéből, s a helyünket L. Simon Laciéknak adtuk át. A gondolat jó ideje foglalkoztatott bennünket. A lap már Magyarországon készült, azonban a hazai viszonyok között egyre nehezebben birkóztunk meg az adminisztratív akadályokkal, egyre nagyobb terhet jelentett kétlakiságunk, még Bujdosó Alpárnak is, aki Bécsből járt át. Úgy éreztük, a Műhely szellemére, avantgardistaságára szüksége van a magyar irodalmi és kulturális életnek. Ebben az időben mi főleg avantgárd nyomelemeket és vitaminokat, új csírákat, új műfajokat, avantgárd hangot és magatartást vittünk be a tespedtségéből nehezen ébredő, kicsit fáradt, kicsit a múltjából élő irodalmunk testébe.

A *Magyar Műhely* nemcsak folyóirat volt, hanem sok minden más is: irodalmi és kulturális mozgalom, mely maga köré gyűjtötte a ha-

*Bujdosó Alpár, Papp Tibor, L. Simon László,
Nagy Pál a tokaji Írótáborban (1991)*

sonszőrűeket, a kiebrudaltakat, a társtalanokat, ugyanakkor elméleti fogódzkodónak sem volt elhanyagolható, ugyanis külső, velünk rokonszenvező irodalomtudósoktól, egyetemi tanároktól olyan cikkeket kértünk és közöltünk, amelyek megerősítették avantgárd álláspontunkat (mint például Petőfi S. János vagy

Fónagy Iván írásai), az sem elhanyagolható, hogy bár pénzünk soha nem volt, segélyszervként is számon tartottak bennünket nagyon sokan, mert Párizsban, Bécsben szállással segítettük (akármilyen rozogával is) az átutazó magyar írókat, volt, akinek biztonságot adtunk, például Cselényi Lacinak, aki egy-két évig lubickolt a közelünkben, annak tudatában, hogy ha bármi történik is vele, mi mindig figyelünk rá, magyar és nemzetközi irodalmi

*A Magyar Műhely 100. számának megünneplése
és átadása a fiataloknak. Bujdosó Alpár, Papp
Tibor, Erdélyi Erika, Nagy Pál, Nobel Iván*

*Kovács Zsolt, Sörös Zsolt,
L. Simon László*

*Claude Maillard és L. Simon László
a párizsi Magyar Intézetben*

konferenciákat, összejöveteleket ötlöttünk ki és szerveztünk meg, arról nem is beszélve, hogy francia és magyar könyvkiadóként is működtünk.

Nekünk, a három akkori szerkesztőnek, a *Magyar Műhely* az életünknek, az életművünknek szerves része volt. Nemcsak bábáskodtunk felette, hanem saját testünk nyúlványának érezve minden gondolatunk, minden mozdulatunk a lapé volt. Éltünk, haltunk vele, benne és mellette. Természetesen, ezt a viszonyt is szeretnénk volna átruházni a fiatalokra. Ezt a házat mi építettük fel, mi törődtünk (mai kifejezéssel élve) nyílászáróival, a ki-be engedendő levegő milyenségével és mennyiségével. Éveken át kerestünk olyan, kimondottan tehetséges avantgárd vagy az avantgárd irányában nyitott fiatal írókat, költőket, akikben találunk elegendő önzetlenséget, irodalom iránti odaadást és kulturális háttérrel. A kilencvenes évek elején a kiszemelt ifjak egyre többet dolgoztak, vitatkoztak, utaztak, rendeztek, terveztek velünk együtt, részt vettek a szerkesztésben, nyomdai előkészítésben, irodalmi estek, események szervezésében. Nyilvánvaló volt számunkra, hogy a legmarkánsabb egyéniség az alakuló csapatban L. Simon László, de Sőrés Zsolt, Kovács Zsolt és Somogyi Gyula irodalmilag és művészileg egymást jól kiegészítő csapattagok lehetnek. Szerkesztőségi munkatársként bevonták a munkába a mindmáig hűségesen velük együtt kitartó Szombathy Bálintot, Juhász R. Józsefet és a később európai pályára kirepült Hegyi Lorándot. Ifjú szerkesztőink makrancosak voltak, csikósan érzékenyek és akaratosak, ami rögtön kimutatkozott abban, hogy azonnal az átvétel után megváltoztatták a lap formátumát. (Nem nagyon, csak éppen annyira, hogy észrevehető legyen.) Bevallom, ez tetszett is nekünk (legalábbis nekem), meg nem is. Azért tetszett, mert meg akarták mutatni önmagukat, az „öregektől” átvett szent tárgyat nem tekintették tabunak. Az viszont kevésbé tetszett, hogy a 35 éve létező formátumtól ezennel el kellett búcsúznunk. Az ifjakkal emberileg is jól kijöttünk s kijövünk mind a mai napig, sikerült olyan viszonyt kialakítani velük, hogy nem tekintettek bennünket elnyomó hatalomnak, mi pedig nem hiányoltuk a hatalmi pozíciót. Odafigyelnek a szavunkra, de a döntés joga az övék. Szorongó szívvel vártuk a lap további sorsának alakulását, többek között azt, hogy mutatni tudják-e rokonszenvüket az avantgárddal, hogy helyet adnak-e a vizuális irodalomnak, hogy támogatják-e az új törekvéseket.

Néhány lapszám ingadozó arculata után az új szerkesztőség (melynek jelenlegi felállása: Kékesi Zoltán, L. Simon László, Sőrés Zsolt és Szombathy Bálint; a szerkesztőbizottság: József Cseres, Juhász R. József,

Kovács Zsolt) megtalálta azt az egyensúlyt, ami megfelel a *Magyar Műhely* szellemének. A lap él, sikeresen átgyökerezett a párizsi virágcserepből a budapestibe.

– *Rengeteget utaztatok egyénileg vagy akár a Magyar Műhellyel is szerte Európában, Amerikában. Mikor jöhetettek először Magyarországra?*

– 1968 őszén, néhány hónappal a csehszlovákiai orosz invázió után. Nem volt egyszerű. Menekültként a hazával nagyon különös viszony alakul ki a fejekben. Örökké vágyott és örökké taszító (mert félelmetes, ami ott történik) az otthon, mely nemcsak ébren, álmaidban is kísért. Az egyik legborzalmasabb menekültálmom is a hazával, a hazatéréssel kapcsolatos. Ezt minden menekült átéli. Azt álmodod, hogy otthon vagy, az ismert szülői ház valamelyik kicsiny, dióillatos, csipkés függönyös szobájában, kintről azt hallod, hogy rendőrök keresnek, mert megtudták, hogy ott vagy, és mint disszidenst, szabotőrt, kémeket (és ki tudja, még mivel gyanúsíthatnak) el akarnak fogni. Fölmászol a padlásra, ahol első gondolatod az, hogy megbújsz a búzakupac alatt vagy elbújsz a nagygerenda tetején, aztán inkább mégis a menekülést választod, kitornászod magad az istálló tetejére, onnan leugorva a veteményeskerten át igyekszel a legelő felé menekülni, hátad mögött hallod a csizmás rendőrök, ávosok cipőinek a kopogását, egy jó darabig tart a hajsza, egyszer csak azt veszed észre, hogy már megint régi otthonod felé rohansz, nyomodban üldözőiddel, aztán egy ablakon át visszacsúszol a házba, már annyira mögötted vannak, hogy majdnem elérik a lábodat, amikor puff, hasra esel. A nagy koppanásra felébredsz, és konstatálod, hogy csorog rólad a víz, tiszta izzadság vagy fejtől lábig, miközben próbálsz felmérni a helyzetet, hogy tulajdonképpen hol is vagy? A rettegés még rázza az ajkaidat, amikor szemed véletlenül az ajtókilincsre téved, amelynek a formája idegen, egészen más, mint a kilincsek otthon. Ekkor esik le a nagy kő a szívedről, eljut a tudatodig, hogy nem otthon vagy, hanem Nyugaton, nem üldöznek, csak rosszat álmodtál. Máskor azt álmodod, hogy egy árokban futsz egy falu felé, üldözőid üvöltve követnek stb., aztán a végén a klasszikus, izzadós ébredés ekkor is az osztályrészed, no meg a végtelen boldogság, amikor felfogod, hogy csak álmodtad az egészet, nem ott vagy, hanem itt... Nyugaton. Ez az álomtípus számtalan variációban éveken át kísérti a menekülteket, de legborzalmasabb akkor, amikor első hazautazásaid valamelyikén, otthon álmodod bele magad a rendőri harapófogóba, s elismételed magadnak százszor, bizony hányszor

megfogadtam, hogy semmilyen ürüggyel nem megyek haza, és most itt vagyok, üldöznek, hogyan tudok én innen elmenekülni.

Nos, amikor szóba jött az esetleges hazamenetel, mert a Magyar Írószövetség hivatalosan meghívott egy Budapesten tartandó fordítókongresszusra, lelkileg ennek az álomnak a hideg vizéből kellett kikecmeregnünk. Féltünk! Ugyanakkor hazulról barátaink, eminens ismerőseink biztattak, hogy menjünk, mert a jelenlétünk újabb lazítást jelent, ami valamit az ő helyzetükön is javíthat. Gondjainkat megosztottuk egy francia belügyminisztériumi tisztviselővel, akit ismertünk, tanácsát kértük. Az volt a válasza, hogy azoknak, akik vízumot kapnak a magyaroktól, tudtukkal eleddig bántódása nem történt (kivéve, ha valami nagy marhaságot követtek el), de azt is hozzátette, a franciáktól semmi segítséget ne várjunk Magyarországon.

Végül is úgy döntöttünk Nagy Palival, hogy megyünk. Az egyetlen biztosíték, amit magunkkal tudtunk vinni, Emiliene volt, Nagy Pali francia felesége. Repülővel mentünk. Ferihegyen a gépről levezető létra tövében Garai Gábor, az írószövetség főtitkára autóval várt bennünket, egyből bevitt a VIP-szalomba (a „nagyon fontos személyiségek” fogadótermébe), ahová vámon átemelt csomagjainkat és lepecsételt útlevelünket valaki utánunk hozta. Bemutatta a mellénk rendelt tolmácsokat, két egyetemista leányt, és intézkedett, hogy melyik autó vigyen be bennünket Pestre a részünkre lefoglalt szállodai szobába. Nem tudtuk mire vélni, nem tudtuk, hogy ne vessünk vagy szomorkodjunk azon, hogy a mindenre kiterjedő gondoskodás révén tolmácsot kaptunk a saját hazánkban, ami még akkor is furcsa lett volna, ha történetesen nem írók vagyunk. A nekem kiosztott tolmácsleány hosszú barna hajsátra alól ijedten nézett rám zöld szemével, melyben a kíváncsiság meleg hamuja parázslott, és rögtön szabadkozni kezdett: tudja ő, hogy én költő vagyok, magyar költő, és egész biztosan jobban tudok magyarul, mint ő, hiszen a költő a nyelv művésze, de, bocsássak meg, neki ez munkát jelent, amiért fizetést kap. Szégyelli magát, hogy ilyen minőségben áll mellettem. Miután puhatolóztam nála, mennyire kell a sarkamban járjon, megtudtam, hogy hivatalos üléseken, fogadásokon kell mindenképpen mellettem lennie, egyébként szabadon mozoghat ő is, én is. Abban maradtunk, hogy azon kívül, hogy egy-két színházjegyet vagy mozijegyet fogok megvételni vele, nem fogom igénybe venni a szolgálatait, de ő nyugodtan beírhatja, hogy ide vagy oda kísért el, múzeumba, könyvtárba stb. Nagyon szomorú és mulatságos volt a hely-

zet. Vajon kinek jutott eszébe, hogy Nagy Pali mellé és mellém tolmácsot fogadjanak? Az egyetlen magyarázat a diszkrét megfigyelés volt.

Pillanatok alatt otthon éreztem magam az ütött-kopott Budapesten. Néhány nap alatt mondhatni az egész élő magyar irodalommal találkoztunk. Egy részükkel már Párizsban jártukkor megismerkedtünk, a legfiatalabbakkal pedig összehoztak bennünket. Emlékszem, Bálint Endrénél, a festőnél egy egész sereg gyerekarcú ifjú titán – többnyire a fia, Pisti baráti köre – sereglett össze jöttünkre. Természetesen Parancs János pasaréti lakása volt az egyik fix pontunk Budapesten, annak ellenére, hogy Janóék hamar rájöttek, hogy amikor náluk vagyunk, az utca két végén mindig strázsál egy-egy rendőr. A konferencia két-három napig tartott, szorgalmasan látogattuk az üléseket, de hozzá nem nagyon szóltunk, viszont legnagyobb csodálkozásunkra ünnepélyesen kiosztották nekünk a Magyar Kultúraért elnevezésű kitüntetést. Egy-egy beszélgetésre meghívott bennünket a Pen Klub, az írószövetség, és egy irodalmi esten is szerepeltettek bennünket. Engem a kőbányai művelődési otthon estjére osztottak be Vas Istvánnal, Görgey Gáborral és egy bolgár költővel. Elég nagy sikerem volt, akkor vált baljósá a helyzetem, amikor az est végével a közönség kérdéseket tehetett fel. Kivétel nélkül minden hozzászóló engem célzott meg, a Nyugaton élő magyar írók helyzetéről érdeklődtek, az életkörülményeimről stb. Vas István volt a moderátor, próbálta más mederbe terelni a beszélgetést, de miután látta, hogy nem megy, mindig ugyanott lyukadunk ki, akkor szépen bezárta az estet.

Természetesen szakítottam arra is időt, hogy elutazzak anyámhoz Vállajra. Ott szembesültem igazán a hazai kilátástalansággal, a parasztok a téeszésítést még mindig nem nyelték le, és ahogy mondták: '56 után már nincs miben reménykedni sem.

Az értelmiségi valósággal elsősorban Budapesten találkoztunk. Juhász Ferencről Mészöly Miklósig, Orbán Ottótól Marsall Lászlóig mindenki szeretettel közeledett hozzánk. Négyszemközt elmondták bűjüket, bajukat, és a meglehetősen zord világból kicsikarható örömeiket is megosztották velünk. Csikókorú írók voltunk, nekünk az is nagy élmény volt, hogy a New York kávéház mélyvizében együtt ebédelhettünk Ottlik Gézával, Jékely Zoltánnal, Nagy Lászlóval, valahol egy kávéházban találkozhattunk Rónay Györggyel, Nemes Nagy Ágnessel, Rába Györggyel, Rákos Sándorral, Hernádi Gyulával stb. Megtisztelőnek tartottuk, hogy komolyan vesznek bennünket, hogy biztatnak. Tulajdonképpen ekkor ta-

pasztaltuk meg, hogy milyen is az a budapesti irodalmi élet, a hazaiakhoz képest azzal a különbséggel, hogy bennünket nem kötött a pesti valósághoz sem a pénz, sem a megjelenési lehetőség.

A Magyarországon töltött mintegy tizenöt nap alatt semmi bántódásunk nem esett, sehol nem fogtak vallatóra, senki nem akart beszervezni bennünket, ennek ellenére nagy megkönnyebbüléssel szálltunk le Párizsban a repülőről.

Az otthon töltött napok alatt kétségtelenül közelebb kerültünk hazai társainkhoz, úgy éreztük, jobban látjuk, jobban át tudjuk élni az ott-honi írók, költők helyzetét.

50 éves érettségi találkozójuk Debrecenben. Baranyai Imre, Papp Tibor, Józsa Tivadar, Palaics Géza

– *Akarva-akaratlanul időnként a politikával is szembe kellett nézni...*

– Többször, mint szeretnénk volna. '56-os menekültek voltunk, ez határozta meg helyünket a sakktáblán. Az irodalomban minden kaput nyitva hagytunk a minőségileg kifogásolhatatlan művek előtt, a szerző politikai hovatartozása másodlagosnak tűnt a szemünkben. Hétköznapi viszonylatra lefordítva ez azt jelentette, hogy ha a mércénket megütötte, és mentes volt a napi politikától, mentes valamely politikai meggyőződés reklámozásától, hirdetésétől, olyan szerzőtől is közöltünk anyagot, aki a hazai rendszernek politikai elkötelezettje volt (például Szabolcsi Miklós, Timár György stb.). Néha úgy nézett ki, hogy bratyizunk a hazaiakkal, ez azonban csak látszat volt, mi mindig tisztában voltunk azzal, hogy amikor hazaiakkal valamilyen ügyről (például a *Magyar Műhely* még oly leszűkített hazai terjesztéséről, vagy valamelyik munkatársunk meghívásáról) tárgyalunk, a velünk szemben ülők számunkra mindig az elfogadhatatlan Kádár-hatalmat képviselték.

Politikai eredménynek könyveltük el azt, hogy miután Aczél Györggyel találkoztunk Párizsban, egyebek mellett kijelentette, hogy csak a Szerzői Jogvédő Irodán keresztül juthatnak külföldre kéziratok, s ha ezt az utat szerzőink betartják, akkor törvényesen közölhetjük őket a *Magyar Műhelyben*. Ekkor dőlt el az is, hogy ha így cselekszünk, akkor lehetőséget adnak arra, hogy kétszáz előfizetője legyen a Műhelynek Magyarországon,

*A 2001-es I. Jégre-i Nemzetközi
Költői Biennálén kiállított
„tapogató” költeményem előtt*

ez volt a mérleg egyik nyelvén az engedmény, azaz a szerzők tiszteletpéldányán kívül ennyit, kétszáz példányt küldhetünk be az országba (az eladdig négy-ötszáz helyett), ez nyomta a mérleg másik nyelvét, avagy ezt kellett volna elkönyvelnünk veszteségként. Ami a hazaküldendő példányok számát illeti, ezt a megkötést soha nem tartottuk be. 135-140 előfizetőnk volt mindössze az országban (azért, mert a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat mindenféle trükkel fékezte az előfizetéseket, például Kazincbarcikán élő húgom augusztusban beküldött előfizetését visszaküldték neki azzal, hogy még túl korán van, fizessen elő októberben, majd amikor októberben előfizetett, akkor azal kapta vissza pénzét, hogy elkésett, az előfizetési idő lejárt; nos, ebben az eset-

ben nem volt kihez fellebbezni), amikor megjelent a lap, elküldtük a 140 előfizetőnek és a lapban szereplő szerzőknek a tiszteletpéldányokat. Aztán egy kis idő múltán naponta ötöt-tízet adtunk fel a postára azoknak, akiknek azelőtt is küldtük a lapot (azaz így is eljutottunk 4-500 elküldött példányig). A magyarországi előfizetési lehetőséget óriási eredménynek tekintettük. Főleg azért, mert ez azt jelentette, nem lehetett ideológiai vétségként felróni valakinek azt, hogy kapott egy lapszámot postán. Bizony, előfordult, egy gimnáziumi tanárnak a szemére vetették, hogy rendszeresen kap rendszerellenes, fellazító kiadványt (azaz a *Magyar Műhelyt*). Arról nem is beszélve, hogy bár a Kultúra hivatalosan terjesztette a lapot, a Belügyminisztérium által évente-kétévente különböző hazai kultúrházakban megrendezett, *Kémek és diverzánso*k című vándorkiállításon mindig ott díszelgett a *Magyar Műhely*. Ezért tehát cserébe (hogy a hazai szerzőknek baja ne essék, s akadémikodás nélkül tudjuk beküldeni az országba a lapot) azt várták tőlünk, hogy magyarországi kéziratot csak akkor közlünk a lapban, ha az a Szerzői Jogvédő Irodán keresztül jut el hozzánk. Sok hazai szerző szövegében nem volt olyan politikai, olyan rendszerfelforgató elem, ami miatt a jogvédő iroda visszatarthatta volna,

ezért a következő két-három számban valóban csak a jogvédőn át eljuttatott anyagot közöltünk. Aztán taktikáztunk. Szerzőinktől azt kértük, hogy minden kéziratot hozzánk, Párizsba küldjenek be, s csak azt az anyagot küldjék el majd a jogvédőhöz, amit mi közlésre elfogadtunk, s ezt levélben jeleztük nekik. Így elkerültük azt, hogy a jogvédő irodában képet alkossanak arról, kik és milyen kéziratokat küldenek nekünk, és azt is, hogy feleslegesen ne tárulkozzon ki a szerző a jogvédőhöz küldött kézírataival. Persze, szerzőink által az imígyen kiválasztott, a jogvédőhöz beküldött anyagok között is akadt határeset, amit a jogvédő igyekezett visszatartani, de ilyenkor mi közbeléptünk azzal, hogy tudjuk, náluk van ez és ez a szöveg, közeledik a lapzártá, kérjük, azonnal továbbítsák nekünk. Mondanom sem kell, hogy miután ez a jogvédős út beindult, közöltünk olyan kéziratokat is, melyeket, a jogvédő kikerülésével, egyenesen a szerzőtől kaptunk (természetesen a szerző beleegyezésével). Bizonyos esetekben álnéven is közöltünk szerzőket, például az esztergomi Dévényi Ivánt vagy a szintén esztergomi Bodri Ferencet, őket ugyanis a gimnáziumban megfenyegették nyugati közléseik miatt. Egy idő után a Szerzői Jogvédő Hivatalban egy kimondottan a *Magyar Műhelyre* ráállított cenzor is működésbe lépett a költő Timár György személyében, aki elkötelezettje volt a kádári népi demokráciának, ha nem is olyan durván, mint a *Hűség és hála énekét* író Zelk Zoltán a sztálinista Magyarországnak (hatalmat dicsőítő költők, írók mindig voltak, ma is zengedeznek még a tehetségük révén többre érdemesek közül is jó páran), aki szeretett volna mindenbe beleszólni s mint afféle külső szerkesztő működni. Az egyik Szentjóbby Tamás-szöveget azzal továbbította: „Ha ez nem hülye, én vagyok az.” Mindenesetre, mindezek tudatában kellett lavíroznunk a lehetséges és a veszélyes között. Jellemző a korra, hogy például Erdély Miklós *Kollapszus orv.* című verseskötetét úgy adtuk ki, olyan háttérrel, hogy Budapesten a könyv kéziratát három-négy nagy kiadóhoz beadta, mindenholon visszautasították a kiadását. Ez esetben a visszautasító levelek szolgáltak a nyugati kiadás törvényesítésül.

Nehéz helyzetben voltunk, kint is, bent is (de inkább kint). A költészetben másképpen forognak az óra fogaskerekei, de forognak! Egy ideig maszkírozni lehet a tényeket, el lehet viselni, hogyan destruálja egy csoport az egész múltat, a kultúrát. De az is kérdés, hogy vajon utódaink mit fognak a mi legsajátosabb kultúránknak nevezni. Nincs-e bennünk túl sok pátosz, túl sok engedékenység, túl sok avantgárdérőszak?

– *A francia irodalmi életbe valóban beágyazódtatok.*

– Valamelyik Polyphonix Fesztivál előtt, ha nem tévedek, 1983-ban, egy estére vendégül láttuk Pascal utcai lakásunkban a Párizsban élő hangköltőket, vizuális költőket és performereket. Ebből a magból alakult ki egy társaság, melynek tagjai: Arnaud Labelle-Rojoux, Al Pavl, Françoise Janicot, Bernard Heidsieck, Orlan, Frédéric Develay, Nagy Pál, Molnár Kati, Jacqueline Cahen, a zongorista Faton Cahen, Michèle Méteil, a zeneszerző Louis Rocquin, Joël Hubaut, Serge Pey, Alain Frontier, Marie-Hélène Dhénin, Jacques Donguy, Henri Chopin, Bruno Montels, Charles Dreyfuss, a zeneszerző Tom Johnes, Esther Ferrer, Jean-Jacques Lebel, Julien Blain, Gherassime Luca, Michel Giroud, Jean-François Bory voltak. Ez alkalomból akartam Jean-Jacques Lebelnek átadni egy fényképet, egy kinagyított portrét, amit az előző Polyphonix után készítettem. Lebel valami miatt nem tudott eljönni. Közben a fényképet már másoknak is megmutattam. Mivel többen is szívesen hazavitték volna, elhatároztam, hogy áruba bocsátom. Azt találtam ki, hogy percekkel fizetendő árverésre bocsátom a tárgyat, aminek eredményeként a következő találkozón a győztes az általa licitált percmennyiséget kitöltő performanszt mutasson be a társaságnak, úgy, hogy a végén egy – a performansszal összeköthető, a performansz révén születendő – tárgyat tesz le az asztalra, amit majd kisorsolunk hasonló feltételekkel. A fényképet Bruno Montels nyerte meg, kilenc percig ment el a licitálásban. (A *d'atelier* csoportnak Bruno volt a legfiatalabb tagja, a *d'atelier*-nél tanulta a költői mesterséget.) A következő összejövetelen, amire egy hónappal később került sor, egy gyönyörű hangvers-performanszt mutatott be, s a tárgy, amit letett az asztalra, egy vizuális költemény volt, amely tartalmazta a performanszban elhangzott szöveget. Az eseménynek óriási sikere volt, egyértelművé vált mindenki számára, hogy ezt folytatni kell. Így indult az öt-hat hetenként megismétlődő szertartás, aminek eredményeképpen a társaság tagjai egy-egy eredeti művet szerezhettek egymástól (én egy Jean-François Bory által készített szobrot őrzök a számomra különösen kedves művek között). Hozzá kell tegyem, hogy a meghívottak meleg vacsorát kaptak (nálunk vendégeink széken vagy dívány szélén ülve fogyaszkodhattak el a Zsuzsa készítette művészi magyaros babgulyást, máskor székely káposztát, megint máskor töltött káposztát stb.). Vendéglátónak mások is jelentkeztek. Arnaud Labelle-Rojoux-ék a kertjükben rendezték meg az összejövetelt, Bernard Heidsieckéknél a Szent Lajos szí-

getén lévő lakásukban pincérek szolgáltak ki bennünket, Julien Blainnek a Montparnasse-on volt egy párizsi lakása (egyébként Marseille mellett él), ő egy szomszédos olasz vendéglőből hozatta fel nagy tepsikben a füstölgő lasagnát és egyéb finomságokat, Nagy Pali is összenyitotta montreouge-i két szobáját egy-egy alkalomra, Sylviane Miki, Jacques Donguy barátjánője, aki szintén a montreouge-i metrómegálló környékén lakott, egy valamikori

Alain Frontier-rel az egyik összejövetelen

gyár elegánsan lakhatóvá tett óriási termébe, egy akkor még lakhatási megoldásként francia viszonylatban alig ismert loftba hívta meg a társaságot. Egy idő után valóságos intézmény lett összejöveteleinkből. Egyre többen akartak részt venni a szeánszokon, ahol a legmodernebb francia irodalom jeles képviselői közül valamelyik bemutatta egyik legújabb művét, s ahol a hasonszőrűek

között igen komoly viták, beszélgetések folytak a legmerészebb irodalmi újításokról. Ha valahol készülöben volt valamilyen fesztivál, szerepelési lehetőség, s ez a jelenlévők valamelyikének tudomására jutott, a hírt átadta a többieknek, a szerzők egymást segítették, hogy minél többen jussanak szóhoz egy-egy nyilvános szereplésen. Az irodalmi esteket a társaság szélében-hosszában megbeszélte, és értékelte a teljesítményeket, kritizálta a kevésbé sikerült darabokat. Külföldi poétikai eseményekről is ideszálalíngóztak a hírek, eladdig ismeretlen nevekkkel ismerkedtek a résztvevők. A fiatalabbaknak nagy élmény volt a nagyágyúk, Gherassime Luca, Henri Chopin, Bernard Heidsieck közelében ülni, hallgatni őket, beszélgetni velük. Egy idő után kitaláltuk azt is, hogy Al Pavl a résztvevők közül valakit meginterjúvol. Én az egyik nálunk tartott összejövetelen mutattam be első tapogatóos poémámat, amelyiknek látható formája egy fekete szövettel eltakart doboz, amibe egy muffszerű szövetszővön át lehet benyúlni. A dobozban a tapogató ujjak háromdimenziós betűket érzlelhetnek, ezen betűk összeolvasásából kapják meg a költemény szövegét. A jelenlévők mindegyike nekirugaszkodott a tapogatóos olvasásnak, volt, aki gyorsabban, volt, aki lassabban, volt, aki szinte egyáltalán semmit nem tudott elolvasni belőle. Általános tapasztalatként azt szűrtük le, hogy a nők tapogatóva sokkal gyorsabban elolvassák a szöveget, mint a férfiak. A leggyorsabb

Arnaud Labelle-Rojoux felesége volt. Hozzá kell tegyem, ennek az olvasásnak semmi köze a vakok írásához, a Braille-hoz, ez éppenséggel vizuális tevékenység, ugyanis az ujjbeggyel kitapogatott valamit az agyban, azaz a képzeletben látható betűvé kell átformálni, s ezt elolvasni.

Egyik utolsó vendéglátónk egy művészetpártoló bankos család leszármazottja, egy elegáns és mindig mosolygó hölgy volt, akinek Latin negyedbeli házában több emeletet foglaltunk el, ahol pincérek szolgálták fel az enni- és innivalót. A legutolsón Viviane Esder, aki a lakásomhoz közel egy képzőművészeti galéria tulajdonosa, hívta meg a népet. Itt már száznál többen voltunk, és már másodszor is a fiatal korosztály néhány tagja összeverekedett. Kb. három év után ekkor zártuk be véglegesen ezt a számomra csodálatos összejövetel-szériát, amely alkalmat adott sok emlékezetes performansz megvalósítására, barátságok elmélyítésére, költészeti ismereteim gyarapítására.

A francia irodalmi beágyazottságomat mutatja az is, hogy 1992 óta a francia *Union des Écrivains* (1968-ban alakult írószövetség) kilenctagú választmányának vagyok a tagja mind a mai napig. Nagy múltú, de kicsi szövetség. A negyedévenként megjelenő tájékoztatójának, az *Intre d'Union*-nak a felelős szerkesztője vagyok, és több évig (születésétől a haláláig) igazgattam a *Le Temps des Cerises* kiadónál az *Union des Écrivains* könyvsorozatát. A szövetség küldöttként többször képviseltem Franciaországot nemzetközi irodalmi tanácskozásokon, egyszer még Budapesten is.

Jó barátunk és szerkesztőtársunk, Claude Minière, akinek a *Seuil* kiadónál megjelent két verseskötve révén jól hangzó neve volt a francia költőársadalomban, s aki a *d'atelier* csoportnak is (nemcsak mint szerkesztő) oszlopos tagja volt, az IRCAM-ban, a francia akusztikai és zeneművészeti kísérleti intézetben (melynek Pierre Boulez volt az igazgatója) a hetvenes években adminisztratív teendőkkal volt megbízva, rajta keresztül ismerkedtünk meg a kortárs francia (és nemzetközi) zenei élet eminens képviselőivel, egy részükkel személyesen is,

Előadás a francia Írószövetség kongresszusán 1991-ben

akiknek hangversenyeire rendszeresen eljártunk. Rajta keresztül ismerkedtem meg Vinko Globokarral, a szlovén származású pozánművésszel és zeneszerzővel, akinek az apja a két háború között Kelet-Franciaországban volt bányász. Vinko 1934-ben született az északkelet-franciaországi Andernyben. Ljubljana-i konzervatóriumi évei után Párizsban folytatta tanulmányait Renée Leibowitz és Luciano Berio vezetése alatt. Először Darmstadtban tanított, majd a kölni zenei főiskolán, aztán az IRCAM-ban a vocal-instrumental osztály igazgatója lett. Michel Portallal, Carlos Alcínával és Jean-Pierre Drouet-val megalapította a New Phonic Art együttest.

A hetvenes évek közepén egy nagyszabású művön, a *Carouselen* dolgozott, amelyhez Eduardo Sanguinetti olasz költő szövegeit használta fel, engem pedig mint vizuális költőt arra kért fel, hogy csináljak egy diaporámát, mely a zenei műbe beleépítve kerül előadásra.

A mű ősbemutatójára az 1977-es zágrábi zenei biennálén került sor a párizsi Musique Vivante zenekar közreműködésével. Az énekes szólisták Sohie Boulín (szoprán), Anne Bartelloni (mezzoszoprán), Jean-Pierre Chevalier (tenor) és Louis Masson (bariton) voltak.

A fedett stadionban vagy hatalmas tornateremben előadható *Carousel*, mely tulajdonképpen egy olasz választási kampány zenei kiforgatása, falusi zenekarok felvonulásával kezdődik, énekelt kortesbeszédekkel folytatódik, és a középén magasba szökő zenei csúccsal fejeződik be. A bejátszott tér két végében óriási vetítővászonra kivetített, a zene mozgásához szorosan kötődő képek áttételesen követik az eseményeket. A mű bemutására került 1979-ben a franciaországi Metzben is.

Nagyon sokat voltam együtt Vinkóval először a próbák miatt, aztán csak azért, mert jól kijöttünk, s ráadásul nem is laktunk messze egymástól. Globokar mellett sok zeneszerzővel és zenésszel ismerkedtem meg, s rajtuk keresztül a zenei életet akkor éppen foglalkoztató problémákkal, melyeknek igyekeztem párhuzamait keresni az irodalomban. Például a csend kérdése egy zenei műben áttételesen megfogalmazható volt számomra úgy is, hogy milyen helyet lehet biztosítani a csendnek egy hangversperformanszban. Egyik diaporomás művemben átvittem a gyakorlatba eme gondolataimat: az *Anadanté*-ban, melynek kísérőzenéjét Globokar komponálta és játszotta el pozaunon, a mű lefolyása közben egyre hosszabb ideig hagytam teljesen sötétben a képernyőt, eljutva az egyperces sötétséghez. Ezt éreztem a feszíthetőség felső határának. Ezt a mű-

vet Párizsban mutattam be, a közönség semmi jelét nem adta annak, hogy a hosszú fekete szünetek zavarják.

Sokat beszélgettünk Globokarral a kollektíven komponált művekről. Neki ebben volt némi gyakorlata, mert Darmstadtban a diákjaival kipróbálta. Az volt a véleménye, hogy a kollektív munka csak úgy lehetne igazán elképzelhető, ha a kollektíva tagjai között nem lenne vezéregyeniség, ugyanis, szinte észrevétlenül, mindig a spontán kiemelkedő vezéregyeniség akarata, alkotói erőfőlénye érvényesül. Utólag, ha nem is teljesen, de nagyjából igazat adok neki.

Mínthogy a műnek fontos eleme a színházi megjelenítés, a franciaországi bemutatón Carlos Wittig chilei film- és színházi rendező vezette a színi tevékenységet. Carlosszal, aki Antoine Vitez (az akkori párizsi színházi élet kimagasló egyénisége) egyik kedvenc színésze is volt, jól összeharagkoztunk. Egy ideig színházi alapítványának (mely arra szolgált, hogy a szponzorok pénzét összegyűjtse) elnöke is voltam. Sok éven át minden párizsi bemutatóján jelen voltunk Zsuzsával. Tulajdonképpen anélkül, hogy menekült lett volna, nem tért vissza szülőhazájába, ahol apja híres egyetemi tanár, anyja zongoraművésznő volt. Carlos kivetettséget Zsuzsával mi tettük elviselhetőbbé. Együtt szilvesztereztünk, sok vendéglőt megjártunk vele, egészen a haláláig, melynek tudomásulvétele rettenetes volt számunkra. Az okát, hogy AIDS-es volt, igazából csak akkor tudtuk meg, amikor eltűnt. Októberben még jelen voltunk egy általa rendezett darab bemutatóján, melynek a végén meghívott bennünket pezsgőzni a színház büféjébe. Ott mondta, hogy karácsonyra hazamegy Chilébe, a szüleihez. Meglepett, hogy a kicsit mindig gömbölyded emberke alaposan lefogyott, arra gondoltam, hogy a szakmája vitte rá a fogyókúrára. Meg is kérdeztem tőle, hogyan csinálta. Kitérő választ adott. Miután január végén sem jelentkezett nálunk, jelezvén, hogy visszajött Párizsba, egy közös zenész barátunkkal telefonon beszélgetve, csak úgy melleleg megkérdeztem tőle, mit tud Carlosról, visszajött-e már. Nagyon keményen, mint egy kalapácsütés, úgy válaszolt: Carlos január 8-án meghalt. Elvitte az AIDS. Chilébe a szülei mellé meghalni ment haza.

A magyar kortárs zenével műhelyesként találkoztam. Az Új Zenei Stúdióval igen jó kapcsolat alakult ki közöttünk. Pali is, Alpár is, mind a hárman szeretjük a kortárs muzsikát, Budapesten jártunkkor, ha éppen volt valahol hangversenyük, mindig elmentünk meghallgatni őket. Ők a zenében ugyanazt a szellemet képviselték, mint mi az irodalomban. 1979-

ben nekik ítéltük a Kassák-díjat, amiből igen cifra történet kerekedett ki, ugyanis Viktor Vasarelytól a négy díjazott, Jeney Zoltán, Sáry László, Vidovszky László és Wilhelm András a díjhoz egy-egy eredeti szitanyomatot kapott, amit a hadersdorfi Műhely-találkozón nyújtottunk át nekik. Hadersdorf és Budapest között akkor még a nadrágszíjnál is szorosabb volt az országhatár, a szitanyomatok utaztatásáról is gondoskodni kellett, arról, hogy egyáltalán beengedjék őket. Az akkori bécsi magyar konzulátus egyik tisztségviselője kedvesen felajánlotta, hogy a követség a diplomatapostával hazaviszi a képeket, s a zenész urak a Külügyminisztériumban megkapják őket. Az ötlet jónak tűnt, megköszöntük a felajánlott segítséget, és átadtuk a négy művet a követségnek. A műhelytalálkozó az Új Zenei Stúdió hangversenyével ért véget, aztán „hazamentek a zenészek”. Néhány nap eltelte után muzsikusaink bementek a Külügyminisztériumba a képekért. Nem érkeztek meg, de az is lehet, hogy nem találták őket... Jöjjenek vissza később. Visszamentek. Képek sehol. Megint visszamentek. Képek megint sehol. Megint mentek és megint sehol. Nem folytatom... A képek eltűntek, amit a hivatalos szervek semmiképpen nem akartak bevallani. Megtetszettek valakinek? Ellopták bent a minisztériumban? Elvesztették a Vasarely-képeket? Kínjukban mindenféle mesét próbáltak kitalálni, melyek közül az volt a legalpáríbb, előfordulhat, hogy amikor az osztrák kommunista párt lapjának (azt hiszem, a *Volkestimme*nek) volt az évi ünnepsége, ahol egy magyar pavilont is felállítottak, kivitték, és a sok reklámanyag között ezeket is elosztották a bábészkodóknak. Még ilyenre gondolni is, igazi kádári magyar mintás szegénységi bizonyítvány. Az eltűnés tényét elismerve, az akkori Magyarok Világszövetségén keresztül megindult velünk a tárgyalás, hogyan kárpótolják a stúdiósokat. Ők megelégedtek volna azzal, hogy szervezzenek nekik egy nyugat-európai körutat, ahová a feleségeiket is elviszik, olyan városokba, ahol koncerteket tudnának adni létező magyar közösségeknek (mint teszik ezt a világszövetség küldötteként a hahnizó magyar művészek), Brüsszelbe, Rómába, Párizsba. A feleségek nélkül talán még el lehetett volna intézni, de a feleségekkel... Nem ment. És nem volt kihez fellebbezni. Mi, műhelyesek szégyelltük magunkat helyettük.

A kapcsolatunk emberileg is igen jól alakult velük. Wilhelm Andrással, aki Párizsban tartózkodott néhány hónapig, igen jól kijöttem s jövők ki mind a mai napig. Sáry Laci nagykovácsi rezidenciáján Aliz remek főztje mellett sokszor meghánytuk-vetettük a zenei és az irodalmi világot, no meg a zenétlen és irodalmiatlan világot is. Nagyon kedves emlékként

őrzöm, amikor a kilencéves Sáry Bánk, az 1987-es hadersdorfi Műhely-találkozón saját, zongorára írt szerzeményét mutatta be.

Rajtuk keresztül szerettük meg a mesterükként tisztelt Kurtág Györgyöt, a szintén Új Zenei Stúdió-s Eötvös Pétert, aki hosszú éveket töltött Párizsban, ahol igen nagy tisztelet övezi karmesterként és zeneszerzőként ma is. Az Új Zenei Stúdió segített hozzá a már a hetvenes években világhírű Ligeti György zenéjének mélyebb megismeréséhez.

– *De az előző kérdésemnek van egy másik fele is: mennyire érzed magad most itthon a magyar irodalomban?*

– A rendszerváltástól, a hazajöveteltől örömteli nyugalmat reméltem, olyat, mint amikor halkan beszélni kezdenek és veretes strófákat mondanak a Batthyány tér öreg harangjai, amikor ég felé mutató négy ujjként a tér tornyai az e világi hiábavalósággal szemben a kék ég boldog mozdulatlanságát hívják tanúul. A magyar irodalomból is ezt a harangszót vártam felbúgni, lelket békéltető strófákat hallani, melyben az én hangomnak, a mi Magyar Műhely-es tevékenységünknek olyan hely, olyan hang-erő jut, ami valójában megilleti. Boldog ősz-t vártam, érett gyümölcsök

Performansz a Trou Noirban (Párizs)

illatával, téli alvásra készülődő, aranyló hálóingbe öltözött fákkal, sok-sok művel, melyek a legsötétebb drámát is felszabadultan jelenítik meg, melyek ezerarcúak, alapos írói gonddal megalkotott modern versek, prózák, vizuális költemények, hangversek, dinamikus költői alkotások. Kétségtelen, a magyar irodalom soha nem volt olyan színes, olyan széles nyitású, mint ma, de sajnálattal konstatalem, hogy a nyitás nem mindenkinek adatik meg egyforma intenzitással. A médiumok általában véve is keveset foglalkoznak az irodalommal, az értékessel, az igazán modern, az avantgárd irodalmat pedig messze elkerülik. Nekem például a magyar rádióban eddig (a franciával ellentétben) egyetlen európai és amerikai fesztiválokra nagy sikert aratott hangversem nem hangzott el (igaz, hogy egyéb versem sem jutott el a rádió közönséghez). De, annak ellenére, hogy akár remekművek szerzői is, széles e hazában soha nem voltak annyira egymásra acsarkodók, mint ma, otthon érzem magam. Nem helyhatározóként használom a szót (ha úgy használnám, akkor itthont mondanék), az otthon fogalmában nem a földrajzi adottság, nem a térképen való elhelyezés, nem a város (vagy falu), nem az udvar, nem a ház a lényeg, hanem az irodalmi köz- és a biztonságérzet. A szilárd (az én esetemben irodalmi) talaj, mely szilárdságnak tudatosodása nyugalommal, örömmel, teljesnek mondható étellel – amiben persze esős napok, drámák, kisebb-nagyobb szomorúságok és hintázó boldogságok is benne foglaltatnak – ajándékozza meg az embert. Nekem az irodalomban a művek jelentik az otthont, de ez az otthon akkor is megvolt bennem, amikor menekültként éltem Párizsban. Valahol messze, de volt, mint Mikes Kelemennek a kedves nénémje.

– *Sokat panaszkodnak – ma, írók – a magyar irodalom megosztottsága, politizáltsága miatt. Franciaországban nincsenek klikkek? Másmilyen az elit?*

– A mai francia irodalomban is vannak klikkek, de ezek nem erdei védterületükre felvigyázó vaddisznóként rontanak a másikra. Az ellenfelek (egy-két kivételtől eltekintve) kemény szavakkal, de a másik iránt tanúsított lovagiassággal vitatkoznak. A *Tel Quel* és a *Change* folyóirat közti háborúskodás idején (a hatvanas évek második felében) az egyik tábor írói a másik tábor íróinak a műveit szapulták, de gondosan kerülték a személyeskedést.

Párizsban a harc elsősorban politikai ellenfelek között folyik, melyben az ideológiai vagy politikai különbség ostromozása, megkontrázása játssza a fő szerepet, és a divat. Mindig akad egy divatos áldozat, akit ütnek,

kiátkoznak, politikailag meztelenre levetkőztetnek, egészen addig (vagy attól kezdve), amíg valamilyen okból kifolyólag az illető át nem áll a másik oldalra. Jelen pillanatban Max Gallót szapulják, akit a szocialista párt tollforgatói seregében a legjelesebbek között tartottak számon, mígnem a közelmúltban az elnökjelöltek versenyében a jobbközépet képviselő Nicolas Sarkozy mellé nem állt. Azt a fajta gyűlöletbeszédet, aminek Magyarországon nap nap után tanúi lehetünk (ami ellen tisztességben megőszült kitűnő költők is védekező állásba kényszerülnek), s amit, bevallom, nagyon nehezen viselek el, egyedül az utóbbi időben Heideggerrel hadakozók (többek között Jean Pierre Faye és a fia) művelik. Meg kell hagyni, hogy ebben a témában Párizsban az ellenvélemény is szóhoz jutott, annak ellenére, hogy az egyik nagy kiadó, holmi megtorlástól félve, nem merte kiadni az ellenvéleményeket tartalmazó könyvet; de akadt egy másik, amelyik publikálta.

Nagy általánosságban a francia értelmiségiek, köztük az írók is, baloldali beállítottságúak, de nem különülnek el úgy a kommunizmustól, mint például mi, öreg műhelyesek. Ennek az elkötelezettségnek történelmi gyökerei vannak, a jelenség jól nyomon követhető a 20. század elejétől kezdve. A kommunizmus elbűvölte őket, abban látták minden reményüket. A Szovjetuniót mitikus mennyországként tisztelték, ami, ha ebben-abban tökéletlen is, de megállíthatatlanul halad a tökéletes felé. Azokat az írásokat, könyveket, melyek ezt kétségbe vonták, vagy ezzel ellentétes tényfeltáró riportot közöltek, kiátkozták, bojkottálták; mindent megtettek terjesztése megakadályozására. Ismert példa Kravcsenko *A szabadságot választottam* című könyve, mely a második világháború után jelent meg Párizsban, melynek kiadóját és szerzőjét bíróság elé citálták a kommunisták, azzal az indokkal, hogy a Szovjetunióban nem volt és nincsen gulag, amit erről ír Kravcsenko, az szemenszedett hazugság, erkölcstelen rágalom – a Szovjetunióban a bánásmód mindenütt törvénytisztelő és emberi. A perben a Francia Kommunista Párt felsorakoztatta a neves francia társutasokat, mint például Louise de Villemorin-t, aki később *L'œuf de viasma* című könyvében bevallja, hogy ő igazat mondott, amikor azt vallotta, hogy nem látott gulagot; de hogy is láthatott volna, hiszen moszkvai szállodáját csak hivatalos kísérettel hagyhatta el. A társutasok mellé a kommunista párt repülővel hozatott szovjet tanúkat a tárgyalásra, akik – csodák csodája – nem tudtak, nem hallottak, nem láttak soha gulagot, akik szerint sem embertelen bánásmód, sem törvénytelenység, sem gulag nem létezik a Szovjetunióban, csak a nyugati propagandában.

Ezen az angyalokkal benépesített Szovjetunió-képzeten az 1956-os magyar forradalom ütötte az első komoly csorbát, majd az 1968-as csehszlovákiai események. Az írók egy részének kinyílt a szeme; igaz, még mindig inkább rokonszenvvvel, de már kritikusan kezdték nézni, mi történik a vasfüggönyön túl. A rendszerváltás után a Szovjetunió emléke vette át a reménykeltő vörös góc szerepét, s ez ad okot mind a mai napig a nosztalgizásra.

– *Szerinted mi ma az avantgárd jelentősége az újabb kánonok között?*

– Az avantgárd a kortárs alkotók rejtett lelkiismerete, figyelnek rá, gyakran elutasítják, de be nem vallottan is húzódnak-vonzódnak feléje. A múlt idő rendszeresen felvet egy-egy aranyrögöt a tegnapi-mai dimbesdombos szántásokban: hol egy Kassák-verset, hol egy Tamkó Sirató Károly-művet, hol Szenkuthy *Prae*-jét, amelynek csillogásából sok, az avantgárdtól távol álló szerző is szeretne részt kérni – természetesen anélkül, hogy egy nanométernyi avantgárdosodjék –, s ha csak átmenetileg is, egy darab időre megenyhül benne az avantgárd iránti ellenszenv.

A kánonok mint afféle egyetemi termékek az avantgárdot mindig megkésve értékelik, ugyanis a kánonbefolyásoló személynek (irodalomtörténésznek, egyetemi tanárnak) kell eldöntenie azt, hogy kánonba illőnek tart-e egy művet vagy sem, s ezt úgy kell megtennie, hogy még nem tud jegyzetekben hivatkozni mások ez irányú véleményére, azaz nem tudja magát mások által bebiztosítani.

Az az irodalomtudós, aki az avantgárd felé nyúl, aki kanonizál egy-két, irodalmi porondunkon félig-meddig ismeretlen alkotót, csak a szakma ellenszenvére számíthat. Az 1960-as évek elején Bori Imre újvidéki irodalomtörténész megtörte a csendet, fölemelte és megpróbálta irodalmi palettánkon érdemeinek megfelelően elhelyezni a század első felének kitagadott, elhallgatott avantgárdját, tanulmánykötetében kanonizálta Kassákot, Szentkuthyt, Ujvári Erzsit, Bartát, Határ Győzőt. A hazai szakemberek ezt igencsak rossz néven vették, támadták, lenézték, mert valami olyasmit tett, amit ők nem tudtak, nem akartak, nem mertek megtenni. Sajnos ennek a Bori Imrét lenéző véleménynek a visszhangja még pár évvel ezelőtt is hallható volt.

– *Van valami, amit ma már másképpen csinálnál? Amit, ha lehetne, utólag szívesen kijavítanál?*

– Amikor életbe vágó ügyekben választanom kellett, mondhatom, soha nem a feltételes móddal játszottam, nem mérlegeltem, mi lenne, ha így csinálnám, mi lenne, ha úgy; többnyire nem a szerencsém mentett meg, hanem az irodalom. 1953-ban (máig sem tudom, minek köszönhetően) pályázati lehetőséget kaptam egyetemi ösztöndíjra a Szovjetunióba, amit anyám egészsége ürügyén – orvosnál dolgozott, könnyű volt erről papírt beszerezni – nem fogadtam el, nemcsak azért, mert túl közel volt még hozzánk családom oroszok általi megnyomorítása, kirablása, deportálás, tévesztés, miegymás, hanem azért is, mert – valószínű nagyon naivul – attól ijedtem meg, hogy orosz nyelvi környezetben hogyan lehet belőlem író. Másik hasonló példa: 1965-ben, amikor átmenetileg a Francia Rádió magyar osztályán dolgoztam, szó volt arról, hogy véglegesítenek. Nem vállaltam el, mert akkor indítottuk a *Magyar Műhely* nyomdáját, amit a bizonytalanba való kirándulás veszélyeivel együtt fontosabbnak tartottam, mint a jól fizetett rádióbeli állást. Milyen szerencsém volt: nem sokkal később megszűnt a magyar adás, s ha akkor ott vagyok, az utcára kerülök... azaz, se nyomda, se lap, se irodalom, se semmi! Így utólag – függetlenül az irodalomtól – azt is tisztán látom, hogy Egerben, amikor két rossz közül: *maradok vagy menekülök*, kényszerből ez utóbbit választottam, helyesen cselekedtem.

Azt sem sajnálom, hogy az avantgárd útján indultam el, ugyanis az én felfogásomban, de mondhatnám úgy is, a műhelyeseknél, az avantgárd nem stílus kategória, hanem magatar-

Rendbagyó önarckép 1964-ben

tásforma, amit számomra egyedüli helyes útként, szabadon és mindentől függetlenül vállallok, mert úgy gondolom, az állóvíz felkavarása, az örök mozgás, a céltudatos küzdelem, az újítás visszafoghatatlan rohamai jól paszszolnak a természetemhez. A költészetben mindig foglalkoztatott a forma (a klasszikus is), a magyar szempontból újdonságnak mondható formák különösen: például a hetvenes-nyolcvanas években a hangköltészetről írtam egy hosszú tanulmányt, mely magyarul a szombathelyi *Életünkben*, franciául a kanadai *Inter* című folyóiratban jelent meg. 1996-ban a vizuális költészet formai problémáiról szemináriumot vezettem az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, amelynek összefoglalt változata a *Vizuális költészet Magyarországon* című antológia *Válogatás a 20. századi vizuális költészetből* című 2. kötetében *Ige és kép* címmel olvasható bevezető tanulmányként.

A számítógéppel kötött barátságomat s az ebből következett sok-sok szellemi tornát sem bántam meg. A versgenerálást, a vizuális és a hangköltészet ötvözetéből született dinamikus költeményeket a számítógépnek köszönhetem, amivel a technika felől is letehettem a névjegyet az irodalom asztalára.

Tudom, sok-sok levélhullás zizegése gyönyörködtetheti még fülnket, amíg az általam kedvelt és művelt irodalmi formák – térképversek, gyűrűk, conceptvillanások, logo-mandalák stb. – virágait az olvasók (tudósok és hétköznapiak egyaránt) élvezettel fogják kószolgatni, de egy pillanatig sem gondolok arra, hogy emiatt másképpen kellett volna cselekednem.

Nem bántam meg azt sem, hogy a kilencvenes évek elején Budapesten, a második kerületben találtuk meg Zsuzsával az otthonunkat. És azt sem, hogy Párizst tartottuk meg második hazánkul. Nagyon jól érzem magam a Szajna-parti kőrengetegben, melyet a francia nyelv finom szemcséjű esője locsol, mint a szökőkúttól távol állókat egy fuvallat által ellebbentett vízpáracsomag. Akármilyen felületesen is hangzik, Párizsban a szellem Eiffel-tornya legalább olyan fényes, legalább olyan vonzó, szellemi élményben legalább olyan bőkezű és legalább úgy világít, mint a Marsmező végén acéllécekből összerakott, képeslapokról ismert, égbe szűrő színes tű.

- 1936 – *Április 2. Tokaj. Kifutottam a keskeny térből
A sötétségből előnyt nem merítettem
Hőscincér ciripelt, hullámozott búzavetesként az emberiség
Rézré dermedt fönn az egek szeme szem-puha kékje
Vassá sarkak szírtje alatt a mező
Csaholt a róka, rókafióka, röppent a cinke pehelyző inge*
- 1942 – *Hadakozott a vízzel, kőgáton szivacsos habroncs, a víz betűivel
Aszttal alól sustorgó káromkodással. Erkölcsei ínséglevessel*
- 1944 – *Gépek, népek jöttek. Először a csendet rombolták. Tornyok úrbeli csendjét
Csendek tornyát. Azután gyerekekre vadásztak
Nagy háború végén vetkőző lakásom
Mire szolgált? volt vörspont s volt kemény gurtai
Nemsokára elvitték a csűrök tetejét
Vasút mellett a pók is feketén szőtt*
- 1950 – *A Meszina utcán törte a ritmust
Égből hulló hűvös kődarabok terítették földre reményünk
Szőlőnk satnya mióta a jég is verte
Sötétlő gyöngyös szép szemek estek a földre
Folyt ki a hamvas testből a lé s itta homok-száj falta gyökér
Még féreg is itta, bogár-sereg ette*
- 1956 – *Ősi batos. Őszi batos. Ötvenbatos. Ilyenkor futózárdet habzik a temető*
- 1957 – *Méhünkől szakított fiaink ahol útnak eredtek
Szórt bennünket a szél, szórt sietőn
Mentünk gyáván, mintha torony-nagy bátorságunk lenne
Tornyunkban tigris aludna, arcunkon álarc lenne.*
- 1961 – *Chartres-tól Párizsig, verstől a késig*
- 1962 – *Rajzoltam egy falra ablakot, hogy otthonom legyen
Ahol a vonat napokig álldogált
Olyan szöveget, melynek belső törvényei egyediek
Amin belül az olvasó kisebb nagyobb ellenállás*
- 1966 – *Akit egyszer megöntöztél csabos mosolyoddal tenger
Tenger örölt kőfaragót kavicsá*
- 1968 – *Elket ajzó Penelopé tekézt a sűrűdű konyulathat
Levelek helyébe fülek kerekültek*

- Cenzúrázott fülek kerültek
Fokváros foghagyma foghúzás fokföld*
- 1972 – *Lapátnyel és jóreménység foga
A költészet mint a csúszópénz
Mint a vanília
Az ápolónő zsebében lapult
Aki meztelen alfellel
Fehérben és saru nélkül téblábolt
De szép völgyei beteltek szekerekkel
És lovagok nyomultak kapuja elé*
- 1980 – *Nagy úr a cenzúra (de még mekkora!)
Reflektorok gyúltak a kocsonyában
Hócipőben landoltak a sárga repülők
Jöttek a zarándokok
Fölpörgött egy anarchista orsó
Napot nyelt az alkony-koporsó
Ott ahol az ellenszenv randalírozott
Tengeralattjárókában dübördudával a hóna alatt
Nem hallott a Bibliáról a nemtörődöm táj
Ott se vasárnap, se allaluja nem volt*
- 1990 – *Gálya, csalétek, ostor, vaskereszt
A dunyha alatt
A próféta hálát zengett adonájának
Levéltelen villanyoszlopok tövében
A bosszú lekozsmált a szádban
Bokor-sörények borviták felekezeti vívóversenyek
Malomkövek között őriült mondatok
Hullottak a jótékonyan lefosott utcakőre
Vért követeltek gólt akaratot
Az évezred végén csalánba feküdt a reumás rakéta*
- 2000 – *Híd lett a kiszáradt meder felett
Velőtlen hadsereg falhoz szorított fáklyásmenet
Fények és számok emlékezetével
Határtalan éjszakád előtt a csillagok járása
Kis szája orcája üldözi országa fényes haja sárgája*
- 2005 – *Határtalan éjszakád előtt*
- 2006 – *Az egész élet testi homálya*

Napkut Kiadó Kft.

1014 Budapest, Szentháromság tér 6. III./14.

Telefon/fax (1) 225-3474

E-mail napkut@gmail.com

Honlap www.napkut.hu

Felelős szerkesztő *Szondi György*

Szerkesztő *Bognár Antal*

Könyvterv *Papp Tibor*

Szöveggondozó *Kovács Ildikó*

Tördelőszerkesztő *Szondi Bence*

ISBN 978 963 8478 66 5

Kétszereplős könyveket indít útjára kiadónk új sorozatával (stílusosan rögtön kettőt; *Az alkotás vegetatív bája* című kötet Gyurkovics Tibor és Szemadám György beszélgetését tartalmazza). Természetesen új meg új arcokkal, egymással szóba ereszkedő alkotó párosokkal – de változnak majd bennük a szereplők mellett a szerepek, hangsúlyok, zsánerek, művészeti ágak, a témamerítés és a körítés is. Ahogy az élet és az alkalom hozza (diktálja?) – és ahogy a változó idő hitünk szerint mindig alkalmat ad a soha nem szűnő párbeszédre.

PAPP TIBOR (Tokaj, 1936)
József Attila-díjas író, költő, műfordító,
tipográfus

1957-ben hagyta el Magyarországot.
1962-ben a Magyar Műhely egyik alapító
szerkesztője, felelős szerkesztője
és kiadója. 1989-ben a világ első
számítógépen működő irodalmi
folyóiratának, az *Alire*-nek alapítója
és szerkesztője. 1992-től a francia
írószövetség vezetőségi tagja. Költői
performanszokat, képverseket készít.

PRÁGAI TAMÁS (Budapest, 1968)
József Attila-díjas költő, író, kritikus

Kötetei:

*Inka utazás, vagyis Arnold Sobriewicz
gentleman úti breviáriuma* (regény, 2000)

A teraszon vidám társaság
(irodalmi kritikák, tanulmányok, 2001)

Sötétvilágos (versek, 2002)

Ellenőrök a hatáson (elbeszélések, 2004)

Ellenanyag (versek, 2005)

